

Міністерство освіти і науки України  
Державний заклад  
«Луганський національний університет  
імені Тараса Шевченка»

*К. Д. Глуховцева*

# СКЛАДНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

**Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.  
Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія.  
Фразеологія. Лексикографія**

*Навчальний посібник для здобувачів освітніх  
ступенів «бакалавр», «магістр» освітньої  
програми «Українська мова і література»*

*Видання друге*

**Старобільськ – 2021**

**УДК 811.161.2'06(075.8)**

**ББК 81.2Укр-923**

**Г 55**

**Рецензенти:**

**Колесников А. О.** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету;

**Тищенко Т. М.** – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

**Горошкіна О. М.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувачка відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України.

**Глуховцева К. Д.**

Г 55 Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр». Вид. друге, доп. і переробл. Старобільськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 265 с.

У посібнику узагальнено матеріал теоретичних і практичних питань сучасної української літературної мови, на основі аналізу наукової літератури подано виклад складних питань фонетики, фонології, морфонології та інших розділів науки про мову.

Посібник рекомендований до друку Вченою радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 10 від 25 червня 2021 року).

**УДК 811.161.2'06(075.8)**

**ББК 81.2Укр-923**

© Глуховцева К. Д., 2021

© Державний заклад

«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021

## П Е Р Е Д М О В А

Системою освіти в Україні передбачено, що в державі створено умови для оволодіння громадянами України державною мовою, надано можливість опановувати рідну (національну) і практично володіти кількома іноземними мовами. Така освіта допомагає розвитку високої мовної культури громадян, вихованню толерантності у ставленні до носіїв різних мов і культур. Цей посібник сприяє глибокому аналізу основних питань такого освітнього компонента, як «Сучасна українська літературна мова». Він традиційно входить до обов'язкових профільних дисциплін освітніх програм філологічного напрямку. Форма і спосіб репрезентації матеріалу цього посібника активізують розумову діяльність студентів, бо значна частина порушених у науковому виданні питань проблемні.

Посібник становить довідник, у якому у формі відповідей на запитання розглянуто складні, проблемні та маловивчені питання сучасної української літературної мови, зокрема ті, що стосуються вступу, фонетики, фонології, морфонології, графіки, орфографії, лексикології, фразеології, лексикографії української мови. У ньому узагальнено матеріали теоретичних і практичних проблем української мови.

У виданні запроваджено кілька способів викладу матеріалу: аналіз наукової літератури, де було порушено те чи те питання; подання дефініцій, а також схем, таблиць як приклад стислої й вичерпної відповіді на питання; з'ясування теоретичних положень шляхом розгляду прикладів.

Увагу зосереджено на відмінностях у визначенні милозвучності й мелодійності української мови, подано поняття лапідарності, наголошено на основних ознаках української мови, які по-різному тлумачать учені; висвітлено основні питання дискусії про кількісний склад голосних і приголосних фонем в українській мові; про пуристичні тенденції в орфографії, графіці, лексикології; про предмет і об'єкт морфонології, лексикології, фразеології.

Пояснення дискусійних і складних для здобувачів освіти питань важливе, адже аналіз суті дискусії, яка може точитися кілька десятиліть, систематизація та узагальнення положень

загальновідомих, але до кінця не з'ясованих у науковій літературі питань, – вдячний матеріал для вироблення креативних навичок здобувачів освіти. Довідник розрахований на студентів-філологів, учителів-словесників, учнів старших класів.

Друге видання посібника перероблене й доповнене. У ньому по-новому висвітлено низку питань, які є предметом розгляду вступного розділу. Внесено доповнення до розділів «Орфографія», «Лексикологія», «Лексикографія». Загалом у посібнику відображено сучасний стан розвитку та функціонування української мови.

## ВСТУП

### *Про значення терміна «сучасна українська літературна мова»*

Предметом нашого вивчення є сучасна українська літературна мова. У цьому сполученні передусім потребує пояснення термін «літературна мова». **Літературна мова** – це унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці (Енциклопедія «Українська мова», с. 293); це мова культури й науки, тобто мова освічених людей (зокрема, мова художньої літератури, наукових праць, діловодства, театру, школи, газет, журналів, радіо, телебачення).

У той же час українською мовою розмовляють у сім'ї, на дозвіллі. Це побутове мовлення, що не входить у поняття літературної мови. Загалом літературна мова – це одна із форм національної мови, яка відрізняється від діалектів, арго й просторіччя нормативністю (наявністю чітких фонетичних, лексичних, орфографічних і граматичних норм) та обробленістю.

У цьому курсі вивчають **сучасні процеси української мови**. Стосовно української мови цей термін означає: мова від епохи І. Котляревського й Т. Шевченка до наших днів, тобто нова українська літературна мова; а також мова кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Досить поширене ототожнення сучасної української літературної мови з мовною практикою трьох чи одного-двох останніх десятиліть учасників мовної комунікації, тобто часові межі її охоплюють біля 60 років (Енциклопедія «Українська мова», с. 620).

Зрозуміло, що від епохи Т. Шевченка пролягла історія в більш як 150 років. Змінився словниковий склад, у слів з'явилися нові значення й були втрачені старі, стали дещо іншими вимовні та граматичні норми. Тому при розгляді сучасних процесів української мови зазвичай орієнтуються на мову кінця ХХ – початку ХХІ ст., хоча при поясненні історичних процесів української мови в цьому випадку використовують свідчення найдавніших епох: праїндоевропейської мовної єдності, праслов'янського періоду, періоду Київської Русі та пізнішого часу.

Курс називають «Сучасна українська літературна мова». Це значить, що він вивчає мову українського народу, створену ним. Мову, якою він творить свою культуру. І. Огієнко, указуючи на своєрідність, неповторність української культури, називає серед надбань українського народу і його мову. Зокрема наголошує: «Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, **мова наша** витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і, проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослов'янською мовою».

Отже, термін «сучасна українська літературна мова» означає й сам предмет наукового вивчення (тобто мову, що об'єктивно існує, як суспільне явище), і навчальну дисципліну, у якій цей предмет вивчають.

**Що вивчає курс «Сучасна українська літературна мова»?**

**Зміст курсу** становить науково узагальнений опис сучасної української літературної мови, характеристику її фонетичної системи, лексичного складу й граматичної будови, вивчення мовних одиниць у їх взаємозв'язках і взаємовідношеннях.

Освітній компонент «Сучасна українська літературна мова» складається з таких розділів: вступ, фонетика, фонологія, морфонологія, орфоепія, графіка, орфографія, лексикологія й фразеологія, лексикографія, морфеміка й словотвір, граматики (морфологія і синтаксис), пунктуація.

Головне **завдання освітньої дисципліни** – на основі здобутків сучасного мовознавства здійснювати системний виклад теоретичних питань фонетики й фонології, лексикології й фразеології, правопису й орфоепії, словотвору й граматики, забезпечити фахову підготовку здобувачів освіти з сучасної української літературної мови, допомогти практично оволодіти її літературними нормами, сформувати навички культури писемного й усного мовлення.

У процесі вивчення освітнього компонента «Сучасна українська літературна мова» здобувач освіти має виробити

наукові погляди на мову, використовуючи вже набуті під час вивчення шкільного курсу знання правил слововживання, побудови речень, правопису тощо.

Зв'язок університетського курсу «Сучасна українська літературна мова» із шкільним – «Українська мова» – двосторонній. По-перше, глибокі наукові дослідження різних питань, пов'язаних з історією та функціонуванням мови, – це той ґрунт, на якому будується шкільний курс української мови. По-друге, шкільний курс української мови – це науково-популярний курс, у якому окремі наукові дискусійні питання обходяться, а вивчається тільки те, що усталилося, стало традиційним. Зокрема, у підручнику О. Безпояско, К. Городенської, В. Русанівського «Грамматика української мови» обґрунтовано нечастиномовний статус таких слів, як прийменник, сполучник, частка та ін. Проте в шкільному курсі мови ці слова за традицією належать до службових частин мови.

Утім словотвір як окремий розділ науки про мову був уперше виділений саме в шкільному курсі.

Отже, вивчення освітнього компонента «Сучасна українська літературна мова» передбачає:

- усвідомлення діалектичного взаємозв'язку між фонетичною, лексичною, словотвірною та граматичною системами мови;
- вироблення навичок самостійного аналізу мовних явищ;
- використання знань, здобутих у суміжних лінгвістичних дисциплінах – загального мовознавства, історичної граматики, діалектології, стилістики та ін.;
- комплексне використання набутих знань, умінь і навичок при написанні рефератів, курсових та магістерських робіт.

### ***Чим відрізняються поняття «українська літературна мова» й «українська національна мова»?***

Поняття «українська національна мова» ширше за поняття «літературна мова». У сучасній українській національній мові прийнято виділяти такі форми її існування: літературна мова,

місцеві діалекти, міське просторіччя, професійні жаргони, групові жаргони. Ці підсистеми відрізняються одна від одної і за структурними та функційними характеристиками, і за складом носіїв. Крім того, кожна з указаних підсистем має низку рис, які дозволяють говорити про історичну мінливість змісту таких понять, як літературна мова, місцевий діалект, просторіччя тощо. Так, до середини й навіть кінця XIX ст. літературну мову розглядали як єдине цілісне утворення, тепер же вона виразно ділиться на два самостійних різновиди: книжну й розмовну. Місцеві ж діалекти нині містять риси діалекту (говору), літературної мови й просторіччя.

Українська літературна мова, що є однією з важливих культурних цінностей, створених людьми, слугує тим матеріалом, який сприяє розвитку нації на базі певного етносу.

Літературна мова виникає по-різному: 1) на основі одного або кількох близькоспоріднених говорів; 2) шляхом натуралізації літературної мови близькоспорідненого народу; 3) завдяки перетворенню однофункційного культурного діалекту (наприклад, конфесійної, ділової мови) у поліфункційний засіб культурного розвитку; 4) шляхом перетворення в офіційну мову певного штучного утворення, яке до того функціувало як посередник. Отже, **літературна мова – це до певної міри штучний витвір**. Якщо в її основу покладено природне мовлення етносу (так говорять про українську мову), то це мовлення є одним із джерел поповнення літературної мови. На відміну від штучних мов, літературна мова має здатність розвиватися.

### ***Від якого слова походить прикметник український?***

Термін «український» утворений від слова *Україна*, яке відоме з часів Київської Русі. Єдиної думки щодо походження слова *Україна* в науковій літературі немає. За часів радянської влади поширеною була думка про те, що слово це походить від *окраїна*, яке вживалося в значенні ‘пограниччя’. В. Русанівський стверджує, що з XIV ст. Наддніпрянщина разом із Галицько-Волинською землею називалася Мала Русь. Тоді ж стосовно цієї території вживалася давніша назва *Україна*, тобто ‘внутрішня земля’, ‘земля, населена своїм народом’ (пор. англ.



протиставлення *inland* ‘усередині країни’ та *outland* ‘інша, чужа земля’). На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: *и плакашася по немь* (за переяславським князем Володимиром Глібовичем) *вси переяславци ... о нем же Оукраина много постона* (1187 р). Ідеться тут не про якусь «окраїну», «околицю», як іноді пояснюють походження слова *Україна*, а про переяславців – найближчих земляків Володимира Глібовича – і про всю рідну країну (Русанівський В. М. *Співвідношення літературної мови і діалектів етнічних груп. Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов* : зб. наук. пр. / АН УРСР. Київ : Наукова думка, 1991. С. 27).

С. Шелухин слово *Україна* виводить безпосередньо від дієслова *україти* – ‘відрізати’. Ю. Карпенко власну назву *Україна* співвідносить із загальною назвою *україна*, яка безпосередньо пов’язана з дієсловом *украяти* (від нього спочатку утворилася назва *украї*, а потім *україна* (Карпенко Ю. О. *Походження назви Україна – загальної і власної. Ономастика та етимологія* : зб. наук. пр. на честь 65-річчя І. М. Железняк / відп. ред. О. П. Карпенко. Київ, 1997. С. 81).

До непереконливих і ненаукових гіпотез щодо походження слова *Україна* цей учений відносить гіпотези О. Ковальчука: *Україна* – з *Україня*, а це з *Кранія* ‘прапредок’; В. Багринця: *Україна, українці* – з літописного *україняти* та ін.

Українську мову в давнину називали руською, з середини XVII ст. – малоруською, малоросійською, а пізніше – «южно-руським язюком; юго-западним, українсько-малоросійським наречіем». Тільки з середини XIX ст., коли в художній літературі, переважно завдяки Тарасові Шевченку, поступово утверджуються етнічні й політичні поняття *Україна* й *український народ*, нашу мову визначають як українську. Проте стародавні назви мови *руська, русинська, руснацька* і *рутенська* ще й досі зберігаються серед українського населення Карпат, Східної Словаччини, Югославії, Румунії, а також серед української еміграції, яка проживає в Західній Європі, Америці, Австралії.

***Про діалектну основу української літературної мови*** У середині XX ст. сформувалася думка про те, що діалектною основою нової української літературної мови стали говірки

Середньої Наддніпрянщини (Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови : збірник статей. Київ : Наукова думка, 1954). Проте часове прочитання літературної спадщини Т. Шевченка виявляє гетерогенний характер правил вимови, написання й уживання слів та їхніх форм, актуалізує питання про прив'язаність художнього стилю до розмовного джерела, фольклорних текстів. Прикметно, що функційна активність варіантів, які не стали літературною мовою, порівняно з тими, що набули статусу нормативних, у творах Т. Шевченка невелика, що відбиває фольклорну традицію нівеляції локальних особливостей, коли зазвичай перевага належить тому варіантові, який єднає діалекти.

Тривалий час побутувала думка, що нова українська літературна мова виникла наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на основі народного мовлення Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України, успадкувавши від старої літературної мови лише частину її надбань, переважно традиційну ремісничу, юридичну та суспільно-політичну термінологію (цю думку обстоювали М. Жовтобрюх та інші вчені).

Проте протягом тривалого періоду становлення української літературної мови відбувалася взаємодія її з різними діалектами. Тому нерідко наразі говорять, що сучасна українська літературна мова має полідіалектну основу.

Засадами формування й розвитку нової української літератури на початковому етапі слугували дві діалектні основи: східноукраїнська (або наддніпрянська), підґрунтям якої були говірки південно-східного наріччя, і західноукраїнська (або галицька), в її основу лягли наддністрянські говірки південно-західного типу.

Східноукраїнська ґрунтувалася на основі національної мови протягом усього періоду та була провідною, загальнонаціональною, і визначалася як єдина основа для розвитку літературної мови українського народу. Західноукраїнська час від часу набирала певного розвитку в окремих жанрах, але побутувала як регіональний варіант. Потужно впливали на формування лексичного складу

літературної мови також говірки північного (поліського) наріччя.

Літературна мова багатша за територіальні діалекти, вона обслуговує найвищі форми суспільних відносин. Діалекти та сучасна літературна мова взаємодіють один з одним, а найкращі елементи з діалектів збагачують її. Проте переважальним є вплив літературної сфери, хоч поряд із цим спостережено й взаємопроникнення нефіксованих підсистем, яке веде до появи проміжних нових утворень типу інтердіалектів та ін.

Риси говірок південно-східного наріччя виявляються на всіх мовних рівнях, хоч літературна мова ввібрала до себе окремі риси північних та південно-західних діалектів. Так, в українській національній мові, як і в говірках південно-східного наріччя, іменники чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини закінчуються на *-ові, -еві (-єві)* (*братові, скрипалеві, водієві*), а іменники жіночого роду в орудному відмінку однини мають закінчення *-ою, -єю (-єю)* (*рукою, долею, лінією*). М'яко вимовляються приголосні [з], [ц], [с] у суфіксах *-зьк, -цьк, -ськ* (*запорізький, ткацький, сільський*) – у російській мові цього немає; дзвінки приголосні здебільшого не втрачають своєї дзвінкості перед глухими і в кінці слів (*рибка, казка, голуб, дріб, віз*) та ін. З північних і південно-західних діалектів українська літературна мова запозичила давнє чергування приголосних у дієслівних формах 1-ї особи однини II дієвідміни (*ходжу, ношу, воджу*), дієслівні форми цієї дієвідміни в 3-й особі однини (*ходить, носить, робить*) тощо.

### **У чому виявляється системність мови?**

Осмислення мови призводить нас до розгляду її будови, організації. Про мову як систему вперше став думати Ф. де Соссюр. Новизна його вчення полягає саме в тому, що мова утворює систему, яка підкоряється тільки власному порядку. О. Мельничук відзначає: під системою в мові розуміють сукупність взаємозв'язаних та взаємозумовлених елементів, що утворюють більш складну єдність. Мова як система має реальне членування на елементи, що його утворюють. Найзагальнішим членуванням є виділення в складі мови підсистем (мовних рівнів): фонетичної (фонологічної),

лексичної (фразеологічної), морфемної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної. Це основні галузі мовного механізму, атомні вузли. Між ними існують і діють могутні зв'язки й відношення, що давно стали предметом уваги лінгвістів. Фонетика (фонологія) тісно пов'язана з морфологією (*дружити* – *друг*), лексикологія – зі словотвором, словотвір – з морфологією, морфологія – з синтаксисом, що зумовлене їхньою загальною граматичною основою.

При переході на нижчий рівень членування мовної системи елементами такого членування виявляються складові частини мовних підсистем – фонемі, морфемі, слова, речення. Візьмемо для прикладу синонімічне гніздо з домінантою *говорити*. Завдяки синонімічним взаємозв'язкам слова *говорити* створено кілька синонімічних груп зі своїми реєстровими словами. Це 1 – *говорити*, 2 – *базікати*, 3 – *мимрити*, 4 – *товкмачити*.

*Говорити* – *казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти, гуторити*.

*Базікати* – *варнякати, верзякати, верзти, патякати, плести, плескати (язиком), ляпати, молоти, клепати, бевкати, бовкати*.

*Мимрити* – *бурмотати, бурмотіти, бормотати, бормотіти, муркотати, муркотіти, бубоніти, лепетати, белькотати, белькотіти, жебоніти*.

*Товкмачити* – *торочити, товкти, туркати, турчати, туркотати, туркотіти*.

Це синонімічне гніздо становить одну з лексичних мікросистем у середині словникового складу. В аналізованій мікросистемі наявні такі її елементи: по-перше, чотири синонімічних групи; по-друге, окремі слова з їхнім власним значенням. Треба враховувати також зв'язки і відношення між елементами цієї мікросистеми, що виникають на базі спільності та відмінності лексичних значень окремих слів. Кожне конкретне слово водночас має свою лексичну сполучуваність з певною кількістю інших лексем, напр.: *ляпати язиком*, але *говорити швидко, повільно* та ін.

Деякі з цих слів мають антонімічні зв'язки: *говорити* – *мовчати*. Отже, це ціле гніздо, побудоване за своїми законами, якщо з нього ми візьмемо хоч один елемент, то зміниться ціле.

Загалом вивчення системних відношень між одиницями мови й мовлення – важливе завдання структурної та функціональної лінгвістики.

### ***Якими ознаками характеризується українська літературна мова?***

**Українська літературна мова** – це єдина, цілісна складна знакова система, точніше система систем: фонем, морфем, слів, словосполучень, речень, яка служить не лише засобом комунікації, обміну думками, закріплення думок, а й засобом її формування, адже мислення здійснюється на мовній основі. Найхарактернішими ознаками літературної мови є її відшліфованість, обробленість, унормованість, наддіалектність, поліфункційність, стандартність, наявність писемної й усної форми вираження (Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 441 с.).

Сучасна українська літературна мова – мова сучасних засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, художньої творчості, розмовного стилю (Енциклопедія «Українська мова», с. 819).

Літературна мова не протиставляється національній, оскільки, узагальнюючи засоби виразності загальноукраїнської мови й будучи найвищим досягненням культури народу, літературна мова відіграє в складі національної мови провідну роль.

Поліфункційність літературної мови – це здатність виконувати різні функції. Для цього літературна мова повинна мати можливості для відбору в різних випадках різноманітних мовних засобів. Це сприяє розвитку в складі літературної мови кількох функційно-структурних варіантів (мова науки, мова художньої літератури; піднесений стиль, знижений стиль тощо).

При різноманітності використовуваних засобів літературна мова має зберігати внутрішню єдність і цілісність, вона не втрачає загальнообов'язковості. Цю властивість літературної мови називають **стандартністю**. Ознака

стандартності нерозривно пов'язана з унормованістю літературної мови. Стандартність – другий бік нормативності. Унормованість літературної мови передбачає наявність у ній чітких, обов'язкових правил відбору та вживання слів, синтаксичних конструкцій. Ці правила відшліфовуються впродовж тривалого часу.

Отже, мовна норма – це сукупність правил реалізації мовної системи, прийнятих на певному етапі розвитку суспільства як взірць, яка в усіх різновидах, усному й писемному, обслуговує все культурне життя народу, усі сфери його суспільної діяльності. **Норма** – закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти, які найкраще й найповніше із співіснуючих виконують свою суспільну роль.

Мовну норму кваліфікують також як сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства (Енциклопедія «Українська мова», с. 386).

Літературна норма виконує важливі суспільні функції: вона забезпечує взаєморозуміння всіх членів суспільства. Літературна норма є загальнонародною. Засоби й норми літературної мови охороняються суспільством як його велика культурна цінність.

Українська літературна мова має розвинену систему лексичних, орфоепічних, орфографічних, словотворчих, граматичних, стилістичних норм.

**Лексичні норми** репрезентують правила слововживання, загальноприйняті в сучасній літературній мові. Вони вимагають добору загальнонародних слів у їх точному значенні (*лоб – чоло, йти – повзти; виборчий – виборний*).

**Орфоепічні норми** – сукупність правил вимови. Вони забезпечують правильну вимову слів, що є базою для взаєморозуміння, напр.: /т'/ і /д'/ вимовляють без свистячого призвуку: [t'in'i], [m'id']. Лише в позиції після /с'/ і /з'/ вони мають відзвук [ц'], [џ]: [чис'т<sup>ц</sup>'], [йіз'д<sup>џ</sup>'].

**Орфографічними нормами** закріплено єдині способи передачі мовлення на письмі. У всіх префіксах (*без-, від-, над-, перед-, між-*) кінцевий приголосний перед глухим майже не

змінюється у вимові, на письмі передається відповідною буквою.

**Словотворчі норми** регулюють правильне утворення нових слів за наявними в мові моделями (*зелень* від *зелений*, *міць* від *міцний*; словотвірний тип – субстантивована назва ознаки, тип непродуктивний).

**Граматичні норми** охоплюють правила вживання форм слів, словосполучень і речень (напр., правила вживання прийменників *за* та *про*: *агітувати за мене*, *говорити про мене*; *дякувати мені – провідати мене*; *повідомити впродовж дня*, але *протягти протягом*).

**Стилістичні норми** закріплюють мовні засоби за певними стилями. Створення яскравих індивідуальних образів – характерна ознака стилю художньої літератури. Пор. забарвлення слів у текстах: *Мадонна – у католиків це зображення Богородиці* (З газети); *Наливається вірою серце моє, // І вдивляється думка в невидимий корінь: // Ген селянка мадонною в небі встає – // Господинею вічних земних перетворень* (М. Руденко). *«Сталь і ніжність»* (П. Тичина); *«сталь – це метал»* (науковий стиль).

Літературна мова останніх десятиліть має неоднорідний характер: 1) по-перше, мають свою специфіку тексти художньої, наукової та публіцистичної літератури, які прийшли до нас з діаспори (консервація рис галицького мовно-культурного ареалу; орієнтація на правопис 1928 р.); 2) по-друге, останнім часом з'явилася значна за обсягом література різних хронологічних зрізів авторів, що були репресовані чи вилучені з наукового обігу або заборонені (М. Грушевський, В. Винниченко, О. Курило, Є. Тимченко, В. Стус); 3) по-третє, легалізація сленгу, арго у творах окремих письменників ХХ ст. та їх об'єднань (О. Забужко, Ю. Андрухович, генерація «Вивих»); 4) по-четверте, відродження традиції «олітературнення» діалектів; 5) по-п'яте, розширення сфери функціонування мови та ін. веде до пошуку нових засобів вираження, які різні мовці сприймають по-різному (згадаймо дискусію про вживання слів *нарід* чи *народ*, *чотирдесят* чи *сорок*, *злука* чи *возз'єднання*).

### **Чому українську мову називають милозвучною й мелодійною?**

Українська мова належить до високорозвинених старописемних мов і посідає визначне місце серед мов світу. За кількістю носіїв їй належить 2 місце серед живих слов'янських мов і 14 серед кількох тисяч мов світу. Саме тому багато уваги приділили їй видатні діячі культури, мистецтва, науки різних країн та українські письменники, відзначаючи її витончену красу й місце у світовій культурі. Так, зокрема, видатний російський мовознавець І. Срезневський у 1834 р. писав: «Нині, здається, уже немає потреби комусь доводити, що мова українська є однією з найбагатших мов слов'янських; що вона навряд чи поступиться, наприклад, чеській (богемській) багатством слів і виразів, польській живописністю, сербській милозвучністю; що ця мова, ще не оброблена, може вже дорівнятися до мов, вироблених гнучкістю і багатством синтаксичним – мова *поетична, музикальна, живописна*». Думку І. Срезневського про українську мову повторив у 1882 р. відомий український публіцист, учений і громадський діяч М. Драгоманов: «Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм, – писав він, – не поступиться ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекласти й глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи». Подібну думку висловив (у 1902 р.) відомий український письменник, філолог, природознавець І. Верхратський: «Мова нашого народу, – писав він, – є така багата, що в ній найдемо гідні знадоби термінології, хоч би для десяти народів».

Характеризуючи мову як дзеркало душі народу, головний двигун культури (І. Огієнко), сорочку духу народного (Б. Харчук), скарб, який успадковує кожен народ від своїх предків, характер народу, духовну могутність нації (М. Шумило), обличчя нації (С. Плачинда), національний багатин (Л. Пархонюк), утілення думки (М. Рильський), час, минуле й сучасне народу (В. Русанівський), передові культурні діячі акцентують увагу на тому, що мова тісно пов'язана з культурою народу, історією краю. Вони називають українську мову мелодійною й милозвучною.



**Мелодійність, мелодика мови** – це інтонаційне підвищення та зниження основного тону голосу у фразі, спосіб звучання, підвищення та зниження тону для вираження відповідної думки чи почуттів. Мелодійність створюється характером звучання звуків української мови. Так, шість голосних фонем української мови, які утворюються тільки з допомогою голосу, від загальної кількості фонем складають 15,8%, тоді як приголосні фонemi – 84,2%. У мовному потоці співвідношення голосних і приголосних фонем змінюється: голосні становлять 41,8%, а приголосні – 58,2% (вирівнювання в мовному потоці кількості голосних і приголосних фонем здійснюється за рахунок дії закону висхідної звучності при побудові складів, а отже, переважають в українській мові відкриті склади). Якщо врахувати, що серед приголосних функціює десять сонорних фонем (при їх утворенні голос переважає над шумом) та десять дзвінких (при їх утворенні шум переважає над голосом), то стане зрозумілим, що в мовному потоці звуки, при утворенні яких бере участь голос, переважають, а тому мова звучить як мелодія.

**Милозвучність** – добре, приємне з погляду фонетичних і лексико-семантичних норм певної мови звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень. Милозвучність української мови досягається природним чергуванням окремих голосних і приголосних, спрощенням у групах приголосних, використанням паралельних морфологічних форм слів однакового значення, зокрема службових слів: *у – в, ув – уві, з – із – зі, о – об, би – б* тощо. Милозвучність є одним із засобів підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті.

І. Огієнко в статті «Наочна таблиця милозвучності української мови» (*Дивослово*. 1996. № 5 – 6), адресованій школярам, дохідливо пояснює, у чому виявляється милозвучність української мови, він створює таблицю, якою зручно користуватися при виборі варіанта префікса, суфікса, прийменника, сполучника.

### **У чому виявляється лапідарність мови?**

Стислість і лапідарність української мови полягає в тому, що вона обходиться без додаткових афіксів при утворенні певних слів, виражаючи той самий зміст: напр., слово *наступ* утворене безсуфіксним способом, тобто з допомогою нульового суфікса. Отже, словотворчі засоби нашої мови заощадливі. У цьому контексті позитивно оцінюються універсальні форми майбутнього часу, властиві українській мові (*говоритиму, знатиму*, хоча є паралельні *буду говорити, буду знати*); подовження приголосних, що є визначальною ознакою української мови, призвело до скорочення слова на один склад: *заняття, життя*.

### **У чому виявляється багатство виражальних засобів української мови?**

Українська мова належить до високорозвинених європейських мов. Багатство її виражальних засобів виявляється в наявності значної кількості граматичних та лексичних синонімів.

Лексичні синоніми (слова, співвідносні з тим самим поняттям, що мають одне загальне значення, але різняться відтінками лексичного значення, стилістичним забарвленням, сполучуваністю з іншими словами) – величезне багатство мови, одне з найпотужніших джерел мовної й мовленнєвої образності. Стилiстичне використання синонімiв, що дає змогу висловлюватися точно, стисло, у багатьох випадках надає сказаному, написаному потрібного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих і стилістичних можливостей мови. Зокрема, до слова *вітер* у «Словнику синонімів української мови» (Словник синонімів української мови : у 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наукова думка, 1999 – 2000) подано такі слова: *вітровий, вітрило, легіт, легковий, зефір, навітер, бриз, суховій, степовик, степняк, фен, буревій, борвій, поземка, сіверко, сівер*; до слова *чайка* – *рибалка, риболов, рибачка, тигитка, мєва*.

Проте не всі синоніми, які можна дібрати до того чи того слова, до цього часу мають статус загальноновживаних слів. Чимало синонімічних назв побутує в діалектах, так, у говірках

української мови виявлено 100 назв на позначення вітру (напр., *вихор, крутень, круга, повітруля, вітриниця, вітрище, завій, віхтолиця, вортюл, вертиполох, зувор, курява, вороній, труба, кухоль, ігрець, похвист, посвистач, штомпор, кури, гири* та ін. – М. Павлюк), чайки (*киба, кіба, кеба, кебавка, кебис, кебиска, кибиска, кебистка, скебиска, ибиска, кигиця, кикигичка, кігітка, тигитка, цегитка, пиголиця, келбаска, чайбис, тогодь, тигель, чибис, чібіс, тижик, титичка, квилун, кувик, кобавка, скигля, гігічка, пишавка, пігриц, лібуц, кирлик, татарочка, душа татарська, потя татарська, турецька птаха, татарка, підскибиця, орачка, віщунка, луговиця* та ін. – Г. Богуцька).

Окрім лексичних синонімів, виділяють **словотворчі**, під якими розуміють службові морфеми з тотожним чи близьким словотворчим або формотворчим значенням; **морфологічні**, що наявні в певних граматичних категоріях і зумовлені транспозицією їх у мовленні; **фразеологічні** та **синтаксичні**, представлені близькістю чи тотожністю значень різних конструкцій, тобто словосполук, членів речення, підрядних предикативних одиниць, речень, які мають однакове значення, хоч і можуть відрізнитися стилістичним забарвленням, образністю, і розбіжні за граматичною структурою (напр.: *батькові – батьку, до гробової дошки – до останнього подиху, дівчина з русявим волоссям – русоволоса дівчина*).

### ***Які мови споріднені з українською?***

Зіставне вивчення мов дає змогу визначити споріднені мови та найхарактерніші ознаки кожної мови.

Щодо того, які мови споріднені з українською, єдиної думки серед науковців немає. Традиційно визначали, що найбільше спільних з українською мовою ознак мають російська та білоруська. Проте відомий учений С. Смаль-Стоцький доводить, що українська мова має з російською 11 спільних ознак, а із сербською – 13. Власне, його дослідження засвідчує, що хибним шляхом слід уважати визначення спільності походження мов за їх сучасним станом, оскільки мови змінилися за тривалий час розвитку, у них можуть діяти спільні тенденції розвитку тощо.

О. Царук, звертаючись до пошуку витоків міжслов'янської генеалогічної спільності, урахувавши максимальну кількість етнологічних і лінгвістичних параметрів при встановленні місця української мови серед інших слов'янських, доводить, що при визначенні генеалогічної й типологічної спорідненості української мови, як і кожної іншої слов'янської, треба звертати увагу на шість основних складників її загальної структури: праслов'янський мовний фундамент; риси, успадковані з однієї з двох слов'янських прамов – антської чи словенської, які зумовлюють загальний генеалогічний характер більшості сучасних мов; шари й домішки, що з'явилися внаслідок змішування за доби великого слов'янського розселення; шар ранніх запозичень із неспоріднених мов, на підставі якого можна зробити висновки про характер міграційних процесів та ареального сусідства в період становлення кожної з окремих слов'янських мов чи прамов; риси, що розвинулися за доби самостійного функціонування кожної слов'янської мови; особливості, які з'явилися через регіональне сусідство з іншими слов'янськими мовами.

Учений доводить, що українська мова й досі залишається мовою антською за загальним типом граматичної системи, такою, що найповніше серед інших мов антської підгрупи зберігає особливості говору носіїв ще пшеворської культури. Незаперечним є також те, що більшість фактів засвідчують українсько-білоруську, українсько-польську, українсько-чеську взаємодію, а окремі з них – українсько-болгарську, українсько-російську. За географічним розташуванням українська мова залишається однією із східнослов'янських мов (Царук О. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998).

Формування української мови, як і інших східнослов'янських, почалося ще від праслов'янського періоду й розтягнулося на кілька століть, проте процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. **Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони в**

**той час ще були заселені неслов'янськими племенами – балтами та фіно-уграми.**

Входження праукраїнської етномовної території до слов'янської прабатьківщини спричинилося до того, що українська мова ввібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших слов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла. У протоукраїнських діалектах протягом VI – IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або українсько-білоруських, менше – українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них – під впливом інших мов. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період – від XIV ст. і далі. У ході суспільно-економічного і культурно-політичного розвитку різних українських земель тривало дальше зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення, що завершилося утворенням української народності, а потім і нації (За Г. Півтораком).

### ***Які ознаки властиві українській мові?***

Українська мова має низку ознак:

Давні етимологічні [o] та [e] питомих слів у нових закритих складах послідовно чергуються з [i]: *дому – дім, ночі – ніч, речі – річ*. У російській та білоруській мовах такого чергування немає.

Давній [ě] послідовно перейшов у [i]: *вітер, пісня, сіно*. Уживання [i] замість давніх [o], [e], [ě] учені називають **ікавізмом** або **іканням**. Велике поширення звука [i] у південноукраїнських говірках різко протиставляє їх північним, де цей звук функційно менш навантажений. Новий [i], здебільшого, пом'якшує попередній приголосний, хоча можлива й так звана «твердоприголосна» їх вимова.

Давні звуки [и] та [ы] злилися в одному звукові [и]: *синій* (колишне *синий*), *син* (колишне *сын*).

Звуки [и] та [e] не пом'якшують попередній приголосний: *тебе, сидіти*. У російській та білоруській мовах таке пом'якшення відбувається: *милий, синий, тихий; міли, сіні, ціхі; мне, тебе, себе; мяне, цябе, сябе*.

Інфінітивні форми мають закінчення **-ти**, що зрідка може замінюватися на **-ть**: *ходити, носити, працювати* (пор. у російській мові – **-ть**, у білоруській – **-ць, -чы, -ці**).

У давальному відмінку іменники II відміни чоловічого роду мають закінчення **-ові, -еві**: *братові, товаришеві*. Форми із закінченням **-у** функціують тоді, коли в тексті поряд уживається кілька іменників у формі давального відмінка.

Для української мови властиві активні дієприкметники минулого часу доконаного виду, утворені за допомогою суфікса **-л-**: *посивілий, скам'янілий*.

Поширеними є універсальні форми майбутнього часу недоконаного виду: *співатиму, говоритиму*, що є синонімічними до *буду співати, буду говорити*.

### ***У чому виявляється провідна роль українських письменників-класиків у формуванні української літературної мови?***

Велику роль у становленні української літературної мови відіграли видатні творці художньої літератури, зокрема, І. Котляревський, який першим використав у своїх художніх творах («Енеїда», «Наталка Полтавка») багату народну розмовну мову й тому вважається зачинателем української літературної мови, Т. Шевченко, який є основоположником і реформатором нової української літературної мови (В. Русанівський).

Про роль І. Котляревського у формуванні української літературної мови В. Короленко писав: «Він (Котляревський) перший почав писати мовою, якою говорило населення цілого краю... Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, й українська мова, яку вважали лише місцевим говором, з його легкої руки зазвучала так голосно, що звуки її рознеслися по всій Росії. Нею згодом співав свої пісні і кобзар Шевченко». Найважливішим, як уважає І. Огієнко, було те, що І. Котляревський не зважав на панівну на той час у науці думку про мовні стилі – високий і подлий, – і став дивитися на народну мову як на достойну поважних творів.

Заслуга Тараса Шевченка не тільки в тому, що він використовував у своїй творчості все розмаїття народної мови, а

й у тому, що він творчо розкрив багатство її словника, багатогранні стилістичні можливості, що не обмежувався мовними засобами окремого діалекту, як, наприклад, полтавського – І. Котляревський, слобожанського – Г. Квітка-Основ'яненко, і добирав з народної мови найтипівіше в лексиці, фонетиці, граматиці. Великий Кобзар поповнював словниковий склад потрібними іншомовними словами, новотворами, старанно добирав досконалі граматичні форми, синтаксичні конструкції. Мова поета є синтезом народних мовних багатств з книжними елементами. У ній повністю виявлені всі мовні засоби, уживані в сучасній українській літературній мові. Т. Шевченко перший увів в українську літературну мову орфоепічні, лексичні й граматичні норми, створив чітко унормовану мовностилістичну систему української літературної мови.

Саме тому ми й називаємо Т. Шевченка основоположником української літературної мови. О. Корнійчук з цього приводу писав: «Батьком української літературної мови вважаємо Тараса Григоровича Шевченка. Уперше у творах Шевченка українська мова забриніла з величезною силою. Він, як Пушкін у російській літературі, створив справжню літературну мову українського народу. У ній Т. Шевченко своїм величезним талантом розкрив невичерпні багатства народної мови, осягнув і, як ніхто, відчув чудову, чарівну музику українського слова».

У подальшому розвитку української літературної мови велику роль відіграли письменники-класики, послідовники Т. Шевченка, зокрема Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, М. Старицький, П. Грабовський, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, І. Франко, Леся Українка та інші. Глибоке знання й творче використання невичерпних лексико-стилістичних можливостей загальнонародної мови допомагало згаданим письменникам створювати шедеври літератури й тим самим шліфувати, удосконалювати загальнонародну мову.

## Ф О Н Е Т И К А

### *Що вивчає фонетика?*

**Фонетика** (від гр. φωνητικός – звуковий, голосовий) – наука про звуковий бік мови, що вивчає утворення звуків мови, їхні зміни в мовному потоці, їхню роль у функціонуванні мови як засобу спілкування людей. А. Загнітко наводить два значення терміна *фонетика*: 1) звуковий лад мови, сукупність фізичних характеристик мовлення; 2) розділ мовознавства, що вивчає артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, закономірності їхньої сполучуваності в мовленнєвому потоці й пов’язані з нею позиційні та комбінаторні зміни (Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 4. С. 85). Звукова оболонка мови є основою її існування, це база, яка дозволяє мові бути засобом спілкування людей, тобто виконувати комунікативні функції. Поза звуковим виявом мова не існує.

Вивчати фонетику мови можна з різною метою й різними методами. Залежно від цього розрізняють: загальну фонетику, описову фонетику, зіставну фонетику та історичну фонетику.

**Загальна фонетика** вивчає способи й характер утворення звуків у різних мовах світу. На основі такого вивчення виробляють поняття про загальні закони людської мови, про природу голосних і приголосних, про можливості побудови складів, про типи наголосу, про функції звуків у мові як засобу спілкування. Загальна фонетика – це теоретична галузь знань про звуковий бік мови.

Розробка теоретичних проблем фонетики здійснюється і методами безпосереднього спостереження над звуками різних мов, і методами інструментального дослідження. Ці останні пов’язані з використанням при вивченні звуків мови різних приладів. Вивчення звуків мови інструментальними методами здійснюється експериментальною фонетикою.

**Описова фонетика** має справу з будь-якою конкретною мовою (чи діалектом) на певному етапі її історичного розвитку. Як і будь-який рівень системи мови, фонетика не є чимось застиглим, навпаки, у кожний період існування мови, на кожному синхронному зрізі у фонетиці є нові явища, які тільки



народжуються, і старі явища, які відмирають. Описова ж фонетика розкриває в мові ті явища, які відображають минуле, і ті явища, які розвинулися в майбутньому.

**Зіставна фонетика** пов'язана із зіставним вивченням звуків двох або кількох мов. Вона ґрунтується на описових фонетиках і визначає подібне й відмінне у складі звуків виучуваних мов. У результаті встановлюють специфіку звуків різних мов.

**Історична фонетика** вивчає шляхи історичного розвитку звукової системи. Дослідженню підлягають явища, що характеризують фонетику в минулому, і процеси, які визначають зміни у фонетиці. Відомості історична фонетика черпає із сучасних фактів, що зберігають багато архаїчних рис у фонетиці, також з пам'яток писемності минулого.

### ***Які основні одиниці фонетики?***

Звукові одиниці мови, на відміну від інших одиниць – морфем, слів, словосполучень, речень, – не мають значення. Проте вони служать для утворення інших звукових одиниць – і граматичних, і лексичних, що мають свою семантику. Інакше кажучи, звуки мови існують не самі для себе, а в фонетиці та в лексиці якоїсь мови. Вони є матеріальною оболонкою морфем, слів, словосполучень, речень. Система звукових одиниць мови утворює її звуковий бік.

Розрізняють **лінійні звукові одиниці** – сегментні (звуки, склади, фонетичні слова, фрази) та **нелінійні звукові одиниці** – суперсегментні (наголос, інтонація). Усе це створює звукову оболонку мови.

### ***У яких аспектах вивчаються звуки мови?***

**Звуки мови** – це найменші, більше неподільні одиниці, що виділяються в результаті спеціального фонетичного аналізу слова, фрази. Звук у мові, хоч і найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця мовлення, є конкретним варіантом фонем як звукового варіанта в системі мови (Енциклопедія «Українська мова», с. 186). Звуки мови за своєю природою й функціями – досить складні одиниці, вивчення їх здійснюється в різних аспектах. Звукова мова певною мірою є функцією

людського організму, мовні звуки утворюються в процесі роботи органів мовлення. Отже, у цьому плані ми маємо справу з анатомо-фізіологічним, або артикуляційним, аспектом вивчення звукових одиниць, що є предметом розгляду **артикуляційної фонетики**.

По-друге, звуки мови поширені в природі. Це явище фізичне, вони виникають у результаті хвильового коливання повітряного середовища. Фізичними властивостями звуків займається акустика – один з розділів фізики. Цей аспект вивчення звуків мови називається акустичним, а розділ фонетики – **акустична фонетика**.

**Функціональна фонетика (фонологія)** вивчає звукові засоби мови, їх функції й системну організацію, а також правила формування фонетичної структури мовленнєвих повідомлень.

**Перцептивна фонетика** досліджує, яким чином здійснюється слуховий аналіз і розпізнавання (ідентифікація) звукової оболонки мовленнєвого висловлювання та його фонетичних складників. Ці розділи становлять ядро загальної фонетики.

### ***Які фізичні властивості має звук?***

Звуки мови, як і всі інші звуки, є результатом коливання рухомих шарів повітря. Джерелом звуків мови є коливання голосових зв'язок у гортані й третя повітряного струменя об стінки мовного апарату. Характер звуків мови визначають висота, інтенсивність, спектр і довгота в часі.

1. Висота звука залежить від частоти коливань голосових зв'язок. Чим частіше проходять коливання, тим вищий звук. Одиниця виміру висоти звука – 1 герц – відповідає одному повному коливанню за секунду (повне коливання – це відхилення тіла в обидві сторони від точки спокою й повернення до неї).

Якщо джерело звука робить 200 коливань за секунду, то при цьому утворюється звук 200 Гц.

2. Людське вухо може сприйняти звуки певного діапазону – від 16 Гц до 20 000 Гц. Частота 16 Гц відповідає нижній межі сприйняття; верхня точка трохи змінюється, понижуючись на старість. Коливання з частотою менше 16 Гц називається

інфразвуком (наприклад, коливання земної кори при землетрусах). Коливання з частотою більш як 200 000 Гц називається ультразвуковим. Коливання бувають періодичними й неперіодичними. Серед звуків розрізняють шуми й тони. Звуки, утворені неперіодичними коливаннями, називаються **шумами**, періодичними – **тонами**. У мові є тони й шуми. Голосні – це тони, приголосні – шуми.

3. Довгота звука – це його тривалість. Вона визначається тим відрізком часу, протягом якого дрижать голосові зв'язки.

4. Звуки характеризуються певною силою. **Сила звука** – це кількість енергії, що проходить за одну секунду через 1 см<sup>2</sup> площі, розміщеної перпендикулярно до напрямку звукової хвилі. Сила звука залежить від амплітуди (розмаху) коливань: чим більша амплітуда, тим сильніші звуки. Силу як об'єктивну характеристику звука треба відрізнити від гучності. Під **гучністю** розуміють сприйняття інтенсивності звука слуховим апаратом людини. Залежність між **інтенсивністю** й **гучністю** звука визначається висотою. Звуки, однакові за силою, але різні за висотою, можуть сприйматися як звуки різної гучності. При вимірюванні сили звука за нульовий рівень умовно приймається сила, що відповідає порогу відчуття – 1000 Гц. Одиниця виміру рівня сили звука – децибел. Гучність звука не може бути об'єктивно виміряна, через це вона вимірюється у зв'язку з силою. Ось деякі кількісні характеристики гучності звуків: стук ручного годинника – 20 дБ, шепіт – 40 дБ, мова напівголоса – 60 дБ, симфонічний оркестр – 100 – 110 дБ.

5. Джерела звуків утворюють не прості, а складні коливання. У результаті складного коливання утворюється складний звук. Складний звук має: основний тон (викликаний коливаннями цілого тіла) й обертони (порційні, часткові тони), викликані коливаннями частин тіла. Основний тон найсильніший, він визначає якість звука загалом; обертони лише надають звуку певного забарвлення. Співвідношення між силою тону та його обертонами складають **тембр** (або гармонійну структуру звука). Суб'єктивно тембр звука ми сприймаємо як його забарвлення: тембр – це те, що якісно відрізняє кожен звук [і] від кожного [у], звук [з] від звука [ж] та ін.

Основний тон голосного звука виникає внаслідок коливань голосових зв'язок. Його висотою визначається висота звука загалом. Тони, які виникають у гортані, можуть резонуватися (викликати вторинні коливання) у надгортанних порожнинах (ротовій, носовій, фарингальній), унаслідок чого виникають додаткові тони (обертони) різної сили й висоти. Вони надають звукові специфічного забарвлення, створюючи його тембр, або власний тон.

б. Кожен звук мови – це сполучення багатьох коливань. Але серед найважливіших для цього звука визначають тільки небагато складників. Їх називають **формантами**, наприклад, звук [і] створюється складниками в 400 і 3200 Гц. Це його форманти. Форманти мають більшу силу, ніж інші складники. Отже, якщо схарактеризувати звук акустично, треба вказати на його частоту, силу й тембр. Але тембр визначається тим, які форманти утворюють звук, а форманти характеризуються частотою й силою. Загалом визначення звука зводиться до частоти й сили форманта.

### ***Як класифікуються звуки української мови?***

З акустичного погляду звуки мови бувають:

♦ **вокальні та невокальні** (у вокальних кількість герц, які їх характеризують, знаходяться в рівних відношеннях – 1:8); усі голосні й сонорні приголосні – вокальні, шумні приголосні – невокальні;

♦ **консонантні і неконсонантні** (у консонантних звуків порівняно невелика сила й гучність: голосний [а] можна почути за 20 кроків, а приголосний [х] – приблизно за 5 кроків); усі голосні – неконсонантні, усі приголосні – консонантні;

♦ **високі і низькі** (якщо форманти мають порівняно багато герц, то звук високий, якщо порівняно мало герц – низький); усі голосні переднього ряду, зубні приголосні, передньопіднебінні й середньопіднебінні – високі; усі непередні голосні, губні приголосні й задньопіднебінні – низькі;

♦ **компактні і дифузні**; компактні звуки – ті, у яких форманти порівняно недалеко стоять одна від одної, некомпактні (дифузні) не мають цієї ознаки; дифузні: голосні

високого піднесення ([i], [и], [y]), губні й зубні приголосні; компактні: голосні середнього й низького піднесення, приголосні піднебінні;

♦ **дієзні і недієзні**; дієзні – підвищені, у них хоч одна форманта вища, ніж у відповідних недієзних; недієзні – не підвищені; м'які приголосні – дієзні; тверді – недієзні; голосні, що вимовляються між м'якими приголосними, – дієзні (*тюль*), голосні, що вимовляються між твердими, – недієзні (*вода*);

♦ **бемольні і небемольні**; бемольні – низькі звуки, небемольні – підвищені; губні – бемольні, негубні – небемольні;

♦ **перервані і неперервані**; перервані звуки – ті, у яких початок характеризується більшою витратою енергії, що потім зменшується; неперервані звуки – ті, у яких на початку енергії мало, але поступово вона наростає; перервані – усі зімкнені приголосні; неперервані – усі незімкнені й усі голосні;

♦ **різкі і нерізкі**; різкі – африкати, дрижачі, усі інші – нерізкі;

♦ **дзвінкі і глухі**; до дзвінких належать вокальні приголосні, до глухих – невокальні (Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3 – 11).

***Які поняття артикуляційної фонетики належать до основних?***

Анатомо-фізіологічний аспект фонетики вивчає будову й роботу мовного апарата. Мовний апарат складається з легень, гортані з голосовими зв'язками, глотки, порожнини рота, язика, губів, порожнини носа, м'якого піднебіння.

Усі мовні органи залежно від участі в мовному процесі поділяються на активні та пасивні. Активні: голосові зв'язки, глотка, м'яке піднебіння, язик. Пасивні – тверде піднебіння, альвеоли, зуби.

Роботу мовних органів, спрямовану на творення звуків, називають артикуляцією. Н. Тоцька відносить органи, які беруть участь у творенні звуків мови, до артикуляційних органів, або артикуляторів.

Положення, яке надають артикуляційним органам при вимові того чи того звука, називають артикуляційним укладом. Артикуляційні навички, типові для цієї мови, називають артикуляційною базою. Артикуляційна база утворює звучання тієї чи тієї мови, будь-який відступ від неї сприймається як акцент. Так, слово *паланиця* важко вимовити особам, які не мають навичок вимови звуків української мови.

Найістотнішою для утворення звуків є ротова порожнина. Зверху вона обмежена піднебінням (лат. *palatum*), яке відокремлює її від носової порожнини. Піднебіння поділяється на три частини: переднє, середнє й заднє. Передня й задня частини його тверді, нерухомі. Вони називаються твердим піднебінням. Задня частина піднебіння – м'яка, рухома. Її називають м'яким піднебінням, а виступ на м'якому піднебінні утворює так званий **язичок**. Коли м'яке піднебіння, скорочуючись, піднімається вгору й затуляє вхід до носової порожнини, повітря виходить тільки крізь ротову порожнину. Так утворюються ротові звуки. Коли ж м'яке піднебіння вільно опущене вниз, відкривається вхід у носову порожнину, тоді звуки, утворювані при цьому, набувають носового відтінку. Так утворюються носові приголосні [м], [н], [н'].

Найактивнішим органом у ротовій порожнині є язик, що міститься в основі порожнини рота, над під'язиковою кісткою. Умовно на язиці виділяють кінчик, спинку й корінь. Спинку язика поділяють на передню, середню й задню частини.

Мовна функція язика полягає в утворенні повних чи часткових зімкнень у різних місцях ротової порожнини шляхом змикання або зближення з твердим піднебінням.

Унаслідок того, що язик складається з багатьох м'язів, які розташовані в різних напрямках, він може легко змінювати свою форму й положення в ротовій порожнині та підніматися вгору, униз, підтягуватися вперед, назад, потовщуватися в будь-якому місці, однак змінюючи при цьому обсяг ротової порожнини, тобто обсяг резонатора. Будь-яка частина язика може в різний спосіб наблизитися до зубів, альвеол, і це є неодмінною умовою творення багатьох звуків.

### ***Як утворюються голосні звуки?***

При творенні голосних розрізняють два основні типи рухів язика в ротовій порожнині: рух по горизонталі й рух по вертикалі.

Так, при творенні голосних до піднебіння може підніматися середньо-передня, середня й задня частина язика. Залежно від цього розрізняють **голосні переднього, середнього й заднього ряду**. Залежно від ступеня підняття спинки язика розрізняємо голосні **низького, середнього й високого підняття**.

### ***Як утворюються приголосні звуки?***

Ще більш різноманітними і за місцем, і за способом творення є рухи язика при творенні приголосних. Артикулювати до піднебіння, створюючи повну перепону або щілину, може задня, середня й передня частина язика.

Найбільшою різноманітністю рухів, а отже, і типів артикуляції, відзначається кінчик язика. Він буває опущений до нижніх зубів, а змикається з нижньою частиною альвеол передня частина спинки язика (це так звана «дорсальна артикуляція» – передньоязикова). Кінчик язика може підніматися вгору й утворювати зімкнення з верхньою частиною альвеол (так звана «апікальна артикуляція»; [л'] – в українській мові дорсально-апікальної артикуляції).

З верхньою частиною альвеол може змикатися загнутий угору передній край язика (так звана «какумінальна артикуляція»).

Загнутий угору й назад кінчик язика торкається верхньої частини альвеол (так звана «ретрофлексна артикуляція»).

Для характеристики типу артикуляції важливо встановити не тільки місце утворення перепони, але й характер її. Розрізняють звуки зімкнені (коли утворюється повне зімкнення між активними й пасивними мовними органами) та щілинні (коли зімкнення неповне).

Щілинні розрізняються великою кількістю різновидів. Вони можуть бути двофокусні (утворювані одночасним підняттям передньої й задньої язикової спинки – [ж], [ш]), однофокусні – у передній або задній частині ротової порожнини

– [x], [c], [c'], [з], [з']. Щілина може бути кругла ([ж], [ш]), плоска ([з], [c]).

Українській мові властиві також і злиті артикуляції зімкнення й щілини (африкати).

Узагальнюючи, відзначимо дві функції ротової порожнини: а) ротова порожнина служить резонатором для звуків; б) у ротовій порожнині створюються різного роду перепони.

### *Для чого застосовують транскрипцію?*

**Транскрипція** – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового або фонемного складу слів. Розрізняють три типи транскрипції: фонетичну, фонематичну та практичну.

Завдання **фонетичної транскрипції** вчені вбачають у тому, щоб передати на письмі усне мовлення з усіма його звуковими особливостями. Вона ґрунтується на таких вимогах: кожна літера на письмі позначає один і той самий звук, а кожен звук завжди передається тією самою літерою. У фонетичній транскрипції використовуються й спеціальні позначки. Найбільш уживаною є така система знаків фонетичної транскрипції:

[e<sup>и</sup>] – голосний звук, проміжний між [e] та [и], ближчий до [e], його вимовляють на місці правописних **е** або **и** в ненаголошеній позиції: *межа* [ме<sup>и</sup>жа];

[и<sup>е</sup>] – звук, проміжний між [и] та [e], ближчий до [и], який відповідає правописним **и** або **е** в ненаголошеній позиції: *живу* [жи<sup>е</sup>ву];

[o<sup>y</sup>] – звук, проміжний між [o] та [y], ближчий до [o], відповідний правописному [o] перед складом з наголошеним [y]: *зоуля* [зо<sup>y</sup>зул'а];

[ў] – нескладовий голосний [y], який вимовляють на місці правописного **в** у кінці складу після голосного та на початку слова перед приголосним: *автор* [аўтор], *став* [стаў], *вправа* [ўн'права];

[ж] – дзвінкій злитий приголосний, який на письмі передають сполученням букв **дж**: *джміль* [жм'іл'], *сиджу* [си<sup>е</sup>л'жу]; ним також позначають вимову правописного **д** перед



шиплячими: *свідчити* [с'в'і́зчи<sup>е</sup>ти] та букви **ч** перед дзвінками: *лічба* [л'і́зба];

[з] – дзвінкий злитий приголосний, який передають на письмі сполученням букв **дз**: *дзвін* [з'в'і́н]; ним позначають також вимову звука [д] перед свистячими: *відстань* [в'і́зстан'];

[:] – двокрапка після приголосного позначає його подовжену вимову: *знання* [зна<sup>1</sup>н'а];

['] – знак праворуч після приголосного вживається на позначення його м'якої вимови: *сьогодні* [с'о<sup>1</sup>год'ні];

['] – апостроф угорі праворуч після приголосного позначає його напівпом'якшену вимову: *гілка* [г'ілка];

['] – пряма лінія праворуч перед наголошеним складом – знак основного наголосу: [*до*рога].

**Фонематична транскрипція** передає тільки фонемний склад морфем. Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем української мови. Фонологічна система української мови складається з 38 одиниць: 6 голосних фонем і 32 – приголосних.

На жаль, у працях теоретиків відсутній детальний опис процедури ухвалення рішень при фонемній інтерпретації морфем. Тому фонематична транскрипція довільного українського тексту іноді викликає ускладнення. Загалом фонематизація тексту, написаного російською мовою, за словами російських фонетистів, повинна починатися з його морфологічного розчленовування, оскільки фонемний склад морфеми встановлюється на основі порівняння цього морфа з іншими морфами тієї ж морфеми. Цей етап може бути пов'язаний із спірними рішеннями, зважаючи на семантичну нерозкладність морфологічно похідного слова. Проте в транскрипційних записах морфемне розчленовування слів відсутнє, що, звичайно, неправильно. Фонематизацію українського тексту прийнято починати з виявлення фонетичних особливостей його, тобто з фонетичного зачину.

Наступний етап – фонемна перевірка сегментів, що знаходяться в сигніфікативно слабких позиціях, шляхом постановки їх у сильну позицію (за аналогією до шкільних правил перевірки орфографії ненаголошених голосних за

наголошеною позицією та дзвінкістю / глухістю приголосних у позиції перед голосним).

Далеко не завжди для кожного сегмента вдається знайти сильну позицію. Так, може бути відсутня можливість перевірки ненаголошеного голосного або глухості / дзвінкості й м'якості / твердості приголосного перед іншим приголосним. У таких випадках використовують особливу одиницю фонологічного опису – гіперфонему, сукупність фонем, зіставлення яких нейтралізоване в цій позиції: [к'іт] – /кіт/. Гіперфонема логічно подібна архіфонемі М. Трубецького: вона також може виявлятися в безлічі фонем. Проте в М. Трубецького під архіфонемою мислиться неповна ознакова колонка, що описує загальні ознаки нейтралізованих фонем, тоді як послідовники Московської фонологічної школи під гіперфонемою розуміють сукупність фонем як цілісних об'єктів. Це відображає відмінність у розумінні ознак: для М. Трубецького це компоненти, з яких складаються звуки, а для представників Московської фонетичної школи – це класифікаційні характеристики, опозиції, що відображають протиставлення всередині системи фонем.

**Практична транскрипція** – запис засобами національної мови іншомовних власних назв, термінів та інших неперекладних слів. Практична транскрипція не виходить за межі знаків алфавіту мови, що запозичує, але допускає їх незвичне використання.

### ***Який зміст вкладають у поняття склад слова?***

*Склад слова* – відрізок звукового потоку, який складається з одного або кількох звуків (фонем) і визначається зміною наростання та спаду звучності. Склад може не збігатися ні зі словом, ні з морфемою.

У фонетиці існує кілька теорій складу, у яких по-різному розглядають дві основні проблеми: природу складу й межі складу.

Виходячи з **експіраторної (видихувальної) теорії складу**, учені пропонують визначення: **склад** – це частина слова (один звук або кілька), що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

**За сонорною теорією**, яка ґрунтується на акустичному критерії, **склад** становить сполучення більш звучного елемента з менш звучним. Ця теорія набула в наш час найбільшого поширення. Отже, основний закон складоподілу в українській мові полягає в тому, що непочатковий склад завжди будується за принципом **висхідної звучності**, починаючись із найменш звучного.

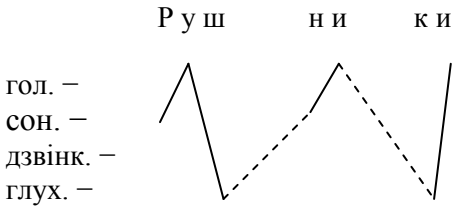
Близькою до теорії сонорності є теорія **м'язового напруження**. Згідно з цією теорією (її висунув Л. Щерба), **склад** – це частина фразового такту, що включає здебільшого кілька звуків, об'єднаних навколо складотвірного центра (голосного звука), і вимовляється при відносному зростанні м'язового напруження мовних органів. Найбільше м'язове напруження припадає на вершину складу, а найменше – на межі складів. Ця теорія не суперечить сонорній теорії, однак з практичного боку вона не зовсім зручна, оскільки залежить від наголосу, тому межа складу може змінюватися навіть у формах одного й того ж слова: *міс-то, мі-ста* (до наголошеного складу приєднується початковий приголосний у групі приголосних будь-якої звучності).

### ***Наскільки поширений в українській мові принцип висхідної звучності побудови складу?***

В українській мові мало таких слів, у яких на початку складу йде більш звучний, а потім менш звучний. Учені нараховують 4 – 5 таких слів: *мжичка, мстити, мчати, ртуть* (не беруться до уваги слова *уб'їгати, утрати*, оскільки після паузи на початку виступає складотвірчий: *убрати, уживати*).

Дією закону висхідної звучності пояснюються фонетичні зміни, які відбулися в багатьох українських словах: *лоба* (пор.: *льба*), *рота* (пор.: *рѣта*), *моху* (пор.: *мѣха*), *лева* (пор.: *льва*). Приставні голосні, які з'явилися на початку слова, також сприяють дії закону висхідної звучності: *іржа, іржати, імла* та ін.

Якщо графічно зобразити якесь слово, ураховуючи теорію сонорності складу, то склад буде становити криву лінію.



Теорія сонорності дає можливість пояснити багато фактів сучасної фонетики: 1) установити межу при складоподілі (за цією теорією слід дотримуватися висхідної звучності – сонорності);

2) з'ясувати природу та основні чинники, які діють у побудові складу (перевага прикритих складів, що не суперечить теорії висхідної звучності). Це сприяє тому, що навіть у словах іншомовного походження (здебільшого, у діалектах) з'являються приставні приголосні: *радіо* – *радіво*, *Ларіон* – *Ларивон*, а також *зарний*, *Гандрій*, *зичаче*).

### **Основні типи складів в українській мові**

Залежно від акустичних та анатомо-фізіологічних характеристик склади поділяють на **відкриті** й **закриті**, **наголошені** й **ненаголошені**.

**Відкриті** склади закінчуються складотворчими компонентами, **закриті** склади закінчуються нескладотворчими компонентами: шумним або сонорним приголосним. З історичного погляду закриті склади в українській мові є явищем новим. Отже, у сучасній українській мові закриті й відкриті склади характеризуються певними фонетичними особливостями, зокрема історичними чергуваннями, змінами якості голосних і под.

У такті не всі склади вимовляють однаково. Один зі складів має найбільшу силу звучання, тобто є наголошеним, усі інші склади в такті ненаголошені. Наголошені й ненаголошені склади протиставляються не тільки силою звучання, а й іншими фонетичними ознаками. Так, у наголошених складах найчіткіше вимовляються голосні, які в ненаголошених складах набувають варіантних виявів.

Виділяються ще склади **прикриті** й **неприкриті**. В українській мові переважають прикриті склади. Спостерігається тенденція до прикриття початкових і середніх неприкритих складів, що починалися голосними: *улиця – вулиця, он – він, орѣхъ – горіх* (у діалектах *очи – гочі*).

Ще виділяють: склад акутовий – що несе акутовий наголос, гострий, сильний, підсилюваний; склад висхідний – з висхідним наголосом; склад кінцевий – останній; склад кореневий – у корені слова; неприкритий – що починається голосним; окситонний – останній у фразі, з гострим наголосом; напіввідкритий – закінчується на сонорний; переднаголошений – розташований перед наголошеним складом; серединний склад – не початковий і не кінцевий; циркунфлексний – склад знижений (несе циркунфлексний наголос).

### ***Які основні особливості будови складу враховуються при складоподілі?***

У сучасному літературному мовленні складоподіл підпорядкований двом тенденціям:

1) продовжує діяти загальнослов'янська тенденція до наростаючої звучності в межах складу, що зумовлює дію відкритого складу;

2) тенденція до милозвучності, що зумовлює усунення груп приголосних у межах одного складу, уникнення різних перепадів між наростанням і послабленням звучності в межах складу й на межі складів.

### ***Які основні правила складоподілу існують в українській мові?***

Існують головні правила поділу слів на склади, але правила виділення фонетичних складів не збігаються з правилами переносу слів із рядка в рядок, а також з правилами визначення морфем у слові.

1. Приголосний будь-якої якості, що вимовляється між голосними, належить до наступного складу: *во-да*.

2. Нескладотворчі [ŷ], [ї] після голосного перед приголосним завжди відносять до попереднього складу: *вов-на, вій-на*.

3. Так само сонорні [р], [л], [м], [н] після голосного перед приголосним належать до попереднього складу: *мир-ний*.

4. Якщо між голосними виявляють двочленну групу приголосних (без сонорних [р], [л], [м], [н]), то сполучення глухий + глухий, дзвінкий + дзвінкий належать до наступного складу: *мі-сто, ща-стя, ї-зди-ти*.

5. Подовжений приголосний становить один звук, він при складоподілі не розділяється: *жи-ття, пі-дда-шися, о-бби-ва-ння*.

6. Сполучення шумний із сонорним також належать до наступного складу: *че-сний, ве-сна*.

7. При збігові двох сонорних складоподіл проходить між ними: *віль-ний, мін-ли-вий*.

8. До різних складів належать сусідні приголосні, перший з яких більш звучний: *каз-ка, пал-ко*.

Правила переносу, сформульовані в «Українському правописі», – це правила орфографії, вони враховують морфемну будову слова та його фонемний склад.

### ***У чому сутність закону непочаткового складу?***

Для східнослов'янських мов помітна загальна тенденція притягувати групи приголосних, які знаходяться між голосними, до наступного голосного (*мі-сто, се-стра*). Це характерна риса, якою слов'янські мови відрізняються від німецької, французької, англійської. Спостерігається також, як це помітив ще М. Ломоносов, тісний зв'язок між сполученням приголосних на початку складу й на початку слова: *чу-дний* – оскільки є слово, що починається сполученням [дн] (*дно*). Цю особливість мови вчений назвав законом непочаткового складу, за яким непочатковий склад може мати таке сполучення приголосних, яке можливе на початку слова.

### ***Чим відрізняються наголошені склади від ненаголошених?***

В українській мові наголошені склади відрізняються від ненаголошених більшою тривалістю й силою належних до нього звуків, а передусім голосного. Це означає, що в наголошеному складі голосний довший, ніж інші голосні в тому самому слові.

Отже, тривалість, протяжність, довгота й сила – це відносні ознаки наголошеного складу. У ненаголошеному складі голосні можуть змінювати свою якість. Це стосується зокрема голосних [e], [и], [o].

### ***Що називаємо фонетичним словом?***

**Фонетичне слово (такт)** – відрізок живого мовлення, що має один словесний наголос. Фонетичним словом може бути і окреме повнозначне слово, і сполучення повнозначного слова зі службовим – енклітиками та проклітиками, наприклад: **в лісі, ходила б.**

Фонетичне слово як відрізок фрази, мовленнєвого потоку виділяють на основі спільного наголосу. Тому про нього кажуть, що це група складів, поєднана одним наголосом.

### ***Що називаємо фразою?***

**Фраза** – одиниця мовного потоку, що являє собою ритмомелодійне (інтонаційне) і смислове ціле. Основна одиниця спілкування, що становить змістову й граматичну єдність.

### ***Що таке наголос?***

**Словесний наголос** – це виділення в слові одного зі складів за допомогою фонетичних (артикуляційних) засобів. Словесний наголос української мови є силовий, динамічний, оскільки він становить підсилення голосу на одному зі складів слова під час його вимовляння. Наголос служить засобом фонетичної організації слів: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені. Під наголосом голосні звуки чуються чітко й виразно, поза наголосом деякі з них змінюють свою якість. Кожне повнозначне слово має своє постійне наголошування, тобто наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова та його формою. Якщо деякі слова й функціонують у літературному мовленні з дублетним акцентуванням, то один з цих наголосів є основним, більш уживаним, а другий – паралельним, допустимим. Службові слова (інколи й деякі самостійні, наприклад, односкладові займенники) у потоці мовлення не наголошуються, а передають, зазвичай, свій наголос повнозначному слову. Такі слова називають

енклітиками (які передали наголос попередньому слову) або проклітиками (що передали наголос наступному слову): *під дубом* (проклітик *під*), *ідіть же*, *сказав би* (енклітики *же*, *би*).

Часом у мовленнєвій практиці наголос переноситься на прийменники **по**, **зо**, **за**, а ненаголошеними є повнозначні слова, які йдуть після них: *Блукав я по світу немало* (М. Рильський), *Сад потягається зо сну* (М. Рильський). Таке переміщення наголосу буває в поодиноких стійких словосполучах: *кишки рвати зо сміху*.

### ***У якому розділі науки про мову вивчають наголос?***

Традиційно в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, наголос може бути предметом вивчення і фонетики, і морфології. З фонетичного погляду наголос припадає на якийсь певний склад слова, з морфологічного – на морфему, тобто це означає, що в структурі певної морфеми цього слова (словоформи) є наголошений склад. При характеристиці акцентуаційних особливостей частин мови вживаються терміни: кореневий (накореневий), префіксальний, суфіксальний, флексивний наголос. При акцентуаційному аналізі словоформ повнозначних (відмінюваних) частин мови – такі терміни, як наосновний і флексивний наголоси.

Ще в ХІХ ст. О. Потебня передбачав, що вчення про наголос стане предметом окремої лінгвістичної дисципліни. Акцентологія як розділ мовознавства, що вивчає природу наголосу, його функціонування, а також мовні засоби, пов'язані з наголосом, має свій багатий поняттєвий, термінологічний апарат, зокрема це: *наголос*, *наголошення*, *наголошений* чи запозичені з грецьких граматик латинського походження *акцент*, *акцентуація*, грецького – *просодія* і похідні від них *акцентуаційний*, *акцентний*, *просодичний*, а також словосполучення *акцентна парадигма*, *акцентуаційна крива*, *тип*, *акцентологічна концепція* тощо. Як і кожна наука, акцентологія має інтернаціональний характер: над розробленням її термінологічної бази й теоретичних питань працювали слов'янські та неслов'янські дослідники (А. Мажуранич, О. Востоков, Я. Грот, О. Потебня, П. Фортунатов, Р. Брандт, О. Шахматов, І. Огієнко, Ф. де



Соссюр, А. Лескін, А. Мейє, Т. Лер-Сплавінський, О. Белич, Н. Ван-Вейк, Л. Булаховський, Х. Станг, В. Скляренко, А. Залізник, В. Винницький, В. Дибо, В. Ілліч-Світлич, В. Колесов, В. Лефельдт та ін.).

Мовознавці зазначають, що акцентологія – молода наука, зародилася в кінці XIX ст., хоча явища наголошування зафіксовані в давніх українських пам'ятках, починаючи з XVI ст. (найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.)).

Про становлення української акцентології як науки свідчать дослідження О. Потебні «Ударение», студії К. Ганкевича, І. Верхратського, Я. Гануша про наголос у малоруській мові, які були опубліковані в авторитетному німецькомовному славістичному часописі кінця XIX – початку XX ст. – «Архіві слов'янської філології», а також давні граматики, у яких звернено увагу на наголос. Зокрема, першою в українському мовознавстві друкованою граматиною живої української народної мови є «Грамматика малоросійскаго нарѣчія...» О. Павловського (1818).

Акцентологія вивчає акцентні (просодичні) засоби мови, зокрема, систему наголосу (монотонію, політонію, сингармонізм), залежність її від фонологічної та морфологічної систем, історичної закономірності системи наголосу, її функційні властивості. Термін «акцентологія» вперше ввів російський учений Р. Брандт, який у 1880 році видав першу книгу з порівняльної акцентології слов'янських мов «Нарис слов'янської акцентології».

Залежно від аспектів вивчення розрізняють *описову* акцентологію (досліджує фонетичні, фонологічні й граматичні властивості просодичних засобів), *теоретичну* (вивчає системні відношення просодичних засобів, їхні мовні функції), *історичну* (студіює історію наголосу в окремій мові), а також *порівняльно-історичну* (описує історичні зміни наголосу в групі споріднених мов).

### ***Хто з учених заклав основи української акцентології?***

Загальновідомо, що основи української акцентології були закладені Л. Булаховським, який досліджував наголос у різних

аспектах. Йому належить опис акцентної системи сучасної української мови (див. його працю: «Український літературний наголос (характеристика норми)», 1943, 1947 р.). Учений також розглядав широке коло питань історичної акцентології української мови. Однак у довідкових виданнях не вказано, який внесок у розвиток історичної акцентології зробив І. Огієнко. Проте вчений вивчав наголос давніх українських пам'яток (Український наголос на початку 17 віку. Жовква, 1923). Його справу гідно продовжила З. Веселовська (див. її працю: «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець 16 – початок 18 ст.)». Харків, 1970). Питання історичної акцентології розглянуто також у працях В. Скляренка (Нариси з історичної акцентології української мови. Київ, 1983), В. Задорожного, І. Гальчук.

Досягнення описової й теоретичної акцентології української мови пов'язані з працями В. Винницького, А. Білоштан, М. Наконечного, Т. Бровченко та ін.

### ***Що таке акцентема?***

Словесний наголос як об'єкт вивчення акцентології є одним з елементів просодики. Однак просодика та акцентологія – це дві різні лінгвістичні дисципліни. Просодика виділяють у межах фонології як самостійну дисципліну, яка вивчає суперсегментні одиниці. Акцентологія – галузь фонетики, яка вивчає систему наголосу, залежність її від фонологічної та морфологічної підсистем, історичні закономірності системи наголосу, її функційні властивості.

Одиницею акцентології вважають акцентему як тип, узагальнення, суперсегментну фонологічну одиницю, яка є ознакою кожного слова, диференціює слова та їх форми. Акцентему можна розглядати як сутність явища (що називається наголосом), що включає його найважливіші інваріантні властивості. У зв'язку з цим є підстави виділити на фонологічному рівні мовної системи акцентуаційний підрівень, базовою одиницею якого є акцентема.

У науковій літературі ще не усталилося визначення акцентеми. Д. Баранник уживає термін акцентема для

позначення фонаційної одиниці мовлення. В. Вовк називає акцентему найменшою одиницею акцентологічної системи мови.

Акцентема, за В. Винницьким, як базова одиниця акцентуаційного підрівня фонологічного рівня закономірно включається в ієрархічну вертикаль таких мовних одиниць, як фонема, морфема, дериватема, лексема, фразема, синтаксема. Акцентема – структурний елемент мови, наголос – її мовленнєва реалізація. Отже, наявні моно-мовленнєві паралелі доповнилися ще однією одиницею: фонема – звук, акцентема – наголос (Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів : Біблос, 2002).

### ***У чому сутність учення Івана Огієнка про наголос?***

Книга Митрополита Іларіона (Івана Івановича Огієнка) «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952) містить значний матеріал про українську акцентну систему. У ній передусім знаходимо загальні відомості про наголос, роздуми вченого про основні закони українського наголосу. Автор докладно розглядає значення наголосу в мові, наголошуючи на тому, що наголос зв'язує звуки в склади, а склади в слова, наголошена частина слова має важливу функцію в слові.

Особливе місце в роботі займає історичний коментар про стародавню систему наголосу, про перетворення праслов'янського наголосу на новий, що призвело до аналогій, виникнення побічного наголосу тощо. При огляді історичного розвитку українського наголосу І. Огієнко досліджує впливи на український наголос (зокрема, детально аналізує наслідки тюркського впливу, південнослов'янського, польського, впливу російської мови тощо).

Більш чи менш докладно І. Огієнко торкається також широкого кола питань, як-от:

– сучасний стан українського наголосу; неусталеність українського літературного наголосу; вільність наголосу, хитання наголосу в літературній вимові;

– наголос у рукописах та стародрукованих книгах; значення наголосу в церковнослов'янських рукописних книгах; значення наголосу в південнослов'янських стародрукованих

книгах; наголос у східнослов'янських стародруках, наголос білоруський;

– джерела для вивчення українського наголосу (стародавні рукописи та стародруки, етнографічні записи, вірші поетів і акцентовані видання); методика вивчення наголосу;

– особливості українського літературного наголосу іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників;

– наголос іншомовних слів в українській літературній мові, наголос у літературних назвах;

– енкліза, прокліза;

– логічний наголос (наголос у реченнях).

Завершується праця «Словником літературних наголосів».

### **Які основні закони українського наголосу виділяє І. Огієнко?**

У розділі «Основні закони українського наголосу» автор доводить, що український наголос у своїй більшості тримається трьох останніх складів слова: кінцевого (за термінологією автора – наконечного), передостаннього або третього складу від кінця слова. Таких слів у нашій мові десь понад 97%, а розташовані вони залежно від поширення так: найчастіше наголос в українській мові припадає на другий склад від кінця (таких слів 50%), тобто половина питомих українських слів. Друге місце займають слова з наголосом на останньому складі, їх десь близько 30%, а третє місце – слова з наголосом на третьому складі від кінця слова, їх десь 17%.

Другий закон українського наголосу І. Огієнко формулює так: у своїй переважній більшості наголос при відмінюванні слова нерухомий чи сталий, тобто залишається на тому ж складі, на якому він стоїть в основній формі. Такий нерухомий наголос панує в українській мові в головних випадках, зокрема:

а) у трискладових і багатоскладових словах: *віт'рило*, *віт'рилами*;

б) у префіксованих словах: *викуп*, *захід*;

в) у складних словах: *Ярослав*, *Ярослава*...;

г) у словах із суфіксами, які надають виразного зменшено-здрібнілого значення: *бабуся*;

д) у словах із суфіксами, що надають виразного пестливого значення: *'матінка*;

е) усі іншомовні слова мають при відмінюванні нерухомий наголос.

Ці шість груп слів з нерухомим наголосом в українській мові становлять основну частину її словникового запасу. Рухомим наголос буває переважно в словах з наголосом на кінцевому складі, і то не завжди.

Третім законом українського наголосу І. Огієнко визнає таке: «Знає українська мова, як свій закон, т. зв. енклізу, цебто перенесення наголосу в окреслених випадках на склад уліво, на початок слова. Ця енкліза з глибокої давнини проймає всю істоту української мови й становить її істотний закон».

Численними прикладами автор доводить, що енкліза в нашій мові властива всім групам слів: енкліза іменникова (префіксальна): *ку'ток* – *'закуток*, *'голос* – *'наголос*; прикметникова: *пит'ливий* – *до'питливий*, *ре'чистий* – *про'речистий*; числівникова: *од'ному* – але: *о'дин* на *'одному*; займенникова: *ме'ні* – до *'мене*; дієслівна: *три'мати* – *ст'римати*, *про'дати* – *розп'родати*; прислівникова: *'зараз*, *'набік*, *'помацки*; прийменникова: *'на ніч*, *'зо сну*, *'об землю*.

Огієнко звертає увагу на те, що наголос в українській мові не суто динамічний. Той склад, зауважує вчений, що вимовляється в слові зі збільшеною психологічною силою, зі збільшеною інтонацією або протяжністю, звичайно приймає наголос на себе. Так вимовляють:

а) слова пестливі та пестливо-здрібнілі: *ма'нюсінький*, *сер'денько*, *с'патовьки*, *з'малечку*, *у'купоньці*;

б) форми наказового способу, де сильна кінцева інтонація вимагає й наконечного наголосу: *хо'ди*, *но'си*, *при'сядь*.

П'ятий закон українського наголосу, як визначає вчений, полягає в тому, що в українській мові багато таких слів, що виразно утворюються від інших слів, напр., від іменників, прикметників, дієслів, і в такому разі новостворене слово нерідко не зберігає наголос того слова, від якого створене нове, напр.: *'сивий* – *си'віти*, *сли'на* – *с'линявий*, *с'линити*.

Відносні та присвійні прикметники своїм значенням однакові з родовим відмінком однини (чи множини) тих

іменників, від яких вони утворені, а тому приймають і їхній наголос: *'піна, 'піни – 'пінявий; бе'реза, бе'рези – бе'резовий; кнур, кну'ра – кну'рячий.*

Крім цього, наголос в українській мові зумовлений багатьма іншими причинами, напр.: 1) морфологічним складом слів; 2) лексичним значенням; 3) фонетичною будовою; 4) граматичною формою і т. п. Власне, усе це робить, як уважає автор, український наголос вільним.

У книзі йдеться також про інші важливі закони наголосу в українській мові, як-от: 1) закон функційного розрізнення однакових слів і однакових граматичних форм з допомогою наголосу; 2) закон аналогії; 3) прояснення побічного наголосу, що живий в українській мові.

Отож, в українській мові є чимало таких правил наголошування слів, які можна назвати основними законами.

### ***Яке значення наголосу в слові?***

Наголос – надзвичайно важливий чинник у слові, у житті мови він має велике значення. Перш за все, у всіх індоєвропейських мовах це один із засобів, який допомагає зв'язувати звуки в склади, а склади в певну звукову одиницю, яку названо словом. Без наголосу самі звуки не здатні були б скласти окремого слова, він їх єднає, уже логічний наголос єднає окремі слова в речення.

Ці положення І. Огієнка цілком суголосні з уявленнями інших дослідників, які називають наголос просодичною ознакою слова, «надбудовою» над фонетичною структурою (Ю. Курилович). Вихідним положенням сучасної фонології є трактування наголосу як суперсегментного явища (Н. Тоцька). Наголос накладається на фонемну будову слова загалом, а з фонетичного погляду він припадає на певний склад.

Наголос з погляду фонетики зовсім не індиферентний до довжини слова. Відомий дослідник Л. Васильєв відзначав, що наголос у багатьох слов'янських мовах є центром ваги слова, тяжіння наголосу до середини слова дослідник назвав законом. Цікаві спостереження щодо цього виконав В. Коптілов на матеріалі української прози, який установив, що у двоскладових словах однаково акцентується і перший, і другий склад. У

трискладових словах – наголос переважає на другому складі (від 58% слів до 69%), у чотирискладових – найчастіше наголошується другий склад (від 39% слів до 45%), а також третій склад – від 43,6% до 48% слів. Подібні цифрові показники на матеріалі російської мови наводить В. Никонов, який підкреслює, що це явище пояснюється не морфемними, а безпосередньо фонетичними причинами (В. Винницький).

У давнину, доводить І. Огієнко, наголос частіше припадав на корінь, тому що власне корінь відіграє головну роль у слові, що відзначається наголосом. З плином часу в мові утворилися важливі найрізноманітніші кінцівки, що надавали слову іншого значення (напр. х<sup>1</sup>лопець – хлоп<sup>1</sup>чина, <sup>1</sup>баба – ба<sup>1</sup>бище). А тому часом префікс у слові надає йому певного іншого значення, що й підкреслюється наголосом: <sup>1</sup>росток – <sup>1</sup>паросток.

Отже, наголос міцно пов'язаний з граматичною будовою слова, і при найменшій заміні цієї будови змінюється й місце наголосу. У цьому полягає функційне значення наголосу. «Знайти належне місце наголосу в слові – це розкрити стародавню його будову», – наголошує І. Огієнко. Але основні особливості наголошування слів, на жаль, не завжди враховуються при дослідженні фонетичних змін у слові та з'ясуванні його морфологічної структури.

### ***Які історичні основи українського наголосу?***

Український наголос у своєму історичному розвитку споріднений з наголосом східнослов'янським узагалі, тобто з наголосом російської й білоруської мов, а у своїй давнині пов'язаний також з південнослов'янським наголосом. Український наголос рано виділився в окрему систему як наголос окремий (своєрідний), оскільки він дуже виразний.

Праїндоевропейська мова мала рухомий музикальний наголос, а мова латинська, акцентна система якої тісно пов'язана з праїндоевропейською, з часом загубила стару рухомість наголосу й закріпила його за другим чи третім складом від кінця слова; мова французька пов'язана з латинською, але вже від давнього наголосу в ній нічого не залишилось.

Процес перетворення давнього праслов'янського наголосу почався дуже рано. Зокрема, коли давній наголос під різними впливами почав утрачати свою музикальність, переходячи поволі на наголос музикально-експіраторний, а пізніше чисто експіраторний, тоді почали утворюватися й інші акцентні форми. Поволі стара праслов'янська система наголосу змінювалася, а на її місці виростала інша, нова, міцно пов'язана зі старою.

Зміни звуків [ъ] та [ь], а також [и] у старослов'янській мові, – збільшення або зменшення редукції головної сили їх, – ці зміни призвели до помітних змін наголосу в слові.

Коли, скажімо, кінцевий ненаголошений [ъ] чи [ь] почав набувати більшої ірраціональності, то він ставав менш вираженим, а з плином часу, коли такий кінцевий зовсім затих, наголос перейшов на сусідній склад, наприклад, санскр. *sanus*, лит. *sanus* (з наголошеним [и]) свідчать на користь того, що й праслов'янські відповідники мали наголошений [ъ] на кінці *сунъ*, *медъ*. Але збільшення редукції цього кінцевого [ъ] призвело врешті-решт до пересування наголосу на склад уліво, тобто стало *сынъ* (наголос на [ы]), *медъ*. Звичайно, перехід наголосу на склад вліво у формах *син*, *конъ* відбувся перед зміною [ъ] та [ь] на зовсім зредуковані.

Однією з причин, що помітно впливала на зміну давньої системи наголосу, був іще так званий побічний чи другорядний наголос (приголосок) у слові. Справа в тому, що в словах багатоскладових із наголосом на початковому складі завжди відчувається другий приголосок на кінцевому складі, особливо, коли він відкритий: *'сіяного*. А в словах із наголосом на кінцевому складі приголосок виникає на початковому складі: *голо'ва, перейш'ли*.

За певних умов, особливо в людей із протяжною манерою говорити, ці побічні наголоси бринять досить виразно, і тоді вони майже дорівнюють головному наголосові. З часом впливи цих приголосків спричинили те, що багатоскладові слова стали вимовляти з різним наголосом, оскільки тут прояснювалися ці побічні наголоси: *'холодно* й *холод'но*, *'півтора* й *півто'ра*. І нерідко бувало, що прояснений другорядний наголос ставав наголосом головним, наприклад, основне давніше *к'нижечки*



давало паралельне *кни'жечки*, а в кінці перетворилося на *книжеч'ки*.

Чому наголос припадає на *ту*, а не на іншу частину слова, цього остаточно з'ясувати не можна; проте, крім інших причин, важливим чинником у цьому, безумовно, була семасіологічна (значеннева) значущість тієї чи тієї частини слова. Корінь слова був віддавна найголовнішою частиною його, а тому на нього найчастіше й падає наголос. Але коли до нього додався префікс, який змінював значення кореня, то така важлива частина слова, як префікс, стала наголошеною: *нес'ти* – *'винести*.

На систему українського наголосу з найдавніших часів було кілька сильних впливів. На першому місці з цих впливів треба поставити тюркський вплив на українську мову. Тюркська мовна гілка складається з багатьох мов, але головне взято з татарської та турецької мов.

Український наголос у своїй основі з найдавнішого часу був при відмінюванні нерухомий, слова з рухомим наголосом були, але в невеликій кількості. Значний тюркський вплив помітно відбився на українському наголосові й надав йому більшої рухомості. Усі тюркські мови мають наголос на кінцевому складі слова, від цих народів перейняла українська мова багато слів з наголосом на останньому складі: *то'вар*, *каб'лук*, *ку'ма*, *гап'лик*, *кап'шук*, *ча'вун*, *чу'мак* та ін. Ці слова з *наконечним наголосом* тягнули за собою до такого ж наголосу й подібні слова, які *наконежного наголосу* не мали. Усе це розбивало українську акцентну систему й призвело до більшої рухомості наголосу.

Південнослов'янський вплив позначився в XV – XVI ст. Південнослов'янський вплив живої мови торкнувся мало, він залишив свій слід переважно в назвах свят, що ще й досі вимовляються з *накорінним наголосом* на *'Петра*, на *'Павла* (але: *нішов сусід до Пав'ла*, *Пет'ра*). До *'Дмитра* *дівка 'хитра*, а по *'Дмитрі* *дів'ки не 'хитрі* (але: *в сусіди Дмит'ра*).

Південнослов'янський вплив ніс наголос *накорінний*, немало він вплинув на український церковний наголос.

Польський вплив на український наголос помітно позначився особливо в XVI – XVII ст., й українські стародруки яскраво це показують. Польський вплив позначився в західних

українських говірок, і він тут помітний до нашого часу. У лемківському говорі наголос постійно нерухомий, на передостанньому складі, як і в польській мові.

За останні два століття свого життя (XVIII і XIX) український наголос пережив новий вплив, що дуже змінив його розвиток – вплив російський.

### ***У чому полягає різномісність українського наголосу?***

В українській мові наголос вільний, різномісний, тому що він може припадати на будь-який склад (морфему слова): I склад – *подоура*; II склад – *ненавидіти*, *вимова*; III склад – *весняних*.

Багатоскладові слова мають головний і побічний наголоси. Склади, що вимовляються між головним і побічним наголосом, вимовляються з послабленою видиховою силою (*голосувати*, *полуднувати*, *давньорусський*).

Різномісність, рухомість наголосу пов'язані з процесом історичного розвитку української мови, а саме: значними змінами у фонетичному складі слів, зокрема занепадом зредукованих голосних, розвитком повноголосся тощо.

### ***Коли наголос буває рухомим і нерухомим?***

Словесний наголос буває рухомий і нерухомий. Нерухомим він вважається тоді, коли в усіх формах цього слова наголошується той самий склад: напр., *збірник*. Якщо ж у різних формах слова наголос переміщується, то в таких випадках він кваліфікується як рухомий. Поняття нерухомого й рухомого наголосу з погляду фонетичного й морфологічного не завжди збігається. З фонетичного погляду наголос є рухомим, якщо він припадає на різні склади. З морфологічного – є нерухомим, якщо він пересувається в межах однієї морфеми, напр.: *дерево* – *дерева*; *дзеркало* – *дзеркала*; *озеро* – *озера*; *колесо* – *колеса*.

### ***Які функції виконує наголос у слові?***

Важливою рисою словесного наголосу є те, що він виконує диференціувальну (смыслоразрізнявальну) функцію, служить засобом розмежування суто лексичного значення слова: *І в землянку увійде її сивий не від муки, а від муки тато* (М. Стельмах). *А я дививсь. Попасти під замок у замок до*

*страхітної потвори я не боявсь* (Д. Павличко). *У вас пра'ва, ми ж охоронці права* (Л. Костенко).

Крім значеннєвої, словесний наголос виконує й форморозрізнявальну роль, тобто є засобом диференціації лише граматичних значень фонемно однакових слів: *Сло'ва* – *полова*, але *вогонь в одежі с'лова* – *безсмертна чудотворна фея, правдива іскра Прометея* (І. Франко).

Наголос є форморозрізнявачем дієслівних форм доконаного й недоконаного виду: *Ти прислу'халась?*

*То вже треба було прислухатись*  
*Як слід* (Леся Українка).

Іноді наголос може виконувати семантико-граматичну функцію, якщо за допомогою наголосу розрізняється і лексичне, і граматичне значення слів:

*Яка ж у тім прегірка, яка ж полинова сила,*

*Була в тім трунку воснім якась 'туга – ту'га і німа* (І. Драч).

У фразі, отже, значеннєва, граматична та семантико-граматична диференціація фонемно односкладових слів здійснюється за допомогою не тільки контексту, а й наголосу. Ось чому в контексті роль наголосу завжди є значною, часом навіть провідною у вираженні думки й забезпеченні комунікації.

Словесний наголос виконує ще й стилістичну функцію, коли він несе функційно-стилістичне навантаження. При цьому наголос у такому слові часто буває незвичним, зміненим: *Ах, я й забула, що ви тут головний спец'навець, – навмисне поставила наголос на а, щоб показати, що вжила обрубане слово* (П. Загребельний). *«Профе'сори», носителі риз, кволі мізки овеці, каменяками кинули вниз на похилені плечі* (Д. Павличко).

### **У чому сутність логічного наголосу?**

В українській мові, крім словесного, існує також логічний, або смысловий, наголос, за допомогою якого в потоці мовлення виділяють якесь одне слово для підкреслення його смыслової ролі у висловленій думці. Смысловий наголос відіграє важливу роль у правильному розумінні думки, увиразненні її, уникненні двозначності у фразі: *Що думати, що і як – головне: як! – робити* (О. Гончар).

В українській мові є ще й синтагматичний наголос – посилене наголошення одного із слів синтагми: *Білі хмари / повзли по крайнебі / і купали тіні свої / в синьому морі* (М. Коцюбинський). Синтагматичний наголос служить для фонетичного об'єднання синтагми й для відділення її від сусідньої.

### ***У чому сутність емпатичного наголосу?***

Виділяють також емпатичний наголос, коли за допомогою наголошування підкреслено емоційне значення слова. Його здебільшого передають подовженням голосних і, рідше, приголосних звуків або виділенням у вимові кожного складу слова, що на письмі супроводжується його поділом на відповідні склади: *«Бабо! бабо-о!» – гукає. «Чого, Чіпко? Ходи сюди!» – озивається з бур'яну баба* (Панас Мирний); *То десятник... кричить, важко відсапуючи: «Поже-жа!»* (М. Коцюбинський); *«Рятуй-те! Хата пливе!» – гукали знизу* (О. Довженко).

### ***Як складалася акцентна система української мови?***

Акцентна система української мови складалася поступово. Систематичне й послідовне розставлення знаків наголосу в найдавніших українських пам'ятках XVI – XVII ст. базувалось на певних закономірностях у наголошуванні слів та їхніх форм, які були успадковані від давньоруської мови. На ґрунті говорів української мови відбулися інтенсивні акцентуаційні процеси. Упродовж XIX ст. унаслідок взаємодії різних акцентуаційних традицій проходила поступова стабілізація наголосу і окремих лексем, і типів акцентування основних її морфологічних класів, розрядів і груп. Однак зміни, які відбувалися в акцентуації багатьох слів у той час, загалом не порушували системи наголосу української мови, вони свідчили про її поступовий розвиток, постійну еволюцію.

Значний вплив на становлення і розвиток акцентної системи української мови мали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського та ін., у поетичній практиці яких відображено різні регіональні акцентуаційні особливості.

У сучасній українській літературній мові існують єдині акцентуаційні норми, які склалися передусім на базі середньонадніпряньського говору, але значний вплив на процес формування наголосу мали й південно-західні говори. Кожен морфологічний клас має свої акцентуаційні особливості, певні закономірності та тенденції наголошування, які загалом і створюють цілісну систему.

### ***Що вивчає інтонологія?***

**Інтонологія** – розділ мовознавства, що вивчає інтонацію в її структурному, функційному, комунікативному та стилістичному аспектах. Об'єктом інтонології є звуковий бік мовлення в його системних (кодифіковане, спонтанне, діалектне) і функційно-стильових (публічне, розмовно-побутове, сценічне) різновидах. Інтонологія встановлює значення й форми тональних, динамічних і темпоральних характеристик мовлення у зв'язку з семантикою висловлення та його комунікативним спрямуванням; залежність акустичних змін у висловленні від його семантики, синтаксичної форми, ситуації спілкування, мети комунікації, стилю мовлення і под.; інтонаційні особливості певної мови, її типологічні риси та універсалії. Одиницями інтонології є інтонаційний контур, який включає тональний і динамічний контури, інтонема, інтонаційна структура висловлення, фрази, синтагми. Інтонологія розглядає зміни частоти основного тону та інтенсивності, а також часові характеристики висловлення в їх акустичному вираженні.

### ***У чому сутність поняття інтонації?***

**Інтонація** – це фонетичне оформлення в певну цілісність будь-якого висловлення або речення. За допомогою інтонації ми членуємо мову на інтонаційно-сміслові відрізки (фрази, синтагми), оформляємо різноманітні синтаксичні конструкції й типи речень. Це ритміко-мелодійний лад мови, що відбиває інтелектуальну та емоційно-вольову сторону мови в послідовних змінах висоти тону, сили й часу звучання, а також тембру голосу.

Основними елементами інтонації є:

1) послідовна зміна висоти тону, що визначає мелодику мови;

2) сила голосу, інтенсивність звучання, яка визначається ступенем мускульного напруження мовних органів;

3) час звучання, тобто різні види звучання мовних відрізків (темп мови) і паузи;

4) тембр голосу, тобто якісний і кількісний склад тонів, які додатково звучать при основному тоні.

До інтонаційних засобів оформлення звучності мови належать: фразовий, синтагматичний, логічний наголос, мелодика, паузи, тембр і темп.

Мелодика – найважливіший компонент інтонації. Мелодикою називають підвищення та зниження основного тону голосу. Функції мелодики різноманітні. Разом з паузами вона служить засобом членування мовного потоку, засобом об'єднання окремих його частин. За допомогою мелодики оформляються різні за метою висловлювання речення (розповідні, питальні, спонукальні) та ін.

Паузи – більш або менш тривалі зупинки у звучанні, у мовному потоці. За допомогою пауз розмежують фрази й синтагми. Паузи розрізняють за тривалістю. Найбільші паузи утворюються між фразами, тобто в кінці речень. Синтагматичні паузи менш тривалі.

### **Що вкладають у поняття звукова оболонка слова?**

Слово має певну інтонацію. При зміні інтонації воно втрачає зміст. Отже, постійний зв'язок значення та звучання становить неодмінну умову існування будь-якої лінгвістичної одиниці. У тих випадках, коли порушується звукова оболонка й утворюється набір звуків або слів, лінгвістична одиниця розпадається, оскільки втрачається зв'язок повного звучання із значенням. Розрізняють лінгвістичні звукові одиниці (сигменти) – звуки, склади, фонетичні слова, фрази та суперсигменти (наголос, інтонація).

Звукова оболонка слова *за<sup>1</sup>мок* характеризується певною послідовністю звуків. Однак з неї можна утворити оболонки інших слів: *мок*, *за*. Звукова оболонка слова *замок*

характеризується порядком наголосу (за<sup>1</sup>мок), тому що вона відрізняється від слова <sup>1</sup>замок.

Прочитаймо речення:

*Слово – це старовинна будова з гостряками мурованих веж, щойно зміниш ти наголос слова, цим одразу будову замкнеш* (<sup>1</sup>замок – за<sup>1</sup>мок) (Д. Білоус).

***Яких змін у потоці мовлення зазнають голосні й приголосні звуки?***

Взаємодія артикуляцій звуків при реалізації звукової послідовності найбільш яскраво показує складну природу процесів вимови, які спостерігаються і при ретельному вимовлянні звуків, і при швидкому темпі мовлення. Як загальну назву для цих процесів у фонетиці використовують термін **коартикуляція**, що позначає вплив цільових артикуляцій сусідніх звуків один на одного, незалежно від того, у яких конкретно змінах жестів артикуляцій воно виявляється. У більш вузькому значенні розрізняють *власне коартикуляцію* та *акомодацію*.

Про **власне коартикуляцію** говорять у тих випадках, коли на жест артикуляції одного звука накладається рух, який є компонентом сусіднього звукового жесту. Наочним прикладом є накладання губної артикуляції голосного на попередній приголосний або навіть сполучення приголосних (пор. вимову українських слів [суп], [с<sup>т</sup>'ілец'] і [полин], [палко]). Легко перевірити, що при вимові слова [суп] при збереженні губного [п] губи значно витягнуті вперед, чого не спостережено, наприклад, при вимові слова [палко]. Отже, при власне коартикуляції на деякому тимчасовому інтервалі одночасно реалізуються рухи різних звукових жестів, якщо вони не суперечать один одному. Повного поєднання сусідніх жестів, зазвичай, не відбувається, і в спостережуваній картині артикуляції зберігається інформація про їхню послідовну реалізацію.

**При акомодатії** рух (положення) деякого мовного органу, що бере участь в артикуляції цього звука, визначається не тільки цим звуком, але і його сусідніми. Адаптаційна природа акомодатії виявляється в тому, що мовний орган, який бере участь в артикуляції, будучи «виконавцем» цього жесту артикуляції, підлаштовується під

цільову артикуляцію сусідніх звуків. У результаті відбувається зближення (уподібнення) послідовних звукових артикуляцій. Зокрема, точне місце утворення перешкоди в мовних приголосних залежить від положення язика, яке потрібне для вимови подальшого голосного.

Положення язика при вимові голосних, своєю чергою, залежить від цільових артикуляцій сусідніх приголосних, і це може виявлятися не тільки на граничних ділянках голосного, але і в інтервалі витримки. Якщо є істотні відмінності в цільових положеннях язика сусідніх звуків, мета артикуляції голосного може бути й не досягнута. Це спостерігаємо, наприклад, в українській мові при вимові голосних заднього ряду /y/, /a/ поряд з м'якими приголосними, цільова артикуляція яких припускає піднімання середньої частини язика до твердого піднебіння, тобто палаталізацію. Акомодация призводить до того, що голосні вимовляються з більш високим і більш переднім положенням язика порівняно з вимовою в ізольованому положенні.

Уподібнення послідовних жестів артикуляцій може мати й інший прояв. Так, ротові голосні перед носовими приголосними часто назалізуються: опускання піднебінної завіски, необхідне для вимови приголосного, здійснюється при вимові голосного, цільова артикуляція якого припускає закритий носовий прохід. Повна назалізація голосного відбувається, проте, тільки в тому випадку, коли це не впливає на впізнаність вимовленого слова. Тому вона рідко помічена в мовах, де зіставлення носових і неносових голосних виконує розрізнявальну функцію, як, скажімо, у французькій мові.

Залежно від того, до яких основних класів належать звуки, які взаємодіють, розрізняють **власне акомодацию** та **асиміляцію**. У першому випадку взаємодіють приголосний і голосний, а в другому – звуки одного класу (приголосні або голосні).

### **У чому сутність асиміляції приголосних?**

**Асиміляція** (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – це уподібнення одного звука іншому, здебільшого сусідньому, у мовному потоці. Асиміляція може бути **регресивною**, коли наступний звук впливає на попередній (*легко* → [ʲлехко]), і



**прогресивною**, коли попередній звук уподібнює собі наступний (*стіна* → [с'ц'і'на]); **повною** ([жи<sup>г</sup>т':а]) і **частковою** ([*молод'ба*]).

Прогресивна асиміляція в українській мові поширена мало. Унаслідок цієї асиміляції приголосний [т] набуває свистячого відтінку: *радість* [r'a'd'is'ц'], *вість* [v'is'ц']. Наслідком прогресивної асиміляції в українській мові є:

1) подовження м'яких приголосних в іменниках середнього роду: *знання, життя, зілля, погруддя, колосся, галуззя, насіння*;

2) наявність м'якого приголосного в суфіксі -ск-: *сільський* ([с'іл'с'к'ий]) (пор. рос. сельский);

3) наявність дзвінких африкат [ʒ] і [ʒ] у словах *бджола* (пор. рос.: пчела) і *Гандзя* (з *Ганця*).

Розрізняють асиміляцію за дзвінкістю, глухістю, за місцем і способом творення, за м'якістю. Сучасній українській мові, як і російській, властива переважно регресивна асиміляція за дзвінкістю, глухістю, за м'якістю, рідше – за місцем і способом творення.

**Асиміляція за дзвінкістю** – це уподібнення глухого приголосного дзвінкому. В українській мові глухі приголосні перед дзвінкими вимовляють як парні до них дзвінки. Асиміляція за дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова й на межі двох слів: *просьба* – [n'roz'ба], *молотьба* – [*молод'ба*], *вокзал* – [vo'зал], *ось де* – [oz'de], *хоч би* – [xoz'bi].

**Асиміляція за глухістю** – уподібнення дзвінких до глухих. Експериментальні дослідження показують, що оглушення дзвінкого приголосного перед глухим проходить тільки на початку такту (у межах одного такту). Тому зазнають змін приголосні на межі префікса й кореня та прийменника й іменника чи займенника: [*с хати*].

Уподібнення префікса з- перед глухими [к], [п], [т], [ф], [х] передане на письмі: *казати, спитати, стерти, сформувати, сховати*, але: *зсунути* (вимовляємо [сс] – [c:унути] та ін.

Префікси **роз-** і **без-** перед глухим приголосним при швидкому й нормальному темпі мовлення вимовляють як **рос-**, **бес-**. Перед [с], здебільшого, зберігається форма із [з]:

[роз'сипати]. При повільному темпі мовлення префікси **роз-** і **без-** у вимові не змінюються, тобто дзвінкий приголосний [з] у префіксах **роз-**, **без-** перед наступними глухими може вживатися з подвійною вимовою: *розписка* – [рос'писка] і [роз'писка], *безсумнівно* – [бе''с:ум'ні'ївно] і [бе''зсум'ні'ївно], *розказати* – [роска'зати] і [розка'зати] тощо.

У префіксах **від-**, **над-**, **під-**, **об-** та у відповідних прийменниках приголосні [д] і [б] перед глухими знеголошуються лише частково, тут сильнішою є тенденція зберігати дзвінкість приголосного.

Дзвінки приголосні перед глухими в середині слів не оглушуються: *важко*, *казка*, *рибка* і т. п. Оглушуються перед наступними глухими тільки дзвінкий горловий [г], його вимовляють як парний до нього [х]: *нігті* – [н'іхт'і], *кігті* – [к'іхт'і], *вожкий* – [вох'кий], *легко* і [л'ехко].

Унаслідок регресивної асиміляції **за м'якістю** пом'якшуються тверді приголосні перед м'якими: *пісня* [п'іс'н'а], *літня* [л'іт'н'а], *сьогодні* [с'о'го'д'н'і], *кузня* [куз'н'а], *слід* [с'л'ід] і т. п.

Не пом'якшуються приголосні перед губними й задньоязиковими, після яких уживається [і]: *схід* [сх'ід], *відкіля* [в'ідк'л'а], *змінити* [зм'і'нити] та ін. (винятки: *цвях* [ц'в'а'х], *світ* [с'в'іт], *святкувати* [с'в'атку'вати]).

Регресивна **асиміляція за місцем і способом творення** – це уподібнення шиплячим свистячих, якщо вони вживаються поряд: *безшумно* – [бе''ш:умно], *безжурний* – [бе''ж:урний], *віднісиши* – [в'ідн'і'ш:и], *через журбу* – [че''ре''ж:ур'бу] – і свистячим звуком шиплячого перед африкатами [дж] і [ч]: *пісок* – *піщаний* [п'іш'чаний], *їздити* – *ї'жджу* – [й'їжзу], *дивився* [д'иві'с':а], *книжці* [к'низ'ці], а також уподібнення приголосних [д] і [т] поряд з африкатам: *вітчизна* [в'і'ч:изна] та ін.

При цьому діють такі правила:

- свистячі уподібнюються наступними шиплячими: [в'ір'іш:и];
- шиплячі повністю уподібнюються наступними свистячими: [л'учис':а];

• передньоязикові [д] і [т] перед [з], [ц], [ж], [ч], [ш] змінюються повністю чи частково: *відзнака* [в'ізз'нака], *молодший* [мо'лоз'ишй], *коротший* [ко'рочшй], *сміється* [с'м'і'йец':а], *Вітчизна* [в'і'ч:и зна].

### **У чому сутність дисиміляції?**

**Дисиміляція** (від лат. *dissimilatio* – розподібнення) – це розподібнення звуків. Вона сприяє заміні незручних для вимови приголосних (два проривних або два фрикативних) зручними (напр., фрикативний і проривний) і, отже, поліпшує милозвучність української мови. Дисиміляція в сучасній українській літературній мові поширена мало, порівняно з асиміляцією. Виникнення її пов'язане із занепадом редукованих [ь] і [ъ] у давній мові. Наслідки її такі:

1) зміна звукосполучення [кт] на [хт] у займеннику *хто*: *къто* – *кто* – *хто*;

2) зміна звукосполучення [чн] (із чьн) на [шн], що відбулася в низці давніх слів української мови: *рушник* (з *ручьникъ*), *мірошник*, *соняшник*, *дворушник*, *рушниця*, *сердешний*, *торішній*, але в словах книжної мови (*вічний*, *історичний*, *наочний*, *річний*, *сердечна хвороба* та ін.) дисиміляція [чн] – [шн] не відбулася;

3) зміна [ши] і [жи] на [шч] і [жч] при утворенні вищого ступеня прикметників: *крашій* з *красшій* → *крашшій* → *крашчий*; *нижчий* з *низшій* – *нижшій* – *нижчий*;

4) зміни приголосних [дт] і [тт] на [ст]: *мести* з *метъти*, *вести* з *ведъти*, *плести* з *плетъти* тощо.

В українській мові розрізняють ще дисиміляцію на віддалі, при якій у запозичених словах приголосний [р] може змінюватися на [л] і навпаки, що сприяє милозвучності української мови: *срібло* (із ст.-сл. *сьребро*), *верблюд* (з ст.-сл. *вельблюдъ*), *лицар* (з німецького *Ritter*) та ін. (пор. рос.: *серебро*, *рыцарь*).

### **Чим відрізняються фонетичне подовження й морфологічне подвоєння приголосних?**

**Фонетичне подовження** є результатом уподібнення в групі приголосних, тобто це зміна історичного характеру, що

послідовно збережена в сучасній українській літературній мові. Російській мові воно не властиве. Подовжуватись в українській мові можуть тільки м'які й пом'якшені приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [н'], [л'], [ж'], [ч'], [ш'] перед наступними голосними [а], [у] та [е]. Подовжені в результаті уподібнення приголосні вимовляють як довгі звуки й передають на письмі двома однаковими буквами між голосними: *суддя* [су<sup>д</sup>'д':а], *безладдя* [бе<sup>з</sup>'лад':а], *стаття* [ста<sup>т</sup>'т':а], *галуззя* [га<sup>л</sup>'уз':а], *волосся* [во<sup>л</sup>'ос':а], *міццю* [м'іц':у], *знання* [зна<sup>н</sup>'н':а], *рілля* [р'і<sup>л</sup>'л':а], *бездоріжжя* [бе<sup>з</sup>'до<sup>р</sup>'іж':а], *піччю* [п'іч':у], *піддашся* [п'і<sup>д</sup>:аш':а], *спросоння* [спро<sup>с</sup>'сон':а], *лю* [л':у] тощо. Подовжений приголосний становить дві фонемі однакової якості.

**Морфологічне подвоєння** відбувається внаслідок збігу однакових приголосних на межі морфем, зокрема префікса та кореня (*об-бити*, *від-дати*, *роз-зброїти*), кореня та суфікса (*стін-н-ий*, *годин-ник*, *ран-н-ий*), кореня й постфікса **-ся** (*розріс-ся*, *відніс-ся*). Морфологічне подвоєння спостережено також у словах на **-енний**, **-анний** (*здоровенний*, *страшенний*, *незрівнянний*) і в складноскорочених словах (*юнат* з *юний натураліст*). Розуміння причин виникнення подвоєння приголосного дає змогу усвідомити структуру слова і, отже, правильно його написати.

### **Яке явище прийнято називати спрощенням груп приголосних в українській мові?**

Одним з фонетичних явищ, яке сприяє милозвучності української мови, є **спрощення в групах приголосних**. Характерною особливістю спрощення в українській мові, на відміну від російської, є те, що спрощений у вимові приголосний на письмі не передають: *пізно* [п'ізно], *серце* [серце], *щасливий* [ичас<sup>л</sup>'ливий] (пор. рос.: *поздно*, *сердце*, *счастлив*). Найчастіше спрощення в українській мові відбувається в таких групах приголосних: [тн] – [сн] – *радісний* (*радість*), *чесний* (*честь*), *корисний* (*користь*); [стл] – [сл] – *щасливий* (*щастя*), *улесливий* (*лестоці*), *слати* – *стелити* (*із стьлати*) (але в словах *кістлявий*, *хвастливий*, *пестливий*, *зап'ястний*, *хвастнути*, *хворостняк*, *шістнадцять* літера т

зберігається); [ждн] – [жн] – *тижня* (*тиждень*), *кожний* (пор. рос.: *каждый*); [здн] – [зн] – *пізно* (рос. *поздно*), *виїзний* (*виїзд*); [слн] – [сн] – *масний* (*масло*), [рдц] – [рц] – *серце* (*серденько*); [лнц] – [лц] – *сонце* (пор. рос.: *солнце*); [сткл] – [скл] – *скло*, *склянка* (пор. рос. *стекло*) та ін.

У словах іншомовного походження, переважно у прикметниках, утворених від іменників з кінцевим [ст], у групі приголосних [стн] літера т зберігається на письмі, хоч звук не вимовляють. Отже, в іншомовних словах спрощення відбувається тільки у вимові: *турист* – *туристський* [ту<sup>1</sup>рис'кий], *баласт* – *баластний* [ба<sup>1</sup>ласний], *компост* – *компостний* [ком<sup>1</sup>посний], *контраст* – *контрастний* [конт<sup>1</sup>расний], *форпост* – *форпостний* [фор<sup>1</sup>посний], *студентство* [сту<sup>1</sup>денство], *агентство* [а<sup>1</sup>генство] тощо.

В українській мові спрощення відбувається і в групі приголосних [слн], у якій випадає [л]: *ремесло* – *ремісник*, *масло* – *масний*, та в групах приголосних [зкн], [скн], у яких випадає [к]: *тріск* – *тріснути*, *писк* – *писнути*, *блиск* – *лиснути*, але: *випуск* – *випускний*, *виск* – *вискнуту*.

Спрощення в групах приголосних зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими чинниками, воно може позначатися на письмі й не позначатися.

Це дає змогу виділити три групи спрощень:

1. Спрощення, що закріплене правописом:

[жн] ← [жди]: *кожний* (із *кождьний*), *тижня*;

[зн] ← [здн]: *пізно* (із *поздьно*), *виїзний*;

[сн] ← [слн]: *масний* (із *масльний*), *ремісник*, *навмисне*;

[сн] ← [скн]: *тиснути* (із *тискнути*);

[сц] ← [стц]: *місце* (із *мєстьце*);

[нц] ← [лнц]: *сонце* (із *сълньце*);

[рц] ← [рдц]: *серце* (із *сърдьце*);

[нч] ← [рнч]: *гончар* (із *гърньчарь*);

[скл] ← [сткл]: *скло* (із *стькло*).

2. Спрощення, що охоплюють в усному мовленні всі випадки, а на письмі в деяких словах не передають: [сн] ← [стн]: *чесний*, *корисний*, *якісний*, *вісник*, але в словах іншомовного походження типу *компостний*, *баластний*, *контрастний* тощо,

всупереч вимові, пишуть неспрошені групи приголосних. Наявне спрощення [стн] і в слові *шістнадцять*, але орфографією воно не закріплене. До таких спрощень належать ще [сл] ← [стл]: *щасливий, слати*, але *кістлявий, хвастливий, пестливий*.

3. Спрощення, які відбиваються лише в усному мовленні й не позначаються на письмі: *студентський, студентство, агентство*. Зазвичай, це слова із суфіксами -ськ, -ств-, утворені від іншомовних лексем. Правила їх вимови з'ясовано в *Орфоенічному словнику*, а правила написання – в *Українському правописі*.

### **Які приголосні виконують функцію приставних приголосних?**

В українській мові наявні так звані **приставні приголосні** [в] і [г], які розвинулися на початку слова перед голосними [а], [о], [у], [і] (з колишнього [о]): *вулиця* (рос. *улиця*), *вухо* (рос. *ухо*), *вугілля* (рос. *уголь*), *вуста* (рос. *уста*), *вус* (рос. *ус*), *вогонь* (рос. *огонь*), *вітчизна* (рос. *отчизна*), *він* (рос. *он*), *гарбуз* (рос. *арбуз*), *горіх* (рос. *орех*), *Ганна* (рос. *Анна*), *гострий* (рос. *острый*) тощо. Деякі слова поширені в літературній мові з приставним приголосним і без нього: *вогонь – огонь, вуста – уста, вітця – отця, від – од*.

## **Ф О Н О Л О Г І Я**

### **Що вивчає фонологія?**

Давно помічено, що певні звукові варіанти є засобом розрізнення слів та морфем, хоч деякі з них таких функцій не виконують, напр.: *син – синь* (/н/ – /н'/); *газ – гас* (/з/ – /с/).

Слова, з допомогою яких виявляється основна (розрізнявальна) ознака фонем при зіставленні двох з них, називають **квзіомоніми**.

Однак у парах [се<sup>н</sup>ло] – [села] звуки [e<sup>н</sup>] та [e] не виконують розрізнявальної функції, а отже, вони не є окремими фонемами, це варіанти однієї фонемі /e/. Помічено, що в одному ряду позиційно чергованих звуків одиниці (звуки) ототожнюються з одним звуковим типом. Цим вони забезпечують ототожнення слів і морфем, напр.: [1'н'ігот'] –

[<sup>1</sup>n'ixm'i], звуки [г] і [х] ототожнюються з фонемою /г/. Звуки, що належать до різних фонем, не ототожнюються, вони є засобом для розрізнення слів і морфем.

Розділ науки про мову, який вивчає звуки мови як засіб розрізнення звукових оболонок слів і морфем, називають **фонологією**.

Фонологія передбачає вивчення звуків у функційному аспекті. Вона досліджує: як функціують звуки мови у складі слів та морфем, як вони співвідносяться з іншими звуками, які їх властивості.

Становлення фонології як науки припадає на кінець ХІХ ст. і пов'язане з іменами таких учених: Ф. де Соссюра, Яна Бодуена де Куртене, Миколи Трубецького та ін.

Залежно від того, яку функцію виконує звук у слові, визначається й характер самого звука.

Так, на питання *Чи є окремими фонемами звуки [u] та [i]?* ми відповідаємо ствердно, тому що ці звуки розрізняють звукові оболонки двох слів ([<sup>1</sup>икати] – [<sup>1</sup>икати]).

Проте на питання *Чи є фонемами звуки [б] та [б']?* ми не можемо відповісти ствердно, оскільки алофони [б'] і [б] не розрізняють слова й морфем, вони співвідносні з однією фонемою – /б/.

### ***Як у науковій літературі розтлумачують поняття фонем?***

Основним поняттям фонології є **фонема**.

**Фонема** – це мінімальна фонетична одиниця мовної системи, що утворює значущі одиниці слова (слова і морфем) і водночас є засобом розпізнавання та розрізнення їх.

Історія терміна «фонема» відома (вона описана Ю. Шевельовим у праці «Історія фонології в українській мові» (1979 р.)). Відомий навіть точний день народження терміна. Його запропонував французький фонетист А. Дюфріш-Деженетт, і сталося це 24 травня 1873 року. Після нього цей термін почали вживати французькі діалектологи. У міжнародний обіг термін був запроваджений Ф. де Соссюром у його «Моморіалі» (1879 р.).

На схід Європи термін був перенесений 1881 р. у працях М. Крушевського (уродженець м. Луцька) і Яна Бодуена де Куртене (польських мовознавців), які працювали в Росії, у Казані.

Мандруючи в часі й просторі, термін пережив ґрунтовні зміни значення, можемо навіть говорити про семантичну революцію. У Дюфріша фонема означає «звук мови». Творець терміна вбачав доцільність його лише в тому, що він висловлює одним словом те, що перед ним висловлювалося двома. У слововживанні молодого Ф. де Соссюра термін використано саме в цьому значенні, але з часом набуває значення «звук в історичній перспективі», звук, що заступив старий звук, отже, історичний альтернат.

У М. Крушевського фонема вже протиставляється звукові: «Терміном *фонема* пропоную назвати єдність фонетичну, що реалізується у звукові». Для Бодуена того часу фонема набуває значення фонетичного типу, тобто, можна думати, знак мови, вивільнений з конкретних реалізацій: «Знаки фонем – це знаки фонетичних типів». Пізніше поняття фонemi в Бодуена набувало інших значень. Еволюція йшла в напрямі до більшої психологізації у визначеннях.

У новіші часи, після публікації в 1916 році «Курсу загального мовознавства» Ф. де Соссюра, психологічний аспект у визначенні терміна «фонема» був рішуче відкинтий. Фонемі було надано тільки значення функційно розрізнявального. Відома «Декларація» Якобсона-Карцевського на Першому світовому конгресі мовознавців 1928 р. в основному повторила принципи пізнього Ф. де Соссюра. Сьогодні всі довідкові видання покликаються на це визначення.

**Фонема** – найкоротша звукова одиниця, здатна розрізнявати звукові оболонки різних слів і морфем (Д. Розенталь, М. Теленкова).

**Фонема** – найменша звукова одиниця, яка служить для утворення й розрізнення слів та їх форм, тобто виконує тією чи тією мірою смислорозрізнявальну та словорозпізнавальну функції (С. Кротевич, Н. Родзевич).



**Фонема** – найменша звукова одиниця, яка служить для творення й розрізнення слів та їхніх форм («Українська мова». Енциклопедія).

**Фонема** – гранична найменша одиниця системи мови, що не має значення, служить складником морфем із метою їхнього упізнання й розрізнення, а в мовленні як інваріант реалізується у звуках (фонах) (О. Селіванова).

У російському мовознавстві виділяють два основних напрями при вивченні фонемі – один напрям представляє Ленінградська фонологічна школа (Л. Щерба, Л. Зіндер, І. Матусевич), другий – Московська фонологічна школа (Р. Аванесов, О. Реформатський, П. Кузнецов, В. Сидоров, М. Панов).

Українські вчені (К. Михальчук, О. Потебня) дотримувалися думки, що **фонема** – це діахронічний альтернат звуку. Пізніше генетизм у підході до визначення фонемі був переглянутий. В українському мовознавстві найбільш потужною є Київська фонологічна школа.

### **Які функції виконує фонема?**

Функції фонемі:

– **конститутивна** (від лат. *constitutivus* – утворювати, складати, формувати, розташовувати) – фонемі служать за матеріал, з якого складаються слова; постає як одиниця, що входить до складу вищих мовних одиниць – морфем та слів (скажімо, у слові *філіжанка* можна виділити 9 фонем);

– **ідентифікаційна** (від лат. *identificaze* – ототожнювати) – фонема є засобом розпізнавання й ототожнення мовних одиниць (напр.: звуковий комплекс слова *весна* ми розпізнаємо і співвідносимо із значенням ‘пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.’ [СУМ, I, с. 341]);

– **дистинктивна** (від лат. *distinguere* – розпізнавати, розрізняти) – фонема виконує розрізняльну функцію (є засобом розрізнення слів *син* – *синь*).

Н. Тоцька виділяє такі функції фонемі: **конститутивну** (поєднуючись за певними закономірностями, що характеризуються якісними й кількісними показниками, фонемі

служать будівельним матеріалом для морфем і слів); **сигніфікативну** (смыслорозрізнавальну) і **перцептивну** (призначення фонему полягає в тому, що вони сприяють ототожненню одних і тих же морфем і слів).

### **Як виявляються диференційні ознаки фонем?**

Фонему мають здатність виконувати розрізнавальну функцію тільки тому, що вони самі між собою розрізняються, адже кожна фонема протиставляється всім іншим фонемам цієї мови за своїми артикуляційно-акустичними ознаками.

Кожна фонема має кілька рис, які відрізняють її з-поміж інших.

**Диференційна ознака** – визначальна ознака фонему, якою вона відрізняється від інших.

**Супровідні ознаки** – ознаки фонему, що не виконують розрізнавальну функцію. Це спільні ознаки для кількох (2) фонему, що зіставляються, напр.: /з/ – передньоязикова, фрикативна, шумна і дзвінка, тверда фонема; /с/ – передньоязикова, фрикативна, шумна, глуха, тверда фонема. Диференційними ознаками цих фонему є дзвінкість (для фонему /з/) і глухість (для фонему /с/).

Нейтралізація диференційної ознаки відбувається при втраті фонемою визначальної ознаки (напр., [бород<sup>1</sup>ба], /т'/ утратила диференційну ознаку – глухість).

М. Трубецький указує на такі відмінності розрізнавальних ознак від нерозрізнавальних:

- розрізнавальні ознаки протиставляють значення, а нерозрізнавальні – ні. Це особливо добре демонструють протиставлені за значенням пари слів, які розрізняються значеннями однієї й тієї ж фонетичної ознаки. Так, українська пара *син* – *синь* протиставлена м'якістю / твердістю приголосної фонему. Подібної пари може не бути в якійсь іншій мові;

- значення розрізнавальної ознаки з контексту не виводиться, а нерозрізнавальної виводиться. Так, у словах [т'ул'] – [тук] – [т'ук] вияв звуків [ў], [у], [у] зумовлений позицією голосного в слові та пов'язаний з впливом м'яких приголосних на голосні;

- значення розрізнявальної ознаки не розподілені позиційно, а нерозрізнявальної розподілені за позиціями. Так, в українській мові твердий [л] і м'який [л'] протиставлені і в початковій, і кінцевій позиції слова: *лук* – *люк*, *сіл* – *сіль*. В англійській же мові в початковій позиції латеральний сонорний реалізується в нейтральному («середньоевропейському») варіанті, тоді як у кінці слова він веляризований.

Зіставлення розрізнявальних і нерозрізнявальних ознак створюють основу для процедури фонемізації, тобто переходу від звуків до фонем у записі слів. Фонема є сукупністю розрізнявальних ознак звука або та частина ознакової колонки, яка залишається після виключення нерозрізнявальних ознак.

### **Які варіанти може мати фонема?**

Фонема як одиниця функційного плану реально існує у вигляді різноманітних звуків, які прийнято називати **алофонами** (від гр. *allos* – інший, *phone* – звук).

Різнманітність звукового вираження фонем зумовлена тим, що одна й та сама фонема функціює в різних словоформах, у різних фонетичних умовах, у різному фонетичному оточенні. На звукові реалізації фонем впливають такі чинники: а) місце фонем в слові (початок, середина, кінець слова); б) характер складу (наголошений, ненаголошений); в) артикуляція сусідніх звуків.

Звуки, які не вживаються в мові в однаковому фонетичному оточенні, є алофонами однієї фонем. Відмінності між ними змінні, відтінкові та вважаються неістотними. Два різні звуки є також і різними фонемами, якщо вони вжиті в однаковому фонетичному оточенні, у тотожних позиціях і функційно протиставляються, напр., у словоформах *трава* – *трави* – *траві* – *траву* алофони [в] – [в'] є варіантами однієї фонем, а звуки [а] – [и] – [і] – [у] репрезентують різні фонем; у словах *кит* – *кіт* [к] і [к'] є алофонами однієї фонем, а [и] та [і] звуками, у яких реалізовані різні фонем.

**Інваріант** – такий звуковий вияв фонем, реалізація якого не залежить ні від жодних чинників, напр.: */лист/*.

**Позиційний варіант** – такий звуковий вияв фонем, що залежить від позиції фонем в слові. Позиційними вважаються

варіанти фонем /е/ та /и/ в ненаголошеній позиції (*земля* – *землі*; [зе<sup>м</sup>л'а] – [земл'і]), /о/ перед складом з наголошеними [у] чи [і] ([зо<sup>л</sup>убка], [то<sup>л</sup>б'і]). У позиційних варіантах можуть виявлятися фонemi /в/ та /й/: *правда* (у кінці складу – [п'раўда]), *кров* (у кінці слова – [кроў]), *вчитель* (на початку слова перед приголосним – [ў'чите<sup>л</sup>]); *прийду* ([п'риўду]); *червоний* ([че<sup>р</sup>воний]); *на Йвана* ([на і'вана]).

**Комбінаторний варіант** – такий звуковий вияв фонemi, що залежить від звукового оточення. Так, фонема /з'/ найчастіше виявляється у звукові [з'] ([з'іл':а] – інваріант фонemi), іноді у звукові [ж] (*скрізь живуть* – [ск'р'іж:и<sup>е</sup>вут']), що є комбінаторним варіантом фонemi; фонему /с'/ репрезентує звук [с'] – [с'у<sup>л</sup>ди] і [з'] – [проз'ба] та [ш] – [ошчо<sup>у</sup>му] (*ось чому*). Два останні звуковияви вважаємо комбінаторними варіантами фонemi /с'/.

**Факультативний варіант** фонemi відображає індивідуальні особливості вимови. Фонemi /д'/, /т'/, /н'/ одні мовці вимовляють як передньоязикові, а інші – як середньоязикові. Ці вияви можна вважати факультативними варіантами.

### **У чому сутність фонологічної кореляції?**

**Фонологічна кореляція** – протиставлення фонем за однією диференційною ознакою. В українській мові фонemi вступають у корелятивні пари за ознакою твердість – м'якість (9 пар), глухість – дзвінкість (11 пар).

Дзвінки й глухі приголосні утворюють кореляцію (11 корелятивних пар), тобто більшість дзвінких шумних мають співвідносні їм глухі фонemi, наприклад: /д/ – /т/, /д'/ – /т'/, /з/ – /с/, /з'/ – /с'/, /дз/ – /ц/, /дз'/ – /ц'/, /ж/ – /ш/, /дж/ – /ч/, /б/ – /п/, /г/ – /к/, /г'/ – /х/.

Непарною глухою в українській мові є фонема /ф/. Пара /г/ – /х/ виділена умовно, бо її розрізняють за двома артикуляційними ознаками: роботою голосових зв'язок та місцем творення: /г/ – глоткова, /х/ – задньоязикова.

За палатальністю (м'якістю) приголосні фонemi поділяють на: тверді і м'які. Вони утворюють 9 пар: /д/ – /д'/; /т/

– /т'/; /з/ – /з'/; /с/ – /с'/; /ц/ – /ц'/; /дз/ – /дз'/; /р/ – /р'/; /н/ – /н'/; /л/ – /л'/.

### ***Чим відрізняються терміни звук і фонема?***

Відношення між звуком і фонемою можна звести до кількох найбільш загальних положень:

- звук і фонема є реально існуючими матеріальними одиницями людської мови;
- звук і фонема – це дві різні одиниці фонетичної системи, проте між ними існує безпосередній і нерозривний зв'язок;
- фонема виявляє себе в мові у вигляді конкретних звуків, які становлять її алофони;
- між фонемою і звуком існують відношення, як між загальним і частковим: фонема – загальне, що виявляє себе в різноманітних часткових реалізаціях – звуках (алофонах);
- кожна фонема є звуком, але не кожний звук є окремою фонемою;
- кількість звуків у мові практично не обмежена; склад фонем у кожній мові науково визначений і кількісно обмежений;
- мовні звуки вивчаються як фізичні та фізіологічні об'єкти; і для характеристики кожного з них виділяють акустично-артикуляційні ознаки; фонемі вивчаються як функційні одиниці мови;
- фонемі є об'єктом вивчення фонології; звуки є об'єктом вивчення фонетики.

### ***Про системність фонем***

Сукупність фонем становить певну систему. Система – не просто сума, набір розрізнених одиниць, а така впорядкована сукупність, у якій виявляється певна структура, де всі одиниці перебувають у певних відношеннях одна з одною.

Фонологічна система української мови характеризується і загальними, спільними для всіх мов світу ознаками, і властивими лише їй специфічними особливостями.

**У вивченні системи фонем треба спиратися на певні положення.**

1. Системні зв'язки між окремими фонемами встановлюються з урахуванням їхніх акустично-фізіологічних і функційних властивостей, останні є основними.

2. Системність фонем виявляється в тому, що вони, з одного боку, протиставляються одна одній, а з іншого – можуть об'єднуватися в цілі групи за певними фонетичними та функційними ознаками.

3. Системний характер фонологічних одиниць визначається особливостями використання їх у словах (тобто вживання в різних фонетичних позиціях, сусідство з іншими фонемами тощо).

Для встановлення кількісного та якісного складу фонем конкретної мови використовують метод характеристики одиниць через диференційні риси. Кожна фонема характеризується не однією, а кількома диференційними рисами: /з/ – /з'/ протиставляються за ознакою твердість : м'якість (/лаз/ – /лаз'/); /з/ – /с/ за ознакою дзвінкість : глухість (/газ/ – /гас/); /з/ – /ж/ – за ознакою дорсальність : апікальність.

Головне протиставлення в системі фонем – це протиставлення між голосними та приголосними.

***Як з акустично-артикуляційного погляду класифікують голосні фонemi?***

Голосні фонemi реалізуються у звуках, в основі яких лежить тон (голос), утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливання голосових зв'язок і дальшої видозміни цих коливань у надгортанних порожнинах.

**З артикуляційного боку голосні фонemi характеризуються низкою особливостей, що відрізняють їх від приголосних:**

1. Мовний канал відкритий, у ньому відсутні значні перепони.

2. Відзначається загальна напруженість мовного апарата, на відміну від приголосних, при утворенні яких напруженість зосереджена в місцях зімкнення мовних органів.

3. Повітряний струмінь при виході слабкий, через це шум при проходженні через надгортанні порожнини мінімальний.

4. Тон переважає над шумом.

Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції й ступенем підняття язика.

Місце артикуляції визначається положенням спинки язика в горизонтальному напрямку відносно піднебіння. За місцем творення голосні фонemi поділяються: на голосні переднього, середнього й заднього ряду.

Ступінь підняття язика залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння. За цією ознакою розрізняють голосні високого, середнього та низького підняття.

За участю губ усі голосні поділяються на лабіалізовані та нелабіалізовані.

За ступенем відкритості ротової порожнини голосні поділяються на широкі й вузькі (відкриті й закриті).

До відкритих належать /i/, /и/, /y/ (голосні високого підняття).

Схема 2

Система наголошеного вокалізму

Ряд Підняття	Передній	середній	Задній
високе	І <І <sup>и</sup> > И		У
середнє	Е		О
низьке			А

### ***Чи є окремим фонемами голосні /u/ та /i/?***

Серед мовознавців немає єдиної думки щодо кількісного складу голосних фонем української мови: М. Наконечний вважає, що склад голосних фонем української мови такий: /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/. В. Перебийніс («Дослідження системи фонем української мови структурними методами») доходить висновку, що в українській мові 5 фонем: /a/, /e/, /i/, /o/, /y/. Є. Тимченко нараховує в українській мові 7 фонем – /a/, /o/, /y/, /e/, /и/, /i/, /i/;

О. Курило – 11 – /á/, /a/, /o/, /ó/, /ý/, /y/, /í/, /i /, /e<sup>h</sup>/, /ú/, /é/;  
О. Синявський – 12 (наголошені й ненаголошені).

Л. Булаховський, М. Йогансен, І. Троян, Г. Шило, М. Наконечний, І. Петличний, М. Жовтобрюх, І. Жилко, П. Коструба, Н. Тоцька вважають, що в українській мові функціює 6 фонем. Їх протиставлення реалізоване у квазіомонімах: *ta – to – tu – te – ti – tu*.

Голосні [и] та [і] протиставляються між собою не самостійно, а лише з одночасним протиставленням твердих і м'яких приголосних: *ним – на нім* ([ним] – [н'ім]).

Н. Тоцька стверджує, що на початку слів ряд квазіомонімів доводять наявність шести голосних фонем: *Аля – Оля – Уля; ера – Іра – ара; ос – ус – ес; ар – ер; Елла – Алла; икати – ікати*. У середині слова самостійно протиставлені 5 фонем: *там – том – тем – тим; мужня, мужню, мужньо, мужні*; разом з попередніми приголосними фонемами – [и] та [і]: *дим – дім; носить – носіть*.

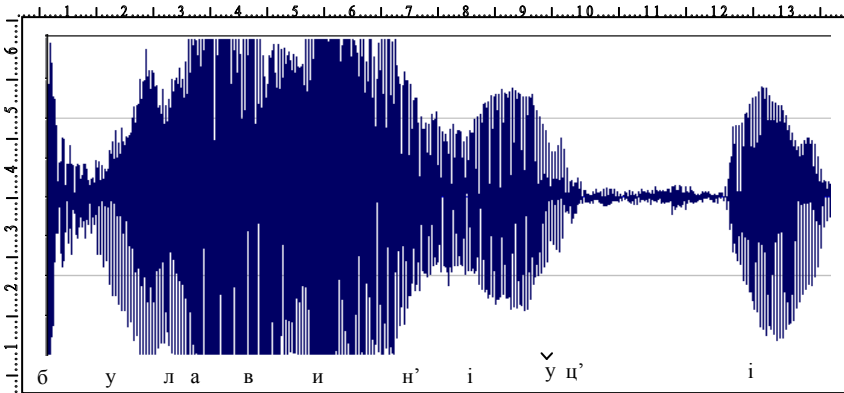
Розгляд фонологічної системи будь-якої мови з погляду структурної організації, подільності / неподільності звукового сегмента в лінійному аспекті щодо синтагматичного вияву, парадигматики одиниць свідчить про те, що фонологічна система – це цілість взаємозв'язаних та взаємозумовлених елементів; з погляду фізіологічних артикуляційних дій мовних органів та акустичних результатів цієї роботи кожна фонема, за В. Плоткіним, характеризується набором кінакем, які надають лінгвістичної організації нервово-м'язовій діяльності того, хто говорить, і відповідно нервово-м'язовій діяльності того, хто слухає. Виділення кінакем та їх підсистем (вокалічна й консонантна), категорій (модальна, локальна, додаткова), підкатегорій та опозицій дозволило В. Плоткіну встановити кількісний та якісний склад фонем кількох десятків мов. Зокрема, учений доводить, що в українській літературній мові нараховують 6 голосних і 40 приголосних фонем (Плоткин В. Я. Фонологические кванты. Новосибирск : ВО «Наука», 1993. С. 147). Про різні погляди на склад фонем в українській літературній мові див.: Карпенко Ю. Фонологічна історія українського вокалізму. Мовознавство. 1998. № 2 – 3. С. 78 – 91; Тоцька Н. І. Голосні фонемі української мови. Київ : Вид-во



КДУ, 1973. 193 с.; Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища шк., 1997. 292 с.

Спостереження переконують у тому, що /и/ та /і/ в українських мові є окремими фонемами, оскільки реалізовані різними звуками. Так, осцилограма слова *була<sup>1</sup>вин'їц'і* (див. рис. 1)

Рис. 1. Осцилограма слова *була<sup>1</sup>вин'їц'і* (с. Булавинівка Новопсковського району Луганської області)



демонструє відмінність тривалості, амплітуди коливань звуків [и] та [і]: голосний [і] має меншу тривалість, [и] – більшу (це, щоправда, частково зумовлено тим, що [и] виступає в наголошеній позиції, [і] – у ненаголошеній), [и] має більшу амплітуду коливань, [і] – меншу. Різними є й криві результату коливань).

«Три квантові фонологічні одиниці – кінакема, фонема, склад – у своїй сукупності складає ієрархічно організований механізм, функційне призначення якого – породження звукових оболонки для системи знакових одиниць мови» (Плоткин В. Я. Фонологические кванты. Новосибирск : ВО «Наука», 1993. С. 18); цей погляд не суперечить позиції Є. Поліванова, Д. Бубриха та А. Драгунова, які назвали структурну фонологічну одиницю, репрезентовану складом, силабемою, складофонемою чи морфосилабемою. Цю думку обстоюють чимало сучасних дослідників, говорячи про складову природу фонем. Отже, аргументи вчених про нефонологічний характер [и] у зв'язку з тим, що дієзність і недієзність приголосних перед

[и] та [і] бере участь у розрізненні слів та морфем, видаються непереконливими, оскільки нерідко «ознака дієзності належить не приголосним, а складу загалом».

### ***Які артикуляційні особливості мають голосні фонем української мови?***

Щодо артикуляції фонем /а/ існує дві думки: /а/ – голосна заднього ряду (М. Йогансен); /а/ – голосна середнього (мішаного) ряду (Т. Бровченко). Повніші експериментально-фонетичні дослідження уточнюють артикуляцію голосної /а/: за даними палатограм, спостережено два основні різновиди цього звука – при вимові /а/ контакт язика з піднебінням рідше міститься за останніми кутніми зубами й частіше біля них.

Щодо визначення артикуляції фонем /о/ в мовознавчій літературі суперечок немає. Її вважають голосною заднього ряду, середнього підняття, лабіалізованою. Ступінь лабіалізації незначний.

Лабіалізовану фонему /у/ мовознавці характеризують як голосну заднього ряду високого ступеня підняття. Т. Бровченко на підставі експериментальних досліджень уточнює позицію артикуляції звука [у], визначаючи його голосним заднього ряду, просуненим уперед.

Фонему /є/ одностайно визначають як фонему середнього підняття, переднього ряду, просунену до середнього. Уявлення про артикуляцію фонем /є/ дали М. Наконечний і Т. Бровченко, доповнюючи характеристику вказівкою на обнижений характер середнього положення /є/. М. Дурново, порівнюючи голосні фонем російської та української мов, визначив положення звука /є/ як передньо-середнє.

Фізіологічні умови творення української /и/ малодосліджені. Уперше на основі західноукраїнської вимови фонему /и/ описав О. Брок. Підняття язика, на його думку, скоріше вказує на середнє, ніж на високе положення /и/, тому акустично цей звук стоїть ближче до категорії /є/, ніж до /і/. У працях Т. Бровченка знаходимо таке трактування фізіологічної природи /и/: «Фонема української мови /и/ є неогубленим голосним переднього ряду, дещо більш відсуненого назад, ніж

українська /i/, високе підняття (ширшого різновиду, ніж українське /i/)».

Українську фонему [i] визначають у літературі як голосну переднього ряду, високого підняття. О. Брок характеризує цю фонему як закрито-напружену.

### ***Як впливають приголосні на вимову голосних?***

Голосні звуки під впливом приголосних нерідко зазнають акомодатції, під якою розуміють взаємодію артикуляцій приголосної фонемі й голосної.

Веляризація голосних – це накладання на основну артикуляцію голосної фонемі додаткової, що виявляється в піднятті задньої частини спинки язика в напрямі до м'якого підняття (після губних, шиплячих, [r]).

Лабіалізація голосних – це накладання на основну артикуляцію голосної фонемі додаткової, губної вимови. Так, у позиції між губними голосні набувають дуже короткого губного відтінку: [об'іу'йу].

Назалізація голосних – набуття голосними більшого чи меншого носового відтінку. Найбільшій назалізації зазнають голосні в позиції між носовими: [мама], [є'нана].

На артикуляцію голосних фонем впливають також палаталізовані приголосні. У позиції після палаталізованого приголосного виникає артикуляція типу [i], яка своєю тривалістю значно перевищує тривалість голосних після непалаталізованих приголосних фонем. Їм також властива артикуляція, яка характеризується спрямованістю всієї мовної маси вперед і вгору. Однак перехідні елементи не змінюють артикуляції голосної фонемі загалом, а лише надають їй певного відтінку (пон'ам':а, с'äд', кара'с' – акомодатція голосного).

Акомодатція можлива при вимові непередніх голосних після м'яких приголосних. Вона призводить до вимови голосних з більш високим і переднім положенням язика порівняно з ізольованою їхньою вимовою. Акомодатція буває прогресивна, регресивна, прогресивно-регресивна, напр.: [о'с']; [л'о'док], [л'äс']. Якщо голосні [а], [о], [у], [е] можуть стояти у всіх

позиціях, то [и] не може стояти після м'яких приголосних, а голосний [і] – після твердих.

### ***У яких звуках можуть виявлятися голосні фонемі української мови?***

Головні та позиційні вияви голосних фонем:

/i/ – [i] [б'іл'і]

[i<sup>н</sup>] – [i<sup>н</sup>од'і]

/и/ – [и] [сила]

[и<sup>е</sup>], [е<sup>н</sup>] [ни<sup>е</sup>сау]

/e/ – [е] [села]

[е<sup>н</sup>], [и<sup>е</sup>] [ме<sup>н</sup>те]

/a/ – [а] [багато]

[·а], [ä·], [·а·] [т·ажко], [с'äd'], [ка'ра·с']

/o/ – [о] [роман]

[о<sup>у</sup>] [зо<sup>н</sup>зул'а]

[·о], [ö], [о·] [с'·о'годн'і], [л'öд'іун'а], [ло·с']

/y/ – [у] [не<sup>н</sup>су]

[·у·], [ÿ], [у·] [т'ÿ'т'ун], [ку·л']

### ***Які особливості вимови характерні для приголосних фонем?***

**Приголосні фонемі** реалізуються у звуках, в основі яких лежить шум (з домішками тону), утворюваний у надгортанних порожнинах при подоланні видихуванім струменем повітря повної чи часткової перепони мовних органів.

Основні особливості приголосних фонем такі: 1) мовний апарат має перепону у формі зближення або значного зімкнення мовних органів; 2) загальне напруження мовних органів відсутнє, воно зосереджене в ділянках, що є фокусом творення звука; 3) повітряний струмінь сильніший, ніж при вимові голосних; 4) приголосні характеризуються шумами, що можуть утворюватися в різних частинах мовного апарата.

### ***Скільки приголосних фонем нараховують в українській мові?***

У мовознавчих працях учені висловлюють різні думки щодо кількісного складу приголосних фонем.

Є. Тимченко нараховує в українській мові 30 приголосних фонем (/p'/, /й/, на його думку, – напівголосні);

О. Синявський виділяє 90 приголосних фонем. Він вважає, що подовжені приголосні є окремими фонемами (30 + p', й + б', п'... = 45; 45 x 2 (подовжені) дорівнює 90). О. Курило обстоює думку про те, що в українській мові 44 приголосних фонем (32 неподовжених і 12 довгих), І. Сумцова та Л. Прокопова виділяють 41 фонему. П. Коструба доводить, що довгим звукам не властива фонематичність. Отже, склалася система фонем, що нараховує 32 одиниці.

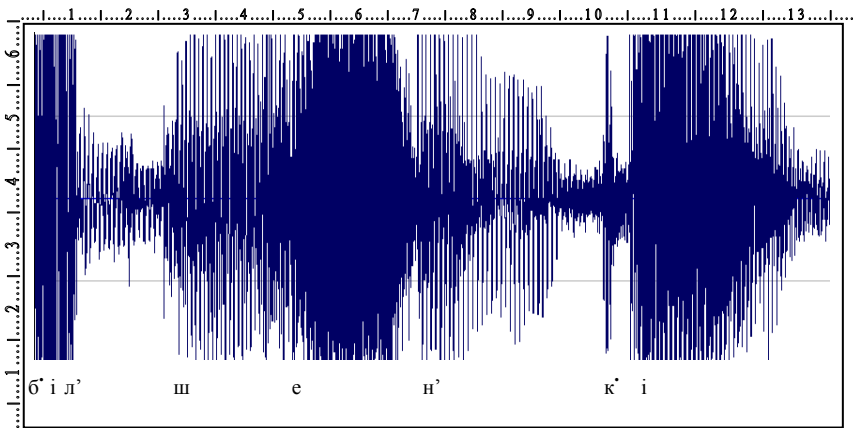


Рис. 2. Осцилограма слова <sup>1</sup>б'ішен'к'і (с. Виноградне Марківського р-ну Луганської області)

Проте немає єдності серед українських учених щодо статусу [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [к'], [ч'], [ж'], [ш'], що часто сучасні дослідники розглядають як алофони фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /к/, /ч/, /ж/, /ш/. В. Коломієць вважає, що для загальної типології мови вирішальне значення має сам факт наявності чи відсутності в структурі мови певного елемента (Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3 – 11). Слушною є також думка М. Жовтобрюха, що ці фонематичні елементи належать до периферійного фонду фонологічної системи української мови. Ю. Шевельов переконливих свідчень на користь однієї чи іншої

гіпотези не навів, але зауважив, що м'якість фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /к/, /ч/, /ж/, /ш/ перед [і] «скорше не мала фонематичного характеру» (Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.). За матеріалами наших досліджень, [б̣], [п̣], [в̣], [м̣], [ф̣], [к̣], [ч̣], [ж̣], [ш̣] в українській мові не мають фонемного статусу, оскільки тверді й напівпом'якшені варіанти відповідних фонем не можуть бути засобом розрізнення слів та морфем, мають подібний малюнок на динамічних комп'ютерних осцилограмах: обидва звуки починаються з коливань високої амплітуди, тривалість яких невелика (див. рис. 2).

### ***Які фонемати становлять парадигматичний центр системи вокалізму та консонантизму?***

Парадигматичний центр фонологічної системи вокалізму в українській мові незалежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції голосних середнього підняття /o/, /e/ та високого /i/ складають /i/, /a/, /y/, опозиція яких виявлена чітко, вони становлять стійкий блок фонем, організований за принципом вокалічних трикутників систем. Градуальні опозиції /i/ : /a/, /a/ : /y/ та еквіполентна /i/ : /y/ зв'язують ці фонемати в один пучок – /i/ : /a/ : /y/ (див. схеми 3, 4), адже ще О. Потебня помітив, що «голосні становлять собою таку ж замкнуту, суворо законну систему, яка має об'єктивне значення, як музичні звуки та кольори».

Схема 3



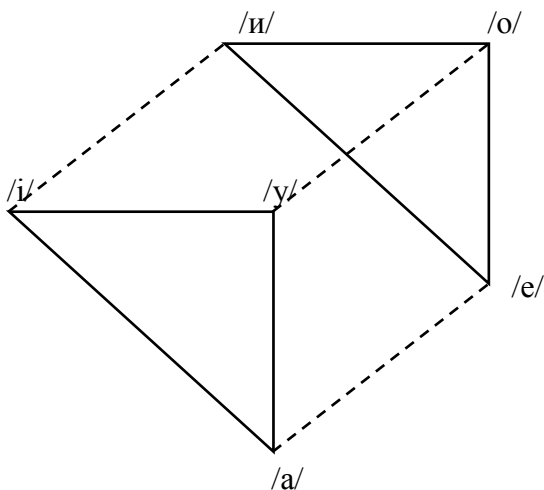
Нестійкий блок утворюють фонemi /и/, /о/, /е/, вони зумовлюють варіювання в системі, тому що їх звукові реалізації мінливі. Опозиції /і:/и/, /и:/е/, /у:/о/ об'єднують центр з периферією, у ненаголошеній позиції периферійні фонemi нерідко реалізуються низкою звуків, що позиційно чергуються та є репрезентантами звукового поля двох фонем (див. схему 4).

Зауважимо на підставі рангу частоти голосних і приголосних фонем у літературному мовленні, що голосні належать до синтагматичного центру фонематичної системи української літературної мови.

До консонантного парадигматичного фонологічного центру української мови, за дослідженнями П. Вовк, В. Перебийніс, належать фонemi, «максимально активні позиційно, а саме – регулярно організовані четвірки шумних передньоязикових приголосних, зімкнених та щільних: /т/, /т'/, /д/, /д'/, /с/, /с'/, /з/, /з'/» (див. схему 5).

Схема 4

Стійкий та периферійний блоки голосних фонем

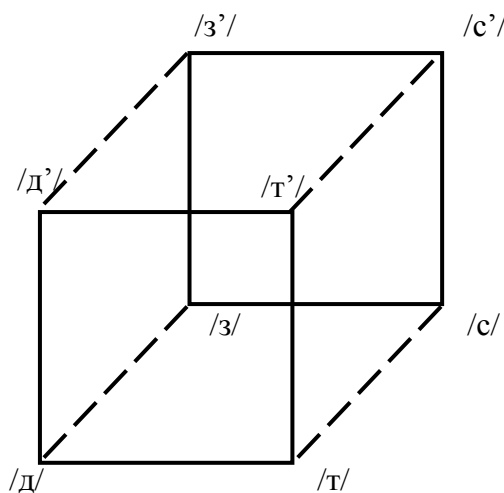


Привативні опозиції /д:/т/, /д:/д'/, /т:/т'/, /д'/:т'/, /т'/:с/, /т'/:с'/, /с:/з/, /с'/:з'/, /д:/з/, /д'/:з'/, /с:/с'/, /з:/з'/ об'єднують цей блок за шістьма диференційними ознаками у вісім пучків: /д:/т'/:с/, /д'/:т'/:с'/, /т'/:с'/:з/, /з'/:д'/:д'/, /д'/:з'/:с'/,

/д/:з/:с/, /с/:т/:т'/ (див. схему 5). Кожен член визначених пучків пов'язує центр з периферією: /д/:б/ – з блоком губних, /д/:н/ – носових, /д/:л/ – бокових, /т/:ч/, /з/:з'/ – з африкатами, /с/:ш/ – шиплячими і т. ін. Отже, периферію складають: губні /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/; носові /н/, /н'/, фрикативні /ц/, /ц'/, /ж/, /ч/, /ш/, /й/, /з/, /з'/; плавні /л/, /л'/; дрижачі /р/, /р'/; задньоязикові /г/, /к/, /х/; фарингальний /г/. Периферія системи консонантизму характеризується не тільки тісним зв'язком з центром, а й меншим функційним навантаженням окремих фонем, наявністю більшої кількості їх алофонів. Умовно зв'язки стійкого блоку системи приголосних фонем можна показати з допомогою такої схеми.

Схема 5

Стійкий блок системи приголосних фонем



**За якими ознаками класифікують приголосні фонемі?**

Приголосні класифікують за такими ознаками:

- 1) за участю шуму й голосу в їх творенні;
- 2) за активним мовним органом;
- 3) за способом творення;
- 4) за наявністю чи відсутністю палаталізації;
- 5) за наявністю чи відсутністю носового забарвлення.



**За участю голосу й шуму приголосні** поділяють на шумні та сонорні, шумні – на дзвінкі й глухі.

**Сонорні** – це фонemi, утворювані за допомогою голосу й шуму, але переважає при їх утворенні голос. **Дзвінкі** – це фонemi, утворювані за допомогою голосу й шуму, але переважає при їх утворенні шум. **Глухі** приголосні утворюються лише за допомогою шуму.

Виділяють 11 пар приголосних фонем за глухістю – дзвінкiстю; непарну глуху фонему /ф/ та сонорні (/м/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /л/, /л'/, /в/, /й/):

/б/ – /п/; /г/ – /к/; /г/ – /х/; /ж/ – /ш/, /ж'/ – /ш'/; /з/ – /ц/; /з'/ – /ц'/, /з/ – /с/; /з'/ – /с'/, /д/ – /т/; /д'/ – /т'/.

**За місцем творення розрізняють** фонemi язикові, губні й глоткову.

Губні: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/.

Глоткова: /г/.

Язикові поділяються на:

передньоязикові: /д/, /д'/, /т/, /т'/, /с/, /с'/, /з/, /з'/, /щ/, /щ'/, /ж/, /ч/, /ш/, /ж'/, /з'/, /з'/, /н/, /н'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/;

задньоязикові: /г/, /к/, /х/;

середньоязикові: /й/.

Зубні – /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /щ/, /щ'/, /з/, /з'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/.

Піднебінно-зубні (альвеолярні) – /ж/, /ч/, /ш/, /р/, /р'/.

За наявністю чи відсутністю палаталізації виділяють тверді, м'які (палатальні) фонemi. За ознакою твердість-м'якість приголосні утворюють 9 пар: /д/ – /д'/, /т/ – /т'/; /з/ – /з'/, /с/ – /с'/, /щ/ – /щ'/, /з'/ – /з'/, /р/ – /р'/, /н/ – /н'/, /л/ – /л'/. Отже, ознака *твердість і м'якість* як диференційна риса характеризує 18 приголосних фонем. Інші приголосні функціонують тільки як тверді, зокрема /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /г/, /к/, /х/, /г/, а фонема /й/ – тільки як м'яка. Для цих фонем ознака твердості, м'якості не має фонологічного значення. Щоправда, у потоці мовлення губні, шиплячі та задньоязикові приголосні можуть виявлятися у напівпом'якшених звуках, алофонах відповідних твердих фонем.

**За способом творення приголосні** поділяють на:

зімкнені (вибухові, проривні): /п/, /б/, /т/, /д/, /к/, /г/, /т'/, /д'/;

фрикативні (щілинні): /в/, /ф/, /с/, /с'/, /з/, /з'/, /ж/, /ш/, /х/, /г/, /й/;

африкати: /ц/, /ц'/, /з/, /з'/, /ч/, /з'/;

вібранти: /р/, /р'/;

плавні: /л/, /л'/;

зімкнено-прохідні: /м/, /н/, /н'/.

Схема 6

Система приголосних звуків

Звучність	Спосіб Творення	Участь Голосу	Місце творення				ГЛОТКОВІ	
			Губні	Я З И К О В І				
				передньо-	середньо-	Задньо-		
ШУМНІ	Проривні	глухі	[п]	[т]	[т']			
		дзвінкі	[б]	[д]	[д']		[к]	
	щілинні (фрикативні)	глухі	[ф]	[ш]	[с]	[с']		[х]
		дзвінкі		[ж]	[з]	[з']		
	африкати (злиті)	глухі		[ч]	[ц]	[ц']		
		дзвінкі		[дж]	[дз]	[дз']		
СОНОРНІ	зімкнено-прохідні	носові	[м]	[н]	[н']			
		плавні		[л]	[л']			
	Щілинні		[в]			[j]		
Дрижачі			[р]	[р']				

**Яке звукове поле мають приголосні фонем?**

Звуки, які репрезентують приголосні фонем, складають її **звукове поле**. Для кожної фонем воно своє, зокрема,

/б/ може реалізуватися у звуках – [б] [дуб],  
[б'] [б'іл'і];

/п/ – [п] [наки<sup>е</sup>п],

[п'] [p<sup>el</sup>n'itu];  
 /в/ – [в] [вo'да],  
       [ѳ] [стоѳн],  
       [в'] [v'ime<sup>u</sup>p];  
 /т/ – [т] [tuxo],  
       [т'] [m'x'ip],  
       [ц] [б'рац'ких],  
       [з'] [браз'z'a].

### **Як виник в українській мові фрикативний [г]?**

Праслов'янський проривний [г] перейшов в українській мові у фрикативний [г], властивий також іншим сучасним слов'янським мовам (білоруській зокрема). Спочатку це був (як стверджує чеський учений М. Комарек) комбінаторний варіант фонем */t/*, що розвинувся в позиції перед зімкненим зубним (*ноготь* – *ногьт'а*). Пізніше цей варіант став фонетичною основою такої зміни. Приймаючи морфологічну концепцію Р. Крайновича, М. Комарек вважає, що важливим чинником для такої зміни було чергування [г] – [з]: *нога* – *нозе*. Після опозицій [г] – [дз'] виникла опозиція [г] – [з']: *нога* – *нодзе* → *нога* – *нозе*. Подальшим кроком було поширення [г] на місці [г] в усіх позиціях.

В. Коломієць зазначає, що спершу зміна [г] на [г] відбулася тільки на території тих мов, у яких вимовляється глотковий [г]; вони розташовані із заходу на схід у середині мовного масиву. Ця зміна становить наслідок дії територіально широкого єдиного субстракту. Можливо, це був скіфсько-сарматський субстракт. У такому разі ця зміна відбивала фонетичні особливості тільки цієї мови чи ряду мов з єдиним субстрактом.

### **Про виникнення шиплячих**

Праслов'янські м'які шиплячі могли видозмінитися за такими схемами:  $s' - s$ ;  $s' - s'$ ;  $s' < \overset{s}{s'}$ . Для української мови характерний перший процес. Основну причину диспалаталізації шиплячих, як вважає А. Залеський, слід убачати в специфіці фонологічного статусу шиплячих, зокрема в принципі економії мовних засобів при фонетичних змінах. Після оформлення ще в

давньоруський період тембрової кореляції м'які шиплячі залишилися поза опозицією твердий : м'який. Причому диференційна риса – м'якість – залишилася маркованою. Однак відповідно до фонологічної закономірності, що за умов відсутності протиставлення за якоюсь ознакою відповідні фонемами мають бути немаркованими за цією ознакою як надлишковою. Отже, шиплячі поступово втрачають притаманну їм за походженням м'якість, оскільки ця ознака для них є надлишковою, зайвою. Період ствердіння шиплячих – XIV – XVII ст.

### ***Про фонему [й]***

І в українській, і в російській мовах приголосна /й/ має два варіанти вимови залежно від свого положення в складі. На початку складу, а також у середині після утворення при його вимові шум чується добре: [<sup>1</sup>йама], [ййазка]. На кінці складу [й] вимовляється так само, як і нескладовий [ї]. Його артикуляція характеризується наближенням до голосного [і]. Звук [й] відрізняється від [ї] нескладотворчістю. Звуки [й] та [ї] є алофонами однієї фонемі.

### ***Які фонемі української мови є найчастотнішими?***

У складі фонем української мови голосні становлять 15,8%, а приголосні 84,2%. У мовному потоці співвідношення голосних і приголосних фонем змінюється. Частотність голосних у мовному потоці збільшується до 58,2%. У цьому співвідношенні виражається характерна для української мови тенденція до вирівнювання в мові голосних і приголосних фонем.

Статистичні обстеження великого фактичного матеріалу різних жанрів мови показують, що за частотою використання перше місце серед голосних належить фонемі /а/, а останнє – /у/, яка у 2,5 рази вживається рідше від /а/. За цією ознакою до /а/ наближається /о/, потім /і/, /и/, /е/.

У складі приголосних фонем тверді переважають над м'якими. Перші становлять 68,7%, а другі 31,3%. Це зумовлено кількісними показниками. 13 твердих приголосних не мають

відповідних м'яких. У корелятивні пари за твердістю : м'якістю вступають тільки 9 приголосних фонем.

У живому мовленні співвідношення між твердими й м'якими приголосними ще більше зсувається в бік перших: 81% – тверді; 19% – м'які.

До приголосних фонем, частота кожної з яких перевищує 1%, належать усі тверді (крім /ц/ та /г/, /ж/, /з/).

Із складу м'яких, частота використання яких перевищує 1%, належать фонemi /й/ і /л'/. Усі м'які (крім /з'/ і високочастотних /j/ і /л'/) належать до фонем, частота кожної з яких нижче 1%, але не нижче 0,1%. До цієї ж групи відноситься й тверда фонема /ц/. До рідковживаних належать також /ж/, /г/, /з/.

Частотність усіх твердих фонем, крім [ц], вища в мовному потоці від м'яких, напр., фонема /р/ використовується частіше /р'/ у 6 разів, /н/ від /н'/ у 3 рази, /л/ від /л'/ у 1,5 рази, але /ц/ рідше від /ц'/ у 1,5 рази.

У відсотковому відношенні приголосні фонemi за ознакою шуму й голосу в сучасній українській мові розподілено так: сонорні – 28,1%, шумні – 71,9%. У складі шумних помітно переважають дзвінки фонemi: дзвінки – 62,5%, глухі – 37,5%.

За ознакою місця утворення відсоткове відношення приголосних фонем має такий вигляд: губні – 15,6%, передньоязикові – 56,4%, середньоязикові – 15,6%, задньоязикові – 9,3%, фарингальні – 3,14%. Але якщо врахувати, що приголосні /д'/, /г'/, /л'/, /н'/ багатьма носіями української літературної мови артикуються не як середньоязикові, а як передньоязикові, то тоді місце останніх у літературній мові підвищується до 68,9%, а середньоязикових знижується до 3,1%. Загалом приголосні передньої артикуляції переважають над приголосними артикуляції задньої.

За ознакою способу утворення перше місце в українській мові належить щілинним – 46,7%, зімкнені складають – 34,5%, африкати – 18,8%. Отже, український консонантизм характеризується перевагою в ньому твердих дзвінких (зокрема й сонорних) приголосних передньої артикуляції, щілинних за способом творення.

### ***Які особливості сполучуваності мають голосні фонемі української мови?***

Усі голосні української літературної мови, крім [и], можуть займати будь-яку позицію в слові – початкову, серединну, кінцеву. Голосна фонема /и/ на початку слова не вживається, а фонемі /а/, /е/ у цій позиції постають тільки в запозичених словах та в сполучниках чи вигуках (*але, ага, ех, еге*).

Початкові голосні фонемі в сучасній українській мові сполучаються переважно з наступною приголосною фонемою, значно рідше (тільки в запозичених словах) – з голосною. У цій позиції відомі такі сполуки голосних:

ае – *аеропорт*

ао – *аорист*

ау – *аудиторія*

ео – *еоловий*

еу – *еуфілін*

оа – *оазис*.

Сполучення [уо] може виникати у власне українських словах на межі морфем: *уодноманітнити*.

В українській мові помітна тенденція до прикриття початкової голосної фонемі протетичним приголосним, у функції яких постають [в], [г]. Фонема /в/ послідовно використовується перед /і/, що походить з давнього [о]: *він, від, вівса, вікно, вітчизна*; /в/ широко вживається перед /у/ (зрідка перед /о/: *вугілля, вухо, вузький, вогонь, вони*), префіксальна фонема /у/ приголосними не прикривається: *усміх, умити*.

Протетична фонема /г/ закріпилася в невеликій кількості слів перед /о/, в окремих випадках перед [а] (у запозичених з тюркських мов словах): *гострий, горіх, гарба, гарбуз, геть*.

На межі морфем та в складних словах двофонемні сполуки – звичне явище для української мови (*наодинці, заочник, кароокій, нижчеописаний*).

Трифонемні сполучення трапляються значно рідше й тільки в композитах: *авіаобприскувач*.

Чотирифонемне сполучення голосних словники української мови фіксують в одному слові: *радіоаеронавігація*.

З попереднім приголосним голосні фонемі сполучаються без обмежень, хоча фонема /и/ може вживатися тільки після твердої приголосної фонемі. Фонема /е/ займає позицію також переважно після твердих приголосних: *берег, середа, шелест, дерево*. Іноді фонема /е/ може сполучатися з м'якими /л'/, /н'/, /т'/: *лється* ([л':еу':а]), *мовленнєвий, життєвий*.

Фонема [і] може стояти після всіх м'яких приголосних: *дід, ліс*. З твердими приголосними, що мають м'які кореляти, [і] не сполучається, а з твердими, які таких корелятів не мають, у сполучення вступає: *віск, фінал, місто*. Тверді приголосні фонемі, що займають позицію перед [і], реалізуються в напівм'якому звукові – *гроші*.

Загалом сполучуваність голосних фонем переднього ряду з приголосними не вільне, воно залежить від наявності чи відсутності в останніх диференційних ознак палатальності й непалатальності.

На відміну від них, усі фонемі заднього ряду /а/, /о/, /у/ з цього боку є незалежними. Вони вільно сполучаються з усіма фонемами, що стоять перед ними, – і твердими, і м'якими: *данка, дякати*. Фонемі /а/, /у/ можуть поставати після пом'якшених алофонів твердих фонем (шиплячих): *обличчя, бездоріжжя*.

Сполучуваність приголосних фонем залежить від низки умов. Велику роль у цьому плані відіграють такі диференціальні ознаки, як наявність голосу й шуму, палатальність і непалатальність, спосіб і місце творення.

В українській мові перевагу надано використанню приголосних у сполученні з голосною фонемою, а не з іншою приголосною. Сполучення приголосних трапляється рідше, вони бувають двофонемні (*стати*), трифонемні й чотирифонемні (*скрипка, студентський*). Іноді навіть п'ятифонемні (*студентство*). Деякі з них не виходять за межі однієї морфемі, а інші утворилися на межі морфем.

Серед двофонемних сполучень розрізняють сполучення з наростаючою звучністю, з рівнозначними компонентами та із спадною звучністю.

Сполучення з наростаючою звучністю репрезентовані такими схемами:

Гл. ф. + сонорна (*краса, кров, правда, слава*);

Дзв. ф. + сонорна (*брат, гречка, драбина*).

Сполучення з рівнозначними компонентами сполучаються за такими схемами:

сонорна + сонорна (*рвати, мрія, мліти*);

глуха щілинна + глуха зімкнена (*скорий, шкіра*);

глуха зімкнена + глуха щілинна (*пхати, тхір*);

глуха щілинна + глуха афrikата (*щока, сценарій*).

Сполучення із спадною звучністю мають такі схеми:

сонорна + глуха (*рвуть, мчати*);

сонорна + дзвінка (*вдова*).

Отже, характерною особливістю двофонемних сполучень у початковій позиції кореневої морфеми є розміщення в них фонемних одиниць за ознакою наростаючої звучності. Порушення цього принципу порівняно обмежені й історично зумовлені втратою редукованого після першого приголосного або трапляються в словах запозичених (*влада*) чи пізнішого походження (*мжичка*).

### ***Які зміни початкових голосних відбулися в українській мові?***

Зміни початкових голосних відбулися ще в X – XII ст. і збереглися українською мовою до нашого часу. Вони засвідчені здебільшого в іменах, зокрема.

◆ [e] замінився голосним [o] в іменах: *Олена, Остап, Овсій, Охрім* (пор. рос. мовою *Елена, Евсей, Ефрем*);

◆ голосний [o] почав уживатися замість [a] в іменах *Олександр, Олексій*;

◆ ненаголошений голосний [i] на початку слова часто випадає: *грати, гра, голка, мати, Гнат*;

◆ початковий [i] виник перед сонорними, після яких занепали зредуковані звуки [ъ], [ь] (*іржати, імла, рьжати, рьжа, мьгла*).

У серединній позиції двофонемні сполуки у власне українських словах не вживаються, у словах іншомовного походження вони більш поширені: *маестро, геометрія, діалог*.



## О Р Ф О Е П І Я

### *Як вимовляються голосні звуки в українській мові?*

В українській мові є шість основних голосних звуків: [a], [o], [y], [e], [и], [і].

Голосні звуки української мови, на відміну від російської, є звуками повного творення. Вони вимовляються повнозвучно не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції. В українській мові відсутня повна редукція ненаголошених складів, тобто в ній нема сильного ослаблення, стягування, зневиразнювання ненаголошених голосних. Пояснюється це явище відносною слабкістю українського наголосу. В українській мові наголошений склад суттєво не виділяється з-поміж ненаголошених. Він мало зосереджує на собі видихової енергії, а тому її вистачає для повнозвучної вимови голосних і в ненаголошених складах. При такому доволі рівномірному розподілі між складами видихової енергії в уповільненому темпі мовлення по обидва боки наголошеного складу (але не ближче, ніж через склад) з'являються побічнонаголошені склади не тільки у складних словах, а й в усіх простих. Припадають вони на початок і кінець слова. Так, у слові *подорожуємо*, крім основного наголосу на складі [жу], наявні два побічні – на початковому складі [по] й останньому [мо]: *подорожуємо*. Голосний звук, потрапляючи під побічний наголос, звучить чітко, виразно. Отже, в українській мові ненаголошені початкові й кінцеві склади багатоскладового слова при вимові не тільки не ослаблюються, а, навпаки, увиразнюються, вимовляються майже так само повнозвучно, як і наголошені.

Розглянемо вимову кожного голосного звука окремо.

Звук [а] в усіх позиціях вимовляють виразно, чітко, ніколи не скорочують і не приглушують у ненаголошеній позиції, він не переходить в інші звуки, зокрема у звуки [e], [і], [и], напр.: [шапка], [час], [жаба], [лоша], [дакувати], [йагода], [чел'ад'], [дес'ат'], [тагнути], [пам'ят'], [колод'аз'], [дей'ат'], [ход'ат'].

Голосний [о] вимовляємо виразно, ясно і під наголосом, і в більшості ненаголошених позицій, зокрема він ніколи не заступається звуком [а]: [голос], [троно], [холод], [борошно],

[<sup>1</sup>голосо], [<sup>1</sup>донорство], [<sup>1</sup>дорого], [<sup>1</sup>моторошно], [го<sup>1</sup>род], [чо<sup>1</sup>ло], [бо<sup>1</sup>лото], [воло<sup>1</sup>но], [воло<sup>1</sup>сок], [жоло<sup>1</sup>бок], [моло<sup>1</sup>ко], [прото<sup>1</sup>кол], [достро<sup>1</sup>ково].

Перед наголошеним складом із звуками [у] або [і] голосний [о] вимовляємо з деяким наближенням до звука [у]. Виразніший цей нахил перед складом з наголошеним [у] і менш виразний перед складом з [і]: кожух [ко<sup>у</sup>жух], боліти [бо<sup>л</sup>'іти].

З помітним наближенням до [у] вимовляють ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] в основі слова: [бо<sup>л</sup>'учий], [го<sup>л</sup>'убка], [зо<sup>л</sup>'зул'а], [ко<sup>л</sup>'жух], [ко<sup>л</sup>'дун], [ко<sup>л</sup>'тушка], [ло<sup>л</sup>'пух], [мо<sup>л</sup>'зут'н'ії], [мо<sup>л</sup>'тузка], [по<sup>л</sup>'душка], [по<sup>л</sup>'луднувати], [по<sup>л</sup>'луми'сок], [ро<sup>л</sup>'зумні]. Не виявляє нахилу до [у] звук [о] в таких випадках: коли [о] є сполучним голосним у складних словах: [одно<sup>л</sup>'курсник]; також, за нечисленними винятками, у словах іншомовного походження: [абсо<sup>л</sup>'утний]; без нахилу до [у] вимовляють звук [о] також у префіксах до-, недо-, об-, про-, роз-: [<sup>1</sup>добуток], [не<sup>д</sup>'о'чути], [об'сушувати], [про<sup>г</sup>'ул'анка], [ро<sup>с</sup>:унути].

Перед складом з наголошеним [у], що належить до закінчення, звук [о] вимовляємо з меншим наближенням до [у]: [дош<sup>л</sup>'чу], [йо<sup>л</sup>'му], [но<sup>л</sup>'шу].

З найменшим нахилом до [у] вимовляють звук [о] перед наголошеним складом зі звуком [і]: [го<sup>л</sup>'л'іўка], [со<sup>л</sup>'п'ілка].

Отже, для літературної мови характерне лише помірне «укання» при вимові голосного [о]. Сильне наближення ненаголошеного [о] до [у]: [пу<sup>л</sup>'душка], а то й заміна [о] звуком [у]: [пу<sup>л</sup>'душка], вимова [о] з нахилом до [у] в усіх ненаголошених позиціях: [до<sup>л</sup>'рога], [ко<sup>л</sup>'рова], [ко<sup>л</sup>'за], відома в говірках південно-західного наріччя, є порушенням літературної норми.

Звук [у] вимовляємо виразно в усіх позиціях: [кучу<sup>л</sup>'гура], [ду<sup>л</sup>'ша], [зу<sup>л</sup>'цул], [клу<sup>л</sup>'мак], [куку<sup>л</sup>'руза], [году<sup>л</sup>'вати], [пусту<sup>л</sup>'вати], [куну<sup>л</sup>'вати].

Не змінює своєї основної якості голосний [у] після м'якого приголосного: [л'у<sup>л</sup>'дина], [н'ухати], [с'уди], [кр'у<sup>л</sup>'чок], [ви<sup>л</sup>'м'ір'увати], [з'ур'чати].

Голосний [е] вимовляють чітко, виразно під наголосом: [в'ежа], [в'еч'ір], [ден'], [стен]. Виразно чується звук [е] і в

побічнонаголошених складах: [зѐрносус'шарка]. Не втрачає своєї якості голосний [е] також в окремих ненаголошених позиціях, а саме: на початку слова після паузи: [еко'ном'іка], [е'поха], [ес'кадра]; коли є закінченням слова: [п'оле], [г'арне], [п'ийте], [д'руге], [к'ожне], [б'рате], [д'руже], [п'ише], [в'иде], а також у закінченнях іменників: [г'остев'і], [т'овари'шев'і], [к'ра'йев'і], [г'остем], [т'овари'шем], [к'райем], [п'олем], [до'лонею], [кашейу], [т'еслейу].

В інших ненаголошених позиціях звук [е] вимовляємо з наближенням до [и]. Перед наголошеним складом з голосними [и], [і], [у] це наближення більше: [сти'ни], [ми'н'і], [ни'си], [ни'с'іт'], а перед наголошеним складом з [о], [а], [е] нахил [е] до [и] менший: [не''сла].

У низці випадків ненаголошений [е] вимовляється без значного нахилу до [и] і перед наголошеними [и], [і], [у], зокрема в префіксах *без-*, *пре-*: [бе''з'вих'ідний], [пре''мудрий], у заперечній частці *не-*: [не''ви'сокий], після голосного у словах іншомовного походження: [пое''тичний], а також перед [р] у межах складу: [те''р'п'іти].

Звук [и] ясно, виразно вимовляють під наголосом: [т'ихо], [с'ин'і], [ми], [н'ива], [д'и'юно]. На Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині наголошений звук [и] вимовляють з помітним нахилом до [е]. Така обнижена вимова є відступом від літературної норми. У частині карпатських говірок збережено давній досить напружений голосний [ы]: [мы], [ты], [сын], [во'лы], [бы'кы], [хы'жа]. В українській літературній мові звук [и] вимовляємо легко, без напруження: [син], [ти], [ви], [би'ки], [мийу], [хы'жа]. Багатьом північним говорам властива звужена вимова голосного [и], близька до [і]. У літературному мовленні така вузька й підвищена вимова типового [и] є відхиленням від норми.

Виразно чується звук [и] також у побічнонаголошених складах ([ш'іроко'р'адна]) та деяких ненаголошених позиціях, а саме: перед [и], що стоїть у кінці слова ([ж'и'виї]) та в закритому складі закінчення слова: [д'обрих], [б'итих], [п'ерших], [к'ожних], [д'обрим], [б'итим], [п'ершим], [к'ожним].

У кінцевому відкритому складі без помітного нахилу до [е] чується ненаголошений [и] тільки у формі 2-ої особи однини

наказового способу дієслів I дієвідміни: [ʲвиїди], [ʲвиптри], [ʲвипхни]. У решті випадків цей ненаголошений [и] звучить з незначним наближенням до [е]: [своʲбоди], [поʲл'ами], [роʲбитʲ].

В основі слова ненаголошений [и] вимовляють з помітним наближенням до [е]. З більшим нахилом до [е] звучить [и] перед наголошеним складом з [е], [а] і [о]: [виʲеш'невий], [киʲеш'ен'а], [тиʲхен'ко], [циʲгейка]; [жниʲваʲ], [лиʲсати], [чиʲтати].

Перед складом з наголошеним [о] вимовляємо середній звук між [и] та [е]: [виʲно], [виʲсокий], [жиʲвопис], [сиʲнок].

Найменше зближується [и] з [е] перед наголошеним складом з [у], [і], [и]: [жиʲв'і], [жиʲв'ітʲ].

Зближення, змішування й нерозрізнювання [е], [и] в ненаголошених позиціях – одна з найхарактерніших рис українського вокалізму. Слова в парах мене [меʲне] і мине [миʲне], клени [клеʲни] і клини [клиʲни], гребі [греʲби] і гриби [гриʲби] вимовляють майже однаково. Вимова ненаголошених [е], [и] без помітної відміни від наголошених, властива північним говіркам, перебуває поза літературними нормами.

Голосний [і] вимовляємо чітко й виразно майже в усіх позиціях: [іспит], [іск'ра], [іс'тор'ія], [іб'ігти], [ів'іте'р], [ід'іло], [іс'іно]. Так вимовляють [і], що чергується з [о]: [б'ік], [в'ін], [в'іл], [н'іж], [с'ік], [с'т'іл], [нос'т'ійний], [н'іч], [бра'т'іў]; також [і] в закінченні називного відмінка множини прикметників, дієприкметників, числівників, займенників: [гарн'і], [здоров'і], [бит'і], [наш'і]. Звук [і] на межі слів та частин аббревіатур вимовляють з наближенням до [и]: [д'ід і 'баба], [педіʲнстиʲ тут].

У деяких говорах звук [і] на початку слова послідовно замінюється звуком [и]: [и'ван], [ик'ра], [ин'дик], [инжеʲнер], [ир'жа]. Така вимова не становить літературної норми. Для літературної мови характерна вимова звука [і] або наближення [і] до [и] на місці правописного і в кількох словах і в наголошеній позиції: [іʲнод'і], [іʲнколи], [іʲнший], [іʲнде]. Для окремих говорів північного наріччя характерна вимова широкого [и] на місці [і], що чергується з [о]: [вил], [виз], [мист], [нис], [нич], [сик], [силʲ], [сип], [стиг], [тик], [ниг], [бра'тиў] та в прикметниковому закінченні: [бала'кучи], [веʲр'бови].

### **Від чого залежить літературна вимова ненаголошених [и], [е]?**

М. Наконечний у своїх широких лінгвістичних дослідженнях чи не найбільшу увагу приділяв фонетиці – орфоепічним нормам української мови, зокрема характеру вимови окремих звуків, принципам звукосполучення, питанням становлення й розвитку фонетичної системи мови. Його праці вирізняються особливо тонким слухом дослідника, розрізненням тонких звукових нюансів, а також охопленням літературних та діалектних явищ української мови.

Зіставляючи форми української літературної вимови з діалектними формами, М. Наконечний указує на форми північноукраїнського наріччя *село, веди, миленька, питати*, які відповідають і формам літературно-українським, та форми південноукраїнські, східного й західноукраїнського наріччя – *се<sup>н</sup>ло, ве<sup>н</sup>ли, ми<sup>н</sup>ленька, пи<sup>н</sup>тати*. У поясненні до цих форм автор пише: «У літературно-українській вимові (але не в письмі) не розрізняються [е] та [и] ненаголошені і вимовляють як звук середній поміж [е] та [и]; так само – у південноукраїнському (західному і східному); у північноукраїнському ненаголошені [е] та [и] розрізняються». У примітці до таблиці фонетичних форм указано на розрізнення писемних і вимовних форм у літературній мові, однак [и<sup>н</sup>] та [е<sup>н</sup>] означають звуки, середні між [е] та [и].

У примітці до цього правила зроблено зауваження про практичне – для вчителів – значення цього явища, а також важливе в теоретичному плані пояснення: «**е<sup>н</sup>** і **и<sup>н</sup>** дуже близькі, сливе що тотожні (тождественные), звукові відтінки. Можна загалом приймати, що ненаголошені [е] та [и] збігаються в одному звуці».

При визначенні найголовніших випадків нефонетичного правопису М. Наконечний знову зазначає, що ненаголошені [е], [и] у вимові звичайно змішуються, але на письмі вони розрізняються: *недуга, учитель, минає, [же<sup>н</sup>ве], [ўте<sup>н</sup>кти], [не<sup>н</sup>ма], [питати]*. Звертає на себе увагу частіше вживання [и<sup>н</sup>], ніж [е<sup>н</sup>].

Погляди М. Наконечного на вимову українських ненаголошених [е], [и] ґрунтуються на думках попередніх

дослідників (О. Синявського, Є. Тимченка, І. Огієнка та ін.), на праці яких він покликається в бібліографії.

В Академічному виданні «Сучасна українська літературна мова» (1969 р.) пояснення артикуляційних особливостей українських [e], [и] спирається на темп вимови (швидкий або ж неповільний темп вимови), їх позицію в слові (зокрема початковий ненаголошений), вплив наступного наголошеного чи побічнонаголошеного складу з відповідним голосним. Отже, умови появи варіантів вимови цих ненаголошених розширено. Крім того, М. Наконечний звертає увагу на таку рису в артикуляції ненаголошених голосних, як байдуже (індиферентне) положення язика, що зумовлює більш звужену вимову ненаголошеного [e], наближаючи його, отже, до [и].

М. Жовтобрюх варіанти фонем /e/, /и/ у ненаголошених складах характеризує як позиційне чергування рядів  $e - e^u - e^c$  –  $и - и^u - и^c$  –  $e$  (напр., усі ці звуки у словах *неси, жила*).

Н. Тоцька характеризує вимову ненаголошених [e], [и] як таку, що піддається редукції, вона вирізняє два ступені редукції. Більшої редукції зазнають [e] та [и], коли два сусідні звуки зближуються або змішуються у вимові. До того ж у переднаголошеній позиції вони можуть зазнавати гармонійної асиміляції. Наслідком гармонійної асиміляції є зміна [и] перед [і] в [и<sup>і</sup>] або [і] при швидкому темпі мовлення (Застереження викликає положення, що в цьому випадку темп вимови стає основним чинником гармонізації). Отже, вимова [e] та [и] в ненаголошеній позиції залежить від: темпу вимови, позиції цих звуків у словах по відношенню до наголошеного складу; характеру голосного в наступному складі.

### ***Які правила вимови приголосних звуків слід пам'ятати?***

Одинадцять шумних приголосних творяться за місцем і способом так само, як і відповідні глухі. Різняться вони лише наявністю або відсутністю голосу. Таких співвідносних пар за дзвінкістю : глухістю одинадцять, як-от: [б] – [п], [д] – [т], [д'] – [т'], [з] – [с], [з'] – [с'], [ж] – [ш], [ж'] – [ш'], [ж] – [ш], [ж'] – [ш'], [г] – [х], [г'] – [х']. У літературній мові звуки в цих парах чітко розрізняються, зокрема дзвінки приголосні у вимові не

заступаються глухими. Так, чітко відрізняються одні від одних не тільки значенням, а й звучанням слова в таких парах, як [важ] – [ваш], [воро'ги] – [воро'хи], [гадка] – [гатка], [газ] – [гас], [гриб] – [грип], [дужка] – [душка], [казка] – [каска], [м'іг] – [м'іх], [пл'ід] – [пл'ім].

Дзвінкі шумні приголосні в кінці слова та в кінці складу перед глухим приголосним в українській літературній мові вимовляємо дзвінко: [дуб], [гриб], [б'іб], [граб], [клуб]; [бабка], [дуб'ки]; [лад], [сад], [л'ід], [мед], [д'ід], [бородка], [лад'ком]; [в'із], [мо'роз], [на'каз], [приз], [низка], [бойаз'кий], [л'ізти]; [вуж], [чуж], [саж], [корж], [стаж], [р'іж], [йіж], [важко], [д'іжка]; [с'н'іг], [р'із], [по'р'іг], [л'із], [до'р'іг], [дос'аг'ти]; [гез'], [гуз'], [ганз'а].

Оглушування дзвінких приголосних у цих позиціях – [гран], [гупка], [на'рот], [дос'в'ітки], [інакше], [сторощ], [б'іх] – характерне передусім для багатьох говірок південно-західного наріччя, у літературному мовленні помилкове.

Тільки в словах *вогко, легко, кігті, нігті* звук [г], зазвичай, знеголошується ([вoхко]) і нерідко оглушується ([лехко]). Знеголошуємо також звук [д] у слові жердка: [ж'ердка].

Якщо дзвінкі приголосні не уподібнюються до наступного глухого звука, то глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова самі стають дзвінкими. Пишемо: *боротьба, молотьба, просьба, осьде, футбол, баскетбол, Тбілісі*, а вимовляємо: [бород'ба], [молод'ба], [оз'де], [фуд'бол], [баске"д'бол], [дб'іл'іс'і]. Замість глухого [к] вимовляється дзвінкий [г] у словах: [а'йагже], [ег'замен], [ег'зотика], [анег'дот], [вог'зал], [поус'аг'ден:ий], [йаг'би].

У префіксах і прийменниках *об-* (об), *від-* (від), *над-* (над), *перед-* (перед), *під-* (під), *між-* (між) звуки [б], [д], [ж] перед глухими приголосними зберігають свою дзвінкість: [обс'тавини], [обслу'говуван':а], [обс'аг]; [в'ідпрау'ній], [в'ідпустка]; [надку'сити], [надп'лановий], [не"ре"днос'іу'ній]; [п'ідкреслити], [п'ідт'римати], [п'ідхо'пити], [п'ід куш'чем], [п'ід тином], [п'ід го'лоукою]; [м'іжпар'ламе"н'с'кий], [м'іж кра'їнами], [м'іж с'ін'ми], [м'іж товари'шами], [м'іж чу'жими].

Префікс і прийменник **з-** (**з**) перед глухими приголосними завжди оглушується. Пишемо: *зсипати*, *зсувати*, *зідити*, *зіллити*, а вимовляємо: [с:ипати], [с:у'вати], [с'ц'і'дити], [с'ц'і'ллити]. Пишемо: *з Києва*, *з палицею*, *з сином*, *з хати*, а вимовляємо: [с'кийе'ва], [с'пали'цейу], [с'хати].

Перед глухими шиплячими [ч], [ш] префікс і прийменник **з** змінюється на [ш]. Пишемо: *зчистити*, *зшивати*, *з часом*, *з шахтарями*, а вимовляємо [ш'чистити], [ш:и'вати], [ш'часом], [ш:ахта'рами]. Проте, виходячи з власне української орфоепічної тенденції збереження дзвінкості приголосних у позиції перед наступним глухим та в абсолютному кінці слова, у зазначених вище фонетичних умовах допускаються також уподібнення [з] до [ж]: розчахнувся [ро<sup>ж</sup>чах'нуўс'а].

У префіксі **роз-** приголосний [з], перед глухими у швидкому й нормальному темпі мовлення, зазвичай, оглушуємо: [роска'зати], [ро<sup>спл</sup>'і'тати], [ро<sup>ш</sup>'чистити], [ро'ш:ирити]. Перед глухим [с] приголосний [з] у префіксі **роз-** вимовляємо завжди дзвінко: [розса'дити], [роз'сипати]. Не оглушується [з] у префіксі **роз-** і тоді, коли ми говоримо повільно: [розка'зати], [ро<sup>з</sup>ни'тати].

Приголосний [з] у префіксах і прийменниках **без-** (**без**), **через-** (**через**) зберігає дзвінку вимову перед глухими не тільки тоді, коли ми говоримо повільно, а й звичайним нормальним темпом: [бе'з'печний], [бе'зтур'ботний], [бе'з'тебе]. Але при швидкому темпі мовлення приголосний [з] у **без-** і **через-** здебільшого оглушується: [бе'сп'латний]; [че'ре'с':і'дел'ник].

Нерідко порушуються літературні норми при вимові звуків [з], [з'] та [ž]. Дехто вимовляє на місці правописних **дж** і **дз** не один звук, а два: [хо'джу], [куку'рудза].

Звук [ž] – суцільний, злитий дзвінкий приголосний. Твориться він так, як звук [ч], тільки з участю голосу. Якщо вимовити звук [ž] пошепки, почуємо звук [ч]. Отже, на місці двох букв **дж** треба вимовляти один звук [ž], наприклад: [дžаз], [žем], [žемпе'р], [žи'іт], [žм'іл'], [žура], [бžо'ла], [ко'теž], [уро'žенц'і].

Звук [ž] треба вимовляти і в дієсловах першої особи однини перед закінченням -у: [бу'жy], [носа'жy], [ну'жyс'а], [про'сижy], [зго'жyс'а], [тру'жyс'а], [ц'і'жy].



Вимовляємо злитий звук [ʒ] у дієсловах на **-ати**, **-увати** та їх особових формах: [онор'а'ʒати – онор'а'ʒайу], [нар'а'ʒати], [са'ʒати], [най'жʒати], [нохо'ʒати]; [ого'роʒувати], [о'суʒувати], [про'р'іʒувати], [роз'саʒувати], [ст'верʒувати], [упро'ваʒувати].

Один звук [ʒ] слід вимовляти перед суфіксом **-ен-** у дієприкметниках, утворених від дієслів з основою на [д]: [наго'роʒе'ній] від [нагоро'дити], [ску'йоўʒе'ній], [сно'пруʒе'ній].

Також у віддієслівних іменниках перед суфіксом **-енн-**: [но'хоʒе'н':а], [омо'лоʒе'н':а], [но'воʒе'н':а], [про'буʒе'н':а], [схоʒе'н':а].

Два звуки на місці букв **дж** вимовляють лише на межі префікса й кореня – звук [д] на місці букви д, і звук [ж] на місці букви ж: [в'ід'жати].

Приголосний [ʒ] такий же злитий, суцільний, як і [ʒ]. Творюється він так само, як і глухий [ц], але за участю голосу. Вимовляється один звук на місці букв **дз**: [зв'ін], [зв'ен'іти], [з'в'ін'кий], [звон'іти], [з'ен'кати], [з'еркало], [з'ига], [зиж'чати], [з'ур'чати], [з'об], [з'уркати], [гез'], [гуз'], [ган'з'а], [жуку'руза].

Принагідно зробимо застереження проти «дзекання» й «цекання» при вимові звуків [д'] і [т']. У білоруській мові звук [д'] вимовляється як [з']: [з'ен'], а [т'] – як [ц']: [чи'тац']. У російській літературній мові такого повного переходу [д'] і [т'] у звуки [з'] і [ц'] нема, але вони все ж вимовляються з незначним нахилом до [з'] і [ц']. В українській мові звуки [д'] і [т'] у переважній більшості позицій не мають і натяку на [з'] і [ц']: [д'іло], [д'іти], [д'ад'ко], [д'акуйу], [моло'д'і], [бат'ков'і], [п'ят'], [мит'], [нав'іт'], [т'ін'і], [т'істо].

На жаль, дехто вимовляє звуки [д] і [т] зі свистячим відзвуком: [ко'лод'аз], [т'ітка], [н'ігом'і].

Звуки [д'] і [т'] в українській мові вимовляємо з незначним нахилом до [з'] і [ц'] тільки після звуків [з'] і [с']: [облас'т'і].

**Що таке твердоприголосна вимова зубних перед [і], що постало з [\*о]?**

Дискусія щодо вимови зубних перед звуком [i], що постав з [\*o], розгорнулася в другій половині ХХ ст. Активну участь у ній брали такі вчені, як М. Наконечний, А. Жовтобрюх.

Відомо, що М. Наконечний послідовно відстоював норми української орфоєпії в пресі, у виступах на наукових конференціях, постійно вивчаючи відхилення від них у мові дикторів радіо й телебачення, коментаторів спортивних передач, викладачів і студентів. Його зауваження щодо орфоєпічних помилок не втратили свого значення й сьогодні: адже проблема якості усного мовлення, його відповідності ustalеним орфоєпічним нормам актуальна, як ніколи. Тому природно, що він так стійко відстоював думку про те, що тверда вимова [д], [т], [г], [п], [с] та ін. перед [i], що походить з [\*o], не є відхиленням від норми.

Проте вимовні норми в середині ХХ ст. іноді формувалися диктаторським способом. Так, у жовтні 1969 року Ю. Шевельов одержав листа від Павла Коструби зі Львова. Автор розділу про українську фонологію в п'ятитомному курсі «Сучасна українська літературна мова» писав про вимову зубних перед [i], яке походить з [\*o], що вона може бути трьох типів: тверда, напівм'яка і м'яка. Коли книжка вийшла, він побачив, що нормою літературної мови стала тільки м'яка вимова. Так було створено нову орфоєпічну норму – зміна, що мала своїм наслідком кардинальну реструктуризацію фонологічної системи української мови, була зроблена редакторами академічного видання. Мовознавець протестував проти сваволі редактора, але що він міг зробити?

Сьогодні, коли йдеться про повернення українській мові всього, що було втрачено внаслідок лінгвоциду, прийшов час звернутися до перегляду й цієї норми – вимови зубних перед [i], що постало з [\*o].

### ***Що треба знати про творення та вимову деяких граматичних форм у літературному мовленні?***

1. У закінченні орудного відмінка однини іменників І відміни та давального й орудного відмінків іменників II відміни м'якої й мішаної груп вимовляємо голосний [e]:

[<sup>1</sup>динейу], [<sup>1</sup>працейу], [<sup>2</sup>рушейу]; [<sup>1</sup>то'вари'шев'і], [<sup>1</sup>гайем]. Вимова тут замість [е] звука [о] ([<sup>1</sup>дин'ойу], [<sup>1</sup>прац'ойу], [<sup>2</sup>рушойу]; [<sup>1</sup>гайов'і], [<sup>1</sup>то'вари'шов'і], [<sup>1</sup>гайом], [<sup>1</sup>то'варишом]), відома в багатьох говірках, не відповідає літературним нормам.

2. У дієслівних закінченнях третьої особи однини й множини теперішнього часу та другої особи множини наказового способу звук [т] вимовляємо м'яко: [<sup>1</sup>роби'т'], [<sup>1</sup>носи'т'], [<sup>2</sup>говори'т'], [<sup>2</sup>ле'тит'], [<sup>2</sup>кри'чит']; [<sup>1</sup>ход'ат'], [<sup>1</sup>робл'ат'], [<sup>1</sup>нос'ат'], [<sup>2</sup>говор'ат'], [<sup>1</sup>хо'д'ім'], [<sup>1</sup>ро'б'ім'], [<sup>1</sup>но'с'ім'], [<sup>2</sup>говор'ім']. Тверда вимова [т] у цих позиціях: [<sup>1</sup>ходит], [<sup>1</sup>робит]; [<sup>1</sup>ход'ат'], [<sup>1</sup>робл'ат']; [<sup>1</sup>хо'д'ім'], [<sup>1</sup>ро'б'ім'], властива говіркам, є порушенням літературних норм.

3. Кінцеві приголосні дієслівної основи [д], [т], [з], [с] у першій особі однини теперішнього часу чергуються зі звуками [ж], [ч], [ш]: [<sup>1</sup>с'ікти – с'і'чу], [<sup>2</sup>ле'т'іти – ле'чу], [<sup>2</sup>во'зити – во'жу], [<sup>1</sup>но'сити – но'шу], [<sup>1</sup>ходити – хо'жу]. Творення цієї форми без чергування кінцевого приголосного основи ([сид'у, ле'т'у, во'з'у]) поширене в говірках південно-східного наріччя, а також відоме в деяких південно-західних, перебуває поза нормами літературного мовлення.

4. Не становить літературної норми вимова ненаголошеного закінчення **-ить** без звука [т'] та із заміною [и] звуком [е] у третій особі однини дієслів II дієвідміни: [<sup>1</sup>ходе], [<sup>1</sup>носе], [<sup>1</sup>просе]. Слід говорити: [<sup>1</sup>ходить'], [<sup>1</sup>носить'], [<sup>1</sup>просить'].

5. Вимова дієслів I дієвідміни в третій особі однини теперішнього часу без закінчення [йе]: ([зна, пи'та]) можлива лише в розмовно-побутовому мовленні та в мові художньої літератури.

## МОРФОЛОГІЯ

**Чим відрізняються чергування фонем від позиційних змін?**

При морфемному аналізі слова в його складі ми виділяємо найменші значущі частини. Це морфеми. Порівнюючи різні форми того самого слова або різні слова, у яких є ті самі

морфемі, ми часто спостерігаємо зміни у звуковому складі морфем, напр.:

*везу* – *віз* /e/ // /i/  
*несу* – *ніс* /e/ // /i/  
*лікоть* – *ліктя* /o/ // /ø/  
*липень* – *липя* /e/ // /ø/  
*рука* – *руці* /к/ // /ц'/  
*боки* – *бік* [б] // [б']  
*гори* – *гір* [г] // [г']

Аналізуючи зміни у звуковому складі морфем, бачимо, що деякі з них відбуваються з фонетичних причин, зумовлені закономірностями, що діють у сучасній літературній мові, викликані її фонетичними нормами.

Такі зміни ми називаємо позиційними, напр.: [e'i'neц'] – [zo'нити]; [г] // [г'].

Однак у сучасній літературній мові досить багато змін полягають у заміні однієї фонемі іншою. Ці зміни ми називаємо чергуваннями. Отже, **чергуванням фонем** називають незалежні від фонетичних умов зміни у фонемному складі морфемі, що полягають у заміні однієї фонемі іншою, а також сполукою фонем або фонемним нулем і служать одним із морфологічних засобів мови в галузі формотворення та словотворення. Випадки, де зміни в фонемному складі морфем виконують формотворчі та словотворчі функції, ставлять суміжну ділянку між фонологією та морфологією.

Історія української мови також свідчить про тісний зв'язок між явищами фонології та морфології. Так, ствердіння м'яких губних приголосних та [p'] у кінці слів мало своїм наслідком зміну граматичного роду деяких іменників. Зокрема, слова *стен*, *насин*, *кір* колись закінчувались на м'який приголосний і належали до жіночого роду. Ствердіння шиплячих викликало появу мішаної групи в іменниках I та II відмін. З іншого боку, деякі морфологічні процеси можуть сприяти одним фонетичним явищам і гальмувати інші.

### ***Яка галузь мовознавства називають морфонологією?***

Розділ науки про мову, у якому досліджуються явища, що стоять на межі між фонологією й морфологією, називаємо **морфонологією** (морфофонологією). Цей термін уперше

знаходимо в «Тезах» Празького лінгвістичного гуртка, надрукованих у 1922 р., його використав один з найвизначніших членів Празького лінгвістичного гуртка М. Трубецький. Він називав морфонологією дослідження про морфонологічне використання фонологічних одиниць і вважав морфонологію одним з розділів граматики, який становить сполучну ланку між фонологією та морфологією. На думку М. Трубецького, повністю розвинена морфонологія складається з трьох частин:

- 1) учення про фонологічну структуру морфем;
- 2) учення про комбінаторні звукозміни, що відбуваються в морфемах при їх сполучуванні;
- 3) учення про ряди звукових чергувань, які виконують морфонологічну функцію.

Питання про місце морфонології в науці про мову, її предмет, обсяг ще вимагають спеціального теоретичного дослідження. Тому ми будемо до морфонології відносити тільки одне явище – чергування фонем і його функції в сучасній українській літературній мові. Отже, **морфонологія** у вузькому розумінні – це вчення про специфічні закономірності фонологічного оформлення морфем та слів.

### ***Які поняття морфонології належать до основних?***

До основних понять морфонології належать терміни, уживані у фонології, морфеміці, та специфічні.

**Морфонема** – комплексний образ двох або кількох фонем, здатних, згідно з умовами морфонологічної структури, замінювати одна одну в межах однієї й тієї самої морфемі, напр.: *рука – руці* (*рук – руц*) /к/ // /ц'/.

**Морфонологічним чергуванням фонем** називають незалежні від фонетичних умов зміни у фонемному складі морфемі, що полягають у заміні однієї фонемі іншою, а також сполукою фонем або фонемним нулем і служать одним із морфологічних засобів мови в галузі формотворення та словотворення, напр.: *стола – стіл*, /о/ // /і/.

**Додаткова дистрибуція** – сукупність оточень, які необхідні для заміни однієї фонемі іншою (*рука – руці; рука – ручний*, /к/ // /ц'/ // /ч/).

Фонема – мінімальна звукова одиниця мовного потоку, що служить для побудови, ототожнення та розрізнення слів та морфем.

Морфема – значуща частина слова.

Морф – найменша значуща частина словоформи; найменша формальна частинка слова, що має значення.

Аломорф – варіант морфа.

Словоформа – аналізоване слово в певній граматичній формі.

### ***Чому зникли умови, які спричинили чергування фонем в українській мові?***

Чергування фонем, яке в сучасній українській мові не залежить від фонетичних умов, у більшості випадків з'явилося як наслідок давніх фонетичних процесів. Отже, усі чергування в українській мові є історичними. Проте відомості з історії чергування можуть лише прояснити виникнення певного явища, але не можуть установити його місця в системі мови (*гонити* – *ганяти*, /o/ // /a/).

У процесі історичного розвитку мови відбулися важливі якісні зрушення у звуковому складі слів. Фонетичні закономірності, що колись зумовлювали появу того чи того звука як варіанта певної фонemi в цій позиції, перестали діяти.

Відповідні звуки втратили характер варіантів тієї самої фонemi й стали звуковими виявами різних фонем. Таким способом колишнє фонетичне явище – чергування варіантів однієї фонemi – фонематизувалося, змінюючись у чергування різних фонем у складі тієї самої морфemi.

Це нове за своїм системним характером чергування почало виконувати нові функції: поява певної фонemi разом з відповідними словотворчими чи формотворчими морфемами стала характеристикою певного слова чи його форми, напр.: *книга* – *книжка* – у *книзі*. Характеризуючи чергування фонем на сучасному зрізі, треба з'ясувати характер і функції його в системі сучасної української мови. З'ясовуючи історичну природу чергування, треба подати до нього історичну довідку.

Як правильно відзначив О. Гвоздєв, історичні чергування в сучасній мові мають різну функцію і з цього погляду поділяються на кілька груп:

1) діючі морфонологічні чергування, обов'язкові для творення форм (*графити – графлю*);

2) пережиткові морфонологічні чергування, не обов'язкові для творення форм, але наявні в старих утвореннях, що не втратили зв'язку між собою (*кров – кривавий, вечера – вечори*).

Отже, чергування можуть виконувати морфонологічні функції й не виконувати їх. Майже всі історичні чергування в українській мові виконують морфонологічні функції, і тільки окремі з них цих функцій не мають. Залежно від функції морфонологічні чергування поділяють на **парадигматичні** та **дериваційні**.

*Купити – куплю* – парадигматичне чергування, бо відбувається при утворенні форми слова. *Голуб – голуб'ята, високий – височина* – дериваційне, оскільки проходить при утворенні нового слова.

Проте є чергування, які до морфонологічних не належать.

Це зокрема:

1) чергування варіантів фонем (*кота – кіт*, [к] // [к²]);

2) чергування /e/, /o/ після шиплячих та /й/ (*шести – шостий*);

3) чергування /o/, /и/ у звукосполюках **ри, ли** (*кров – кривавий*);

4) чергування в різних з синхронного погляду, хоча й споріднених етимологічно словах (*початок – кінець, жити – гоїти*).

При характеристиці чергувань треба вказати: чи належить воно до морфонологічних чергувань, а чи знаходиться поза морфологічних змін. Визначаючи функцію чергування, указуємо, які з них є парадигматичними, а які – дериваційними. Але з лінгвістичного погляду чергування голосних і приголосних фонем – це досить важливі явища літературної мови, що мають корені в історії мови. Тому досі є потреба з'ясовувати природу кожного чергування, а значить, пояснювати історії його виникнення та причини, що зумовили ці

історичні зміни. Отже, при аналізі кожного типу чергувань треба з'ясувати історію виникнення чергувань.

### ***З історії терміна чергування***

На звукові зміни української мови звернув увагу ще Я. Головацький у своїй граматиці. Він називає чергування **перемінами** й указує, що вони відбуваються в мові «громадко і глибоко». Г. Шашкевич звукові зміни називає **измѣнами звуків**. Досить повно чергування голосних і приголосних розглядає у своїй граматиці О. Огоновський, але терміна нового не вводить. Він, услід за М. Осадці, називає їх «**степенюванієм**».

С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер уперше вживають загальний термін звукові зміни для назви багатьох фонетичних явищ. Цей термін і досі залишився в сучасній фонетичній термінології. Уперше сучасний термін **чергування звуків** (калька з російської: *чередование*) уживає у своїй граматиці П. Залозний (1906 р.), з того часу цей термін є найбільш уживаним.

### ***Які чергування голосних фонем належать до найдавніших?***

Найдавніші чергування голосних відбулися в коренях дієслів. У сучасній українській літературній мові вони служать одним із засобів вираження видових відтінків значення дієслівних форм: доконаності – недоконаності, тривалості – повторюваності, напр.: *гонити* – *ганяти* (протяжна одноразова дія і багаторазова повторювана), *помогти* (док. в.) – *помагати* (недок. в.).

Але в сучасній літературній мові словотворча й формотворча функція цих чергувань уже непродуктивна, тому вони належать у ній до пережиткових явищ. У низці випадків дієслова з подібним розрізненням у фонемному складі їх коренів так далеко розійшлися, що їх етимологічна спорідненість уже не відчувається, напр.: *клонити* – *кланятися*, *текти* – *точити*.

З іншого боку, значення дієслів *переломити* й *переламати* цілком збігалося, і в сучасній літературній мові вони стали повними дублетами.

Важко знайти регулярність або виразність морфонологічних функцій у чергуванні голосних /o/ – /e/ – /и/ –



*брати – беру – забираю; тру – терти – натираю.* Загалом чергування голосних фонем у дієслівних формах, зумовлені найдавнішими змінами, виконує словотворчі й формотворчі функції в сучасній українській літературній мові з великим обмеженням. Вони мають допоміжну, супровідну роль у словозміні та словотворі. Основні ж формотворчі та словотворчі функції виконують інші морфологічні засоби – суфікси, префікси, тематичні голосні, а при відмінюванні слів – передусім закінчення.

Найдавніші чергування виникли в ранній спільнослов'янській, а деякі й у дослов'янській період. У спільнослов'янській мові розрізнялися чергування якісні й часокількісні. **Якісними** називають чергування таких голосних фонем, які пов'язані із заміною однієї фонемі іншою: *брести – бродити*. А **часокількісними** – чергування довгих і коротких голосних, чергування голосних повного творення з голосними редукованими.

Якісні й часокількісні чергування могли поєднуватися в одному корені, унаслідок чого утворювалися складні групи чергувань.

Українська мова успадкувала від спільнослов'янської та праїндоевропейської мови-основи цілу низку чергувань у системі голосних. Проаналізуємо найголовніші з них.

*/o/ // /a/:* *ломити – ламати; гонити – ганяти.* Це чергування утворилося з чергування дослов'янських [o] та [a], які відрізнялися кількістю. Так, [\*ā] // [\*ā], а [\*ō] // [\*ō], пізніше [\*ā] і [\*ō] перетворилися на [o] звичайної довготи, [\*ā] та [\*ō] – на [a]. Отже, у тих словах, де колись чергувалися довгі й короткі звуки [o] та [a], збереглося чергування /o/ з /a/.

Фонема /e/ // /i/: *гребти – загібати, мести – замітати.*

Сучасне чергування /e/ – /i/ в дієслівних формах – результат кількісного чергування: [\*ē] // [\*ē]. Потім [\*ē] перетворився на [e], а [\*ē] – ь – [i]; отже, там, де колись чергувалися [ē] з [ē], тепер чергуються /e/ з /i/.

*/e/ – /o/:* *нести – носити.* Це основне якісне чергування в індоевропейських мовах залежало від місця наголосу: голосний [e] зберігався в наголошеній позиції, а голосний [o] – у ненаголошеній. Сліди цього чергування ще й досі

спостерігаються в окремих індоєвропейських мовах: латинській, грецькій, напр.: лат. *terra* (земля) – *extorris* (вигнаний).

/i/ // /a/: *сідати* – *садити*, *лізти* – *лазити*.

### **Як постало чергування [o] та [e] з [i]?**

Це специфічно українське чергування. Фонема /i/, що чергується з /o/ та /e/, є вторинною, яка утворилася в староукраїнській мові з давніх [\*o], [\*e].

Як відомо, після занепаду редукованих у слабкій позиції утворилися нові закриті склади, а голосні, що вживалися перед складом з редукованим, який занепавав, за рахунок компенсувальної довготи подовжилися. У староукраїнській мові подовжені /o/, /e/ зазнали якісних змін: /o/ спочатку дифтонгізувався: *домъ* – *дом* – *доум*, а потім перетворився на [i] – *дім*.

Давній подовжений /e/ перед твердим приголосним, після якого далі редукувався [ъ], перетворився на [o] (*несль* – *несл* – *нѡсл* – *ноус*). А далі тим самим шляхом, що й /o/, перейшов в /i/. Якщо /e/ вживався у складі, закритому м'яким приголосним, після якого редукувався /ь/, то він дифтонгувався в /ie/: *камень* – *камѣн* – *камієнь* – *камінь*; *всемь* – *всем* – *всім*.

Історичне чергування фонем /o/, /e/ з /i/ відбувається послідовно, /o/, /e/ з /i/ чергуються при творенні:

1) іменників називного відмінка: *бій*, *вечір*, *дзвін*, *пори́г*; *гребінь* (*гребеня*);

2) родового відмінка множини іменників жіночого й середнього роду: *вдів*, *голів*, *діб*, *доріг*, *зір*, *пліч*, *сіл*, *беріз*, *черід*;

3) орудного відмінка однини іменників III відміни: *віссю*, *завзятістю*, *упертістю*, *постіллю*, *річчю*, *матір'ю*;

4) присвійних прикметниках: *батьків*, *синів*, *Грицьків*, *ковалів*, *орачів*, *скрипалів*;

5) топонімічних назв, утворених із присвійних прикметників: *Васильків*, *Давидів*, *Макарів*, *Канів*, *Седнів*, *Миколаїв*;

6) дієслівних форм: *міг*, *ріс*, *хріп*, *віз*, *гріб*;

7) кількісних числівників: *шести* – *шість*, *семи* – *сім*.

Природно, що в питомих словах /o/ та /e/ частіше постає у відкритому складі, а /i/ – у закритому. Проте в сучасній

українській літературній мові досить часто трапляються слова, у яких у закритих складах ужито /o/, /e/, а /i/, навпаки, – у відкритому складі.

У закритому складі /o/, /e/ вживають:

1) коли /o/ та /e/ чергуються з /ø/. Тоді вони нові, секундарні: *сон, книжок, честь, сосен, земель, вогонь*;

2) у повноголоссі -*оро-*, -*оло-*, -*ере-*, -*еле-*: *голос, колос, терен, боровся*, у яких другий голосний секундарний (новий); виняток становлять слова *пори́г, обері́г, простори́нь, сморі́д* та форми родового відмінка множини іменників (*борі́н, голі́в*);

3) у звукосполученнях *ор, ол, ов* (із давньоруських *ѡр, ѡр, ѡл, ѡл*): *вовк (во́лк), шовк (шѡ́лк), торг (торѡ́г), смерть (сьмерѡ́ть)* тощо;

4) у кінцевих частинах складноскорочених слів на *вод-*, *воз-*, *роб-*, *ход-*, *нос-*, якщо вони є назвами людей і наголошено в слові саме цей компонент: *бензовоз, хлібороб, золотос, діловод*. Зберігається /o/ також у похідних словах: *хліборобський, золотоський*.

У словах-назвах предметів чи похідних словах /o/ переходить в /i/: *водопрові́д, всюдихі́д, лісовозни́й*. Виняток: *паровоз, тепловоз*;

5) у словах, утворених за допомогою суфіксів -*енк-*, -*еньк-*, -*есеньк-*, -*очк-*: *Тарасенко, тихенький, донечка, голубонька*;

6) у префіксах *роз-*, *без-* (у таких випадках редукованого після [з] не було: *розрі́ся, безпечни́й*);

7) у родовому відмінку множини віддієслівних іменників середнього роду на -*ення*: *передбаче́нь, значе́нь, сходже́нь*;

8) у родовому відмінку множини багатьох іменників середнього й жіночого роду: *вод, тополь, статей, основ*;

9) у дієслівних закінченнях другої особи однини -*еш* та в особових формах наказового способу: *несеш, береш, ідеш; виходь, виносьте*;

10) у словах іншомовного походження: *шофер, екзамен*;

11) в окремих іменах: *Ми́рон, Євге́н, Плато́н, Таде́й, Се́мен, Арте́м*;

12) у старокнижних словах: *закон, пра́пор, наро́д, завод*.

У відкритому складі /i/ вживаємо:

1) у словах, у яких фонема /i/ виникла з давнього або нового **ї**: *ціна, діда, хрину*;

2) у початковій формі іменників чоловічого роду (за аналогією до непрямого відмінка): *кінець, кілок (кілка), рівень*;

3) у непрямих відмінках іменників усіх родів (за аналогією до початкової форми): *жінок, вічок, кілець*;

4) у похідних зменшено-пестливих іменних формах (за аналогією до твірної основи): *ніженька (ніжка), зіронька*;

5) у повноголосі на місці другого /o/ чи /e/ або під впливом наголосу чи за аналогією до інших форм: *берізок, сторінок*.

6) у словах *брів, крит, бліх, недокрів'я* (на місці давнього **ь**), *сліз* (на місці **ь**), у яких [i] вжито за аналогією до інших слів;

7) в окремих префіксах типу *піді-, наді-, зі-, ні-*: *підібрав, надійшов*.

### **Яка історична природа чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем?**

Це чергування пов'язане із занепадом давніх редукованих у слабкій позиції і проясненням їх – у сильній: *садъкъ – садъка, садок – садка*.

Оскільки редуковані сильні й слабкі в різних формах слова могли чергуватися між собою, то й рефлексії їх маємо різні. Голосні /o/ та /e/, що виникли на місці сильних /ь/ і /ь/, називаються випадними.

Українська мова знає й вставні секундарні /o/ та /e/. Такі голосні утворені у зв'язку із занепадом редукованих у кінці слова після сонорного, але не на місці редукованого. Вони є вставками між звуками «шумний+сонорний», що виникли після занепаду редукованих після /p/, /л/, /н/, /м/: *огнь – огонь, вогонь; сестрь – сестр, сестер*.

З фонемним нулем чергуються і випадні, і вставні /e/ та /o/.

### **Про чергування /e/ – /o/ після шиплячих та й**

У сучасній українській мові після [ж], [ч], [ш], [ж], та [й] у різних формах слова чи в похідних словах можуть чергуватися [e] з [o]: *чотири – четвертий, пшениця – пишно*.

Основним (первинним) у названій парі виступає /e/, порівняйте давнє *четыре*. Загалом [o] в українській мові після шиплячих та [й] – це фонетичний відповідник [e]. Чергування /e/ з /o/ – це результат розвитку української фонологічної системи.

Як відомо, у праслов'янській мові шиплячі були постійно м'якими. Після шиплячих, що виникли внаслідок першої палаталізації задньоязикових, голосні заднього ряду зовсім не вживалися. Зате голосні [y] та [a] могли вживатися після шиплячих, що виникли під впливом [й]. Голосний [o] після шиплячих не вживався.

Однак пам'ятки XII – XIII ст. свідчать про перехід /e/ в /o/ після шиплячих та [й]. Ця зміна спочатку відбувалася у визначених фонетичних позиціях: під наголосом та перед дальшим твердим приголосним, напр.: *жолтый, шолькъ*.

З фонетичного погляду зміна /e/ на /o/ пояснюється лабіалізувальним впливом твердих приголосних (що, певно, самі були раніше здебільшого лабіалізованими) на попередній голосний.

Голосний [e] лабіалізувався й пересунувся дещо назад.

У сучасній українській мові /o/ після шиплячих та [й] уживаємо:

1) перед складом з голосним заднього ряду: *жолудь, шолом, жонатий*;

2) перед наступним твердим приголосним: *чорний*.

Голосний /e/ вживаємо:

1) перед складом з голосним переднього ряду /i/, /e/: *шелест, четвертий*;

2) перед м'яким приголосним: *вечеря*.

Після шиплячих можуть уживатися /e/ та /o/ перед складом з /u/, що може походити з [\*i] чи [\*ы].

Пор., *чотири* – \**четыре*, *пшениця* – \**пшеница*.

**Як постали в українській мові звукосполучення *ри, ли – ро, ло (ре, ле)*?**

У низці слів української літературної мови, здебільшого у відкритих складах, між приголосними вимовляють звукосполуки *ри, ли*. Голосна фонема /u/ в них може чергуватися з голосними /o/ або /e/.

Звукосполучення *ри, ли і ро, ло, ре, ле* розвинулися закономірно з давньоруських сполучень *ръ, рь* та *ль, ль*. Якщо редукований /ъ/ чи /ь/ був у сильній позиції, то він прояснився в голосний повного творення: *кръвь – кров; кръсть – хрест*.

Якщо в іншій формі цього слова або в новому слові цього кореня редукований опинився в слабкій позиції, він занепадав: *кръвавъ – крав*. Плавний набував вторинної складотворчості, що загалом не була властива східнослов'янським мовам. В українській мові за рахунок складотворчості плавного розвинувся новий голосний нечіткої артикуляції – [u].

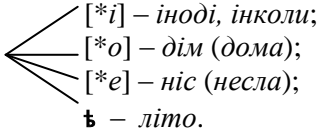
Однак не кожний [u], [o], [e] у сполученні з [p], [л] можна пояснити фонетичними причинами. Є низка відхилень, які пов'язані з дією аналогії:

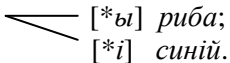
*бръвь – бров* (рос. м.); *бръва – брова* (а фонетично закономірним є *брива*).

Голосні [o] та [u] в аналізованих словах нові. Проте зрідка вони можуть чергуватися з [i]: *блоха – бліх; брова – брів; громи – грім*. Це чергування виникло внаслідок аналогії до інших слів: *брова – чорнобривий – брів; громи – грім – гриміти*.

### **Якого походження в українській мові звуки [u] та [i]?**

Голосний [и] та [і] в українській мові в багатьох питомих словах нові, їх походження пов'язане з перетворенням на українському мовному ґрунті етимологічних [o], [e], [ě], [ы], [и].

Сучасний [i] походить з   
[\*i] – *іноді, інколи*;  
[\*o] – *дім (дома)*;  
[\*e] – *ніс (несла)*;  
ѡ – *літо*.

Сучасний [u] походить з   
[\*ы] *риба*;  
[\*i] *синій*.

У словах типу *шиї, мий, рий* [и] виник на місці редукованого, який під наголосом і перед складом із слабким редукованим вокалізувався: *шию*.

У словах типу *тривога, тримати, кривавий* [и] виник на місці нуля звука. У словах *дитина, синиця, сидіти* [и] виник на місці давнього (\*e), який перед складом з наголошеним [i] перетворився в [i], а потім – в [u].

### **Яка історична природа чергувань приголосних фонем в українській мові?**

У сучасній українській мові серед чергувань приголосних фонем можна виділити такі типи:

1) чергування фонем, що протиставляються за місцем і способом творення (*вухо – ушима, луг – лу́же*);

2) чергування твердих фонем з парними м'якими (*послати – шлю, гроза – грозі*);

3) чергування однієї фонемі із сполукою двох фонем (*любити – люблю*).

Чергування приголосних, як і низка чергувань голосних, відбивають давні процеси, успадковані українською мовою від праслов'янської мови.

Насамперед це чергування /ɔ/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/. Воно найпоширеніше й характерне не лише для української, а й для інших слов'янських мов, що говорить про давнє його походження – праслов'янська мова.

Сучасні /ж/, /ч/, /ш/ – це вторинні фонемі, що виникли з /т/, /к/, /х/. Задньоязикові /т/, /к/, /х/ вимовлялися твердо. Голосні ж переднього ряду, які безпосередньо стояли перед ними, вимагали обов'язкового пом'якшення приголосного. Через це за законом складового сингармонізму /т/, /к/, /х/ перед голосними переднього ряду ([u], [e], [ʲ], [ʲ]) у вимові не могли зберігатися: у цій позиції на їх місці утворювалися інші звуки, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку, напр.: *другь – друже, дружба; наука – учити*.

Таке чергування називалося **першим перехідним пом'якшенням** або **першою палаталізацією**.

Зараз в українській мові шиплячі тверді, оскільки десь у XIII – XVI ст. вони стверділи. Однак чергування, що вже на той час утратило причину, завдяки якій відбулося, властиве українській мові.

Нині закон першого перехідного пом'якшення не діє. Підтвердженням цього є слова: *гілка, хіба, тихе* та ін.

Це чергування, як і чергування голосних, має морфонологічний характер, оскільки відбувається при словотворенні або словозміні. Зокрема:

а) при утворенні іменникових форм: *вовк* – *вовче*, *пастух* – *пастуше*;

б) у дієслівних формах дійсного та наказового способів, а також у дієприкметниках: *замовкати* – *замовчу*, *замовчить*, *замовчуваний*; *сполохати* – *сполошу*, *сполошить*, *сполошений*;

в) перед різними іменниковими, прикметниковими чи дієслівними суфіксами: *порох* – *порошини*; *друг* – *дружба*; *ріка* – *річенька*; *Ольга* – *Ольжин*; *дівка* – *дівочий*; *ворог* – *ворожий*; *батрак* – *батрачити*; *сміх* – *смішити*; *повага* – *поважний*.

У деяких неслов'янських індоєвропейських мовах, у яких закон першого перехідного пом'якшення не діяв, відповідно до слов'янських /ж/, /ч/, /ш/ до цього часу зберігаються /г/, /к/, /х/: рос. *желтый*, укр. *жовтий*, прасл. *жълтъ*, нім. *gelb*, рос. *четыре*, укр. *чотири*, прасл. *четыре*, лит. *keturi*, прасл. *чego*, нім. *Kind*.

#### Друге перехідне пом'якшення /г/, /к/, /х/

Значно пізніше, хоч теж у спільнослов'янській мові, відбувся перехід /г/, /к/, /х/ в /з'/, /ц'/, /с'/, який називався другим перехідним пом'якшенням задньоязикових приголосних. Цей процес пов'язаний з історією дифтонгів *oi* (*ai*), що на спільнослов'янському ґрунті вже після того, як довгий [e] перетворився на [ѣ], дав два рефлексі: [ѣ] (завжди в основі слова і в деяких закінченнях) та [i] (лише в закінченнях окремих граматичних форм).

Отже, ці голосні, як і інші голосні переднього ряду, вимагали пом'якшення приголосних, що стояли перед ними: тверді [г], [к], [х] перед [ѣ] та [i] з *oi* змінилися на [з'], [ц'], [с']: *нога* – *нодзе*, *рѣка* – *рѣць*, *страхъ* – *страси*.

У східнослов'янських мовах африкат [з] утратив проривний компонент і змінився на простий приголосний [з]. Отже, унаслідок другої палаталізації в українській мові існує чергування [г], [з], [к], [х] і [з'], [ц'], [с']: *берег* – *на березі*; *книга* – *у книзі*, *дзига* – *дзизі*.

Це чергування приголосних зберегла українська мова перед закінченням, що розвинулося з колишнього [ѣ], але перед закінченням на місці колишнього [i] втратилося.

Порівняємо: *кожух* – *у кожусі*;

*галка* – *галиці*.



Але: *береги* (укр.) – *берези* (прасл.);  
*вовки* (укр.) – *вълци* (прасл.);  
*помози* (укр.) – *помози* (прасл.).

Наслідки другої палаталізації відомі всім південнослов'янським та західнослов'янським мовам: блг. *юнак* – *юнаци*; польс. *noga* – *podse*; чеськ. *waga* – *wages*; *noha* – *pose*; *ruka* – *ruse*.

Слов'янські мови знають зміну [г], [к], [х] на [з], [ц], [с] не тільки перед [i] та [ъ] з [oi], а й в інших умовах. Так, наприклад, приголосний [к] змінився на [ц'] у суфіксах *-ік*, *-ьк* перед голосними переднього ряду: *вівця* (*овька*), *отець* (*отъць* – *отъкъ*).

Таку заміну /t/, /k/, /x/ на /z'/, /t'/, /c'/ називають **третім перехідним пом'якшенням**. Це пом'якшення можливе тільки після голосних переднього ряду, проте відбувається непослідовно. Таке пом'якшення знають також інші слов'янські мови. Рефлекси його маємо в словах: *князь*, *лице*, *читець* та ін.

Унаслідок усіх типів перехідного пом'якшення задньоязикових приголосних у слов'янських мовах утворилося чергування /t/, /z/, /k/, /x/ з /ж/, /ч/, /ш/ та /z'/, /t'/, /c'/: *луг* – *луژه* – *у лузі*; *рік* – *річниця* – *у році*; *кожух* – *кожушини* – *у кожусі*.

### **Пом'якшення приголосних у сполученні з й**

Крім названих чергувань, що пов'язані з процесом палаталізації, в українській мові наявні ще чергування приголосних: /ð/ – /ž/, /m/ – /ч/, /z/ – /ж/, /c/ – /ш/; /zd/ – /ждж/, /x/ – /ш/, /k/ – /z/ та ін.

Ці зміни пов'язані із сполученням названих приголосних з /й/. Звук /й/ у спільнослов'янській мові належав до складу іменникового або дієслівного суфікса, дуже впливав на розвиток і зміну системи приголосних звуків слов'янських мов. Він зумовлював пом'якшення тих приголосних, після яких уживався. Процес впливу /й/ на попередній приголосний був тривалим і охоплював не один період мовного розвитку. Про це свідчить той факт, що окремі наслідки процесу зміни приголосних у сполученні з /й/ однакові в усіх мовах, а інші – такої єдності не мають. Результати пом'якшення приголосних у сполученні з /й/ в українській мові такі:

- 1) /т/, /к/, /х/ змінюються на /ж/, /ч/, /ш/ – *дружу, мочу, плачу*;
- 2) /з/, /с/ змінюються на /ж/ і /ш/ – *лажу, мажу, пишу, ношу*;
- 3) /л/, /р/, /н/ змінюються на м'які приголосні – *полю, колю, творю, говорю, женю*;
- 4) /д/ і /т/ змінюються на /ž/ (/ж/), /ч/: *межа, свіча, але: воджу, ходжу*.

Про походження українського /ž/ у науці єдиної думки не існує. Л. Лаврівський та І. Срезневський уважали, що африката [ž] утворилася безпосередньо з [дй]. Цю думку розділяв і далі розвивав О. Потебня: «За аналогією до [ч] із [тй] повинно утворитися [ž] з [дй]: [ж] із [дй] не могло утворитися безпосередньо, воно обов'язково передбачає [ž]». П. Житецький, навпаки, безпосередню заміну [дй] в [жс] вважає за можливу. Такої ж думки пізніше дотримувався Н. Коробка («Звук *дж* в малорусском наречии» // Рус. филол. вестн. 1895. № 3. С. 232). Покликаючись на те, що після [жс] із [дй] в 1 особі однини дієслів українські говірки мають звук [д] (*ходю, водю*), який у цих формах новий: виник під впливом основи інших форм (*ходить, водить*), Н. Коробка писав, що коли під впливом сусідніх форм замість [жс] виникав [д], то міг виникнути в таких умовах і складний [ž]. Отже, [ž], на його думку, в українській мові новий.

Вірогідно, що аргументація погляду на нове походження [ž] не переконлива. Звук [ž] є дзвінким варіантом [ч], тому й шлях його виникнення з [дй] повинен бути аналогічним до розвитку [ч] з [тй];

5) сполуки *ск, ст, зд* перед [й] змінилися на [шч], [жсдж]: *пустити – пуцу; їздити – їсджу; мостити – моцу*.

### **Чергування губних із сполукою губний + л**

Після губного на початку слова звук [й] ще в праслов'янській мові змінився на [л]: *блюдо (бйудо); плювати (пйувати)*.

Приголосний [й], ужитий у дієслівних або іменникових формах як суфікс, після губних змінився на [л]. Це так званий вставний, епентетичний л: *земля, купля, люблю*.

Це спричинило чергування: /б/ – /бл/, /п/ – /пл/, /в/ – /вл/, /ф/ – /фл/, /м/ – /мл/: *графити – графлю*.

Губні в дієслівних формах можуть також чергуватися із сполуками губний + й: *б – бй, п – пй, в – вй, м – мй, ф – фй: бити – б'ю, вити – в'ю, любов – любов'ю*.

## Г Р А Ф І К А

### *У чому суть буквено-звукового письма?*

**Українська літературна мова функціює у двох формах** – усній і писемній. Письмо виникло як засіб спілкування, додатковий до усного мовлення. Письмо пов'язане з використанням графічних знаків (малюнок, знак, буква), які називаються начертальними. Отже, письмо – це система начертальних знаків, за допомогою яких фіксується людська мова. Роль письма надзвичайно важлива: воно дає змогу розширити в часі й просторі комунікативні функції мови.

Письмо на різних етапах розвитку мало різні форми й види та по-різному співвідносилось зі звуковою мовою.

Начертальне письмо зародилося у формі піктографії, тобто письма малюнками. Залишки піктографії збереглися до сьогодення. Це зокрема вивіски торгових і ремісничих установ, зроблені у вигляді малюнків, наприклад: хліб – хлібний магазин, різноманітний одяг – магазин одягу, черевик – взуттєва майстерня і т. п.

При ідеографії, наступному етапі письма, малюнок зберігається, але постає спочатку в умовному зображенні, а потім перетворюється на символічний знак – ієрогліф (ієрогліфічне письмо функціює в Китаї). При такому письмі накреслення, знаки передають не слова, а їхні значення (пор., напр., дорожні знаки: хрест – «перехрестя», зигзаг – «поворот», окличний знак – «обережно» та ін.). Ідеографічне письмо було дуже незручним, бо для позначення багатьох предметів, явищ, понять потрібно було користуватись великою кількістю знаків, тому з часом значком почали позначати не все слово, а лише початковий звук або склад. Так виникло складове письмо, з якого розвинулося письмо звукове, або фонографія. При фонографії кожний знак, який називається буквою, позначає

зазвичай окремий звук. Буквено-звукове письмо порівняно з іншими видами письма є найзручнішим способом спілкування.

Українське письмо буквено-звукове, або фонематичне, при якому звуки позначено буквами, але в ньому наявні елементи піктографії (напр., математичні знаки +, -, x) та ієрогліфічного письма (позначення цифр, лапки, великі літери після крапки та у власних іменах, знак питання).

### ***Що вивчає графіка?***

Вивченням графічної системи української мови займається така галузь знань про мову, як графіка, у завдання якої входить дослідження форми букв української мови, їхньої кількості й основного звукового значення, співвідношення між буквами та звуками. Графіка вивчає також інші нарисні знаки (апостроф, знак наголосу), якими користується мова. Ідеальною вважають таку графічну систему, у якій для кожного звука є певна буква, а кількість букв дорівнює кількості звуків. Українська графіка цим вимогам не відповідає, хоча за тривалий час свого розвитку вона значно вдосконалилася й повністю забезпечує всі потреби писемної мови.

Терміном **графіка** в мовознавстві первісно позначали сукупність умовних знаків, за допомогою яких звукова мова передається на письмі. До графічних знаків відносимо: букви, апостроф, знаки наголосу, параграф, лапки, розділові знаки, дефіс та ін. Ця лексема (графіка) пізніше набула ще одного значення: розділ науки про мову, у якому вивчають ці умовні знаки, а також система співвідношень між буквами й звуками. Слово **графіка** походить від гр. *graphikos*, що означає 'накреслений, писемний'. Графіка встановлює, які основні звукові значення мають окремі букви, тобто як їх слід читати. У різних алфавітах можуть бути однакові букви, але не завжди вони однаково читаються. Зокрема, буква **с** означає в українському алфавіті звук [с], в англійському – [к]. Графіка визначає можливості, що їх має письмо для передачі окремих звуків і звукосполучень тієї чи тієї мови незалежно від їх значень. Для графіки важливе звукове значення букв на сучасному зрізі, моменти історичного, етимологічного або морфологічного порядку нею зовсім не враховуються.

Для раціональної побудови графіки встановлено такі основні вимоги:

- 1) кожна буква позначає звук, тобто не повинно бути букв, які не позначають звуків;
- 2) кожна буква позначає лише один звук, а не сполучення звуків;
- 3) кожна буква в усіх випадках позначає один і той же звук.

Усі вимоги можуть здійснюватися лише при транскрибуванні усного мовлення. Українська ж графіка відповідає цим вимогам лише в більшості випадків.

### ***Які поняття графіки належать до основних?***

Основним поняттям графіки є **графема**. Графема (від гр. *graphē* – запис, накреслення) – найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні. Термін «графема» увів 1912 р. І. Бодуен де Куртене в праці «Об отношении русского письма к русскому языку». Це одиниця письма, що постає в різних варіантах залежно від стилю письма, місця в слові або в реченні тощо. Цей мінімальний знак використовують у писемному мовленні, напр., графема «а» має своїми варіантами прописне **А**, рядкове **а**, курсивне *а* та ін.

Серед графем виділяють літерні (букви) і нелітерні – лапки, дефіс, розділові знаки. Особливе місце в українській мові належить букві. **Буква** – це графічний знак у складі алфавіту певної мови, що служить для позначення на письмі звуків (фонем) та їх різновидів (варіантів фонем). Буква тільки позначає фонему на письмі, але не відтворює її властивостей. У зв'язку з цим однакові фонemi в різних мовах можуть передаватися різними буквами: напр., звук [і] позначають в російській мові буквою **и**, а в українській мові – **і**. Звукове значення тієї самої букви в мовах, що користуються спільним алфавітом, може бути неоднаковим. Зокрема, графема **и** в російській мові позначає звук [і], в українській – [и].

Система графем певної писемності становить її алфавіт. В українській мові розрізняють 33 літерні графemi. Літери з діакритичними знаками **й**, **і**, **ї** є самостійними графемами.

Уживаються букви друковані й писані. Усі вони бувають великі (прописні) і малі (рядкові). Це не стосується тільки однієї букви – знака м'якшення.

Сучасний український алфавіт має 33 букви (літери), розміщені в традиційному, закріпленому за ними порядку. З них 32 букви вживають для позначення на письмі голосних і приголосних, а одна – знак м'якшення (ь) – для позначення на письмі м'якої вимови приголосних. Розміщені букви в такому порядку: А а (а), Б б (бе), В в (ве), Г г (ге), Г г (ге), Д д (де), Е е (е), Є є (йе), Ж ж (же), З з (зе), И и (и), І і (і), І і (йі), Й й (йот), К к (ка), Л л (ел), М м (ем), Н н (ен), О о (о), П п (пе), Р р (ер), С с (ес), Т т (те), У у (у), Ф ф (еф), Х х (ха), Ц ц (це), Ч ч (че), Ш ш (ша), Щ щ (ща), ь (знак м'якшення), Ю ю (ју), Я я (ја). Крім букв, в українському алфавіті використовують ще такі нелітерні графічні засоби писемної мови, як апостроф ('), знак наголосу (˘), дефіс, розділові знаки тощо.

### **Якими буквами позначають голосні фонемі української мови?**

Для позначення шести голосних в українському алфавіті використовують 10 букв: **а, о, у, е, и, є, і, я, ю, ї**. Букви **а, о, е, у** вживають для позначення відповідних голосних звуків на початку слів, після літер на позначення голосних та твердих приголосних: *актив, економіка, діаграма, аукціон, обломот, стрижень, рента, золото, великий, банк, туман, гурт, успіх, акредитив, крило* тощо.

Сполучення **й з о** позначають двома буквами **йо**: *його, йота, йодистий, йот, серйозний, курйоз, вйокати*.

Буква **і** маніфестує звук [і] на початку слова та після літер на позначення м'яких і пом'якшених приголосних: *інститут, ідея, інженер, інколи, ліс, діаграма, відпустка, власність, приватизація, біржа*.

Буква **и** завжди позначає звук [и] і його варіанти в позиції перед літерами на позначення твердих приголосних: *сила, тихо, титул, ринок, виробництво, асигнація* тощо.

Букви **я, ю, є** репрезентують кожна один звук [а, у, е] після літери на позначення м'якого приголосного (*доля, любо, синє*) і звукосполучення *й+а, й+у, й+е* – на початку слова: *яама, йунь*,

*йєдиний*; після літери на позначення голосного: *моїа, твоїу, своїє*; після апострофа: *мїата, бїу, вїється*; після м'якого знака: *портєра* тощо.

Буква **ї** в українській мові завжди позначає звукосполучення й+і. Її пишуть: 1) на початку слова й після букви на позначення голосного: *їжак, їдальня, їзда, їхній, поїзд, мої*; 2) після літери на позначення м'якого приголосного: *Ананьїн, Жильїн*; 3) після літер на позначення твердого приголосного (у словах з апострофом): *об'їхати, з'їздити, Пир'їн, Захар'їн*; 4) у запозичених словах після літери на позначення голосного: *егоїзм, архаїзм, прозаїк, руїна, героїзм, наївний, мозаїка, атеїст* і ін.

### **Якими буквами позначають приголосні звуки української мови?**

Для позначення приголосних в українському алфавіті є 22 букви. Співвідносні тверді й м'які приголосні позначають однаковими буквами, для м'яких приголосних не існує окремих літер в українській графіці: *тин – тїнь, дуб – дїброва, сила – сіла, зима – зїлля* тощо.

В український алфавіт включена буква **ґ** для позначення задньоязикового проривного дзвінкого звука, яка в ньому зайняла місце після букви **г**, що передає горловий, фрикативний дзвінкий звук, пор.: *танок, ґрати, ґедзь, агрус*, але *договір, гомін, виганяти* тощо.

Буква **ш** позначає сполучення двох приголосних [ш] і [ч]: *щєбет, щастя, щєлепа, щєзати, щєміти* тощо.

Дзвінкі афrikати **дж, дз** передають сполученням двох букв **д і ж, д і з**: *бджола, дзвінок*. Двома однаковими буквами передають на письмі подовжені приголосні: *життя, насіння, волосся, осінній, віддати* та ін.

Для позначення парних дзвінких і глухих приголосних використовують різні букви: **б – п, д – т, г – к, г – х, з – с, ж – ш, дж – ч, дз – ц**.

4. М'якість приголосних в українській мові позначаємо:

- 1) знаком м'якшення: *сїль, тїнь, бадьорий, синьоокий*;
- 2) буквою **і**: *літо, діло, акціонер, сіно, вартість*;

3) буквами **я, ю, є**: *воля, валюта, лють, майбутнє, синє* тощо.

### ***Яка функція в мові небуквених графічних знаків?***

Розділові знаки – це складник графічної системи мови. В українській пунктуації використовуємо такі основні розділові знаки: крапка, знак питання, знак оклику, кома (може вживатися і як парний знак), крапка з комою, двокрапка, тире (може вживатися і як парний знак), три крапки (крапки), дужки (парний знак – з кількома різновидами), лапки (парний знак – з кількома різновидами), дефіс (як розділовий знак дефіс уживають у сполученнях прикладки з означуванням словом: *жаднюга-вовк, учитель-професіонал*; у сполученнях слів на позначення приблизної кількості: *два-три дні*; у сполученнях повнозначних слів з частками на зразок *дай-но, іди-но*). Ці розділові знаки поширені й з подвійним і потрійним уживанням. В українській мові використовують також скісну риску (/), наприклад: *2021/2022 н. р., і/або, співвідношення курсу гривня / долар*.

Умовно прийняті значки функціують на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією. Зокрема:

- ◆ **крапка** ділить текст на речення;
- ◆ **знак питання** виконує ту саму функцію, але разом з тим указує на те, що речення містить питання;
- ◆ **знак оклику** також розподіляє текст на речення, а ще вказує на експресивність мовлення, оклик;
- ◆ **кома** розділяє граматично рівноправні частини простого чи складного речення;
- ◆ **крапка з комою** функційно подібна до коми, але розділяє складні або ускладнені за будовою граматично рівноправні частини, рідше вживають у простому реченні для поділу відносно самостійних його частин, означаючи паузу, більшу за кому й меншу за крапку;
- ◆ **тире** розділяє головні члени речення (підмет і присудок), частини речення і простого, і складного;



♦ **двокрапка** відділяє одну частину складного речення від іншої, вказує, що в другій частині міститься пояснення, розкриття причин того, про що йшлося в першій частині;

♦ **три крапки** вказують на те, що не всі компоненти речення наявні, речення не закінчене, обірване;

♦ **дужки** уживають для виділення слів, словосполук і речень, у яких подано уточнення чи зауваження до попередньої (основної) частини тексту;

♦ **лапки** функціують для виділення цитат, слів, що не вважають за свої, прямої мови, індивідуальних назв;

♦ **скісна риска** вказує на співвідношення будь-яких величин, параметрів.

### *Яке історичне підґрунтя української графіки?*

У нинішньому алфавіті є тільки дві літери, що їх не було в кирило-мефодіївській абетці. Це літера **ґ**, яка відома з кінця XVII ст. Також літера **ї**, яку спочатку вживали замість колишньої літери **ь** та на місці **е** в новозакритому складі, а згодом перебрала на себе функції позначення сполук й+і. Специфічною є також літера **є**, відсутня в інших кириличних правописах. Решта літер – це ті самі, що їх, на думку І. Огієнка, знали вже в давньокиївський період, принаймні з VII ст. н.е. Правда, у старослов'янському алфавіті були такі літери, які не відповідали жодним українським звукам, а тому вживалися непослідовно, а потім і зовсім зникли (**ѡ, ѱ, ѣ**).

Отже, якщо брати до уваги графіку, то український правопис бере свій початок від кінця минулого тисячоліття. Старослов'янські пам'ятки, що дійшли до нас, звичайно були писані однією з двох азбук – кирилицею або глаголицею, проте в давньому східнослов'янському письмі майже не залишилося слідів уживання глаголиці, а кирилиця в східних слов'ян стала єдиною азбукою, якою писалися староруські тексти. Пізніше руське письмо проходить багатовіковий шлях самобутнього розвитку.

За характером написання букв в історії нашого письма розрізняють три основні його форми: устав (установне письмо), півустав і скоропис. Найдавнішою формою письма, якою

користувалися приблизно до кінця XIX ст., був устав. Це письмо характеризується великими і прямолінійними літерами, які писалися однаково в усному тексті, кожна буква стояла окремо, не сполучаючись з сусідніми, заставки й кінцівки розмальовувалися красивими візерунками.

З XIV ст. у зв'язку з широким застосуванням письма в побутових потребах повільне уставне письмо починає замінюватися формами швидкого й простішого письма, яке називалося півустановом. У цьому письмі букви менші за розміром і заокругленіші, замість прямих ліній устава, з'являються ламані, втрачається правильність кутів, уживається більше скорочень.

З проникненням грамотності в ширші кола суспільства в людей виникла потреба в ще простішому і швидшому типі письма. Так з'являється десь у XV ст. форма письма скоропис. Скоропис застосовувався в приватному листуванні, для ділових паперів і документів, книги ж писалися півустановом.

На початку XVIII ст. (1708 р.) була проведена реформа письма. Унаслідок реформи старе письмо замінюється новим типом письма – гражданкою. Старе ж письмо зберігається лише в церковному вжитку. «Гражданка» становила новий шрифт, у якому були замінені самі накреслення букв: вони заокруглюються, малюнок їх спрощується. Деяких змін зазнав і алфавіт. З нього були вилучені зайві букви: юси, зело (s), ксі (d), пси (ψ), омега тощо. Проте ще збереглися окремі зайві букви: фіта, їжиця, ять. З початку XVIII ст. гражданське письмо стає загальноприйнятим у Росії, воно було пристосоване й до української фонетичної системи та вживалося в усій Україні.

### ***Як вироблялися основні принципи правопису в XIX – на початку XX ст.?***

З розвитком нової української літературної мови – від часу видання «Енеїди» І. Котляревського – виникла потреба в заміні традиційного письма. Письменники, які писали живою українською мовою, мусили шукати засобів передавати справжнє звучання слова, а не йти за їх давнім традиційним написанням. Пошук цей був великою мірою стихійним, а тому від 1798 р. до

1905 р. нараховують близько 50 різних (більш і менш поширених) правописних систем (І. Огієнко). Найпомітнішими серед них були: система О. Павловського – автора першої української граматики; система «Русалки Дністрової», П. Куліша (відома під назвою «кулішівка»), система письма Є. Желехівського («желехівка»).

Перша спроба організувати український правопис на фонетичному принципі належить О. Павловському, який у своїй «Грамматике малороссийского наречия» (1818 р.) теоретично обґрунтував використання цього принципу для української мови. Правопис О. Павловського зводився до запровадження в українському письмі літери **і** для передачі звука [i] будь-якого походження: *твій, ніч, літо*. Він послідовно ввів написання **дж**, **дз** для передачі дзвінких африкат [дж], [дз]. Як послідовник фонетичного принципу правопису Павловський уводить такі його особливості:

- 1) передачу звука [и] через **ы**;
- 2) передачу звукосполук **ться, шся** через **цьця, сься**;
- 3) передачу проривного [г] через **кг** (*кгрунтъ, кгуля, кгвалтъ* та ін.).

М. Максимович 1827 р. видрукував збірник «Малороссийские народные песни», у передмові до якого зробив спробу обґрунтувати необхідність збереження в українській мові історико-етимологічного правопису. Правопис Максимовича був дуже складним. Так, для передачі українського звука **і** в цьому правописі використано п'ять літер: **ô, ê, û, ý, ѿ**. Для передачі українського [и] застосовано два знаки: **ы** та **и** (з 50-х років XIX ст. він був офіційно визнаним на Галичині до 1886 р.).

Правопис «Русалки Дністрової» базувався на фонетичному принципі («пиши, як чуєш, а читай, як видиш») (1837 р.). Він зводився до передачі українського [i] через **і**, якщо цей звук виник на місці етимологічних [o], [e]; уводилася буква **и** для передачі звука [и] будь-якого походження. Автори «Русалки Дністрової» ввели також літери **є**, буквосполучення **йо,ьо** в їх сучасному вжитку. Вони виступали за усунення літери **в**, стверджуючи, що [ў] треба передавати буквою **ў** та ін.

Правопис журналу «Основа» тривалий час називали «кулішівкою». Найбільшим досягненням цього правопису було усталене вживання **і, и** відповідно до звуків будь-якого походження. Однак у цьому правописі було чимало й застарілих елементів: зберігалася літера **ъ**, йотоване *о* передавалося через **е**, непослідовно вживалися літери *е, є*. Крім того, цей правопис відзначався зайвою фонетизацією (*ться* передавалося то через *тця*, то через *ться*; *шся* – *сся, шся*).

Отже, у становленні українського правопису, удосконаленні графіки й упорядкуванні орфографії брала участь уся Україна: і Східна, і Західна. Синтез цієї праці зробили видатні українські вчені й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський у 1-му томі «Записок юго-западного отдела Русского пографического общества». Він побачив світ 1873 року в Києві. Це був перший справді фонетичний правопис. Найважливіші досягнення правопису Південно-західного відділу Російського географічного товариства такі:

- 1) опускання літер **ъ** у кінці слів;
- 2) послідовне вживання літери *є* в її сучасному значенні;
- 3) уведення літери **ї** для передачі звуків [йї];
- 4) передача м'якості приголосних перед [о] через буквосполучення *ьо* та *ін*. Але 1876 р. царський уряд прийняв закон, згідно з яким українські твори могли видаватися за умови, якщо в них «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания».

Розвиткові українського письма на Східній Україні перешкоджали дії уряду після скасування кріпацтва в Російській імперії. Так, у 1861 р. ледь розпочався рух з реанімації української культури, але вже наступного 1862 р. з'явилося урядове розпорядження про закриття недільних шкіл і народних читалень. Ще через рік надійшов циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови. У ньому зазначено: «Навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою, і вживання в училищах малоруської мови ніде не допускається». Та відверто шовністичній політиці Росії видається й цього ще недостатньо. 1876 р. Олександр II підписує Емський указ, за яким припинялося ввезення в межі

імперії будь-якої друкованої продукції «на малорусском наречии». Отже, силоміць переривалися культурні зв'язки Західної й Наддніпрянської України, заборонялося друкувати українською мовою оригінальні твори й навіть переклади, а також здійснювати будь-які сценічні вистави.

Усталення українського правопису на західноукраїнських землях відбувалося своєрідно. Тут до 60-х років XIX ст. користувалися переважно церковнослов'янським кириличним письмом. Так, «Грамматика руського языка» Я. Головацького (Львів, 1849), що до 1862 р. служила основним посібником з української граматики, була надрукована церковнослов'янським шрифтом. Проте правописні питання стояли дуже гостро, запеклу полеміку викликали спроби латинізації українського письма в 1858 р., що виявилось в цілу азбучну війну, яскраво описану І. Франком («Азбучна війна в Галичині 1859 року»).

Після 1848 року згідно з ухвалою собору руських учених на західноукраїнських землях поширився історико-етимологічний правопис (в основу був покладений правопис М. Максимовича). З поширенням фонетичного правопису на Східній Україні (кулішівки) тривалий час точилася гостра боротьба між прибічниками фонетичного та етимологічного правопису. Ця подія яскраво описана в сатиричному вірші І. Франка «Марш галицько-руських «твердих»:

Далі, браття, буки в руки,  
Муж до мужа, остро в бій!  
Хоч би сікли нас на штуки,  
Кождий твердо стань і стій!  
Уставайте з гробу мари,  
Вилізайте раки з нор!  
Загукайте аж до хмари:  
«Йори, ери, йор-йор-йор!»

Фонетичну бийте гідру,  
Щоб і духу не було!  
За омегу очі видру,  
Зуби виб'ю за зело,  
А за фтиту бий в ланіту,  
Щоби знати пальців п'ять!

Наша пісня звісна світу:  
«Кси-пси, кси-пси, ять-ять-ять».

Хто нам іжицю відчачне,  
Того в міх та й у ріку!  
Буде знати, чим то пахне,  
Хто нарушить унику.  
Щоб на небі сонце згасло,  
Щоб уся пропала Русь –  
Нам найстарше наше гасло:  
«От-ен, от-ен юс-юс-юс!»

Починаючи з 1886 р., після видання «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського і С. Недільського, у західноукраїнських землях поширився новий правопис під назвою «желехівка». Цей правопис офіційно був запроваджений з 1895 р. і проіснував до 1922, а частково до 1939 р.

Основні ознаки цього правопису:

- 1) літера **і** позначала звук, що походить з [о]; а [і], що походить з [е], передавався літерою **ї** (*діло*);
- 2) звук [и] передався літерою **и**;
- 3) уживалися буквосполуки **йо** та **ьо** в сучасному використанні;
- 4) роздільна вимова твердого губного та наступних **я, ю, є, ї** не позначалася на письмі (*вяже, бє*);
- 5) м'яка вимова приголосних позначалася **ь** навіть тоді, коли пом'якшення відбулося внаслідок асиміляції: *сьвіт, сьміх, сьвято*;
- 6) у суфіксах *ск, зк, цк* **ь** не ставився – *галицький, німецький*;
- 7) в іменниках середнього роду подовження не позначалося: *житє, знанє, зїлє*;
- 8) постфікс *-ся* писався окремо: *ся питає, робити меть ся*;
- 9) у словах іншомовного походження послідовно вживався м'який [л']: *кляса, блюза*.

З 1876 р. на Східній Україні український правопис, отже, було поставлено поза законом, що тривало до 1905 року. У 1907 – 1909 рр. виходить знаменитий *Словарь української мови* за редакцією Б. Грінченка, у якому практично застосовано

принципи фонетичного українського правопису. Вони й стають законом для всіх видань українською мовою. Проте офіційного правописного кодексу ще не було. У 1918 р. видано проспект, запропонований І. Огієнком: згодом у його доопрацюванні взяли участь акад. А. Кримський і проф. Є. Тимченко. Він був виданий 1919 р. під назвою «Найголовніші правила українського правопису». Усі подальші зміни й доповнення до правописного кодексу були внесені в цей офіційно затверджений документ, що став законом.

Загалом в українській абетці використано 33 букви: 10 з них позначають голосні звуки; 22 – приголосні; 1 буква не позначає жодного звука.

### *З історії літери г*

Відомо, що в правописі 1990 р. була поновлена літера г, а це викликало довгу полеміку між науковцями. За твердженням В. Німчука, графіка тісно пов'язана з історією писемності, вона усвідомлюється як необхідний складник самобутності етносу, жоден елемент якого не можна усунути без шкоди для народу.

Для бібліотечних працівників видаються спеціальні посібники, де вказано, за якими буквами можна визначити, якою мовою писана книжка. Мовними сигналізаторами виступають для української мови українські є, ї, а також літера г, якої немає в жодній абетці світу. Літеру г називають найукраїннішою літерою («Пам'ятки України». 1991. № 2).

Дискусії навколо /г/ тривають понад шістьдесят років. Лінгвісти встановили, що в праслов'янській мові існував тільки задньоязиковий приголосний [g], що досі зберігається в російській, польській, болгарській, македонській, сербохорватській, словацькій мовах та ін. Проблема переходу проривного [g] у гортанний досі не розв'язана. Висловлено найрізноманітніші думки. На підставі численних пам'яток можна твердити, що в південних і південно-західних діалектах Київської Русі перехід проривного [g] у гортанний приголосний стався до XI ст., оскільки в XI ст. уже є переконливі свідчення цього. По-перше, це явище властиве всім говіркам української мови. По-друге, іншомовні запозичення з приголосним [g] уже в XI ст. адаптуються як слова з гортанним звуком.

Фрикативний характер [г] засвідчують переписані або створені тут пам'ятки: написання *княхиня* засвідчує, що в існуючій на той час графіці не було потрібної букви для передачі фрикативного [г]. Часто в чисельних пам'ятках [г] пропускається: *осподь, осподиня, оспода* (такі написання поширювалися в Новгороді). Це свідчить, що в цих говорах (північноросійських) гортанного звуку не було, і він пропускався.

Отже, проривний приголосний [г] у південних і західних ареалах – новий фонетичний елемент. Він з'являється на власному ґрунті й через численні лексичні запозичення.

Умови для появи приголосного [г] з'явилися на поч. XII ст., коли в результаті занепаду редукованих голосних задньоязиковий [к] в деяких словах став вимовлятися як [г]: *Великдень* [ве"лигде"н']. Це значить, що цей звук виник на власному українському ґрунті, потім він став уживатися в запозичених словах.

Цей звук позначався по-різному: **К** (Кза) (1185 р.), **Г** (Гза) – «Слово о полку».

Тільки в пам'ятках XIV – XV ст. засвідчується новий засіб для передачі на письмі проривного [г] – за допомогою дифтонга **кг** (*кґрунтъ*), іноді через **к** (*квалтъ*), **г** (*ґрунт, гвалт*).

Протягом XVI ст. українська мова засвоює значно більшу кількість неслов'янських лексем з [г], що передається двобуквою **кг**.

М. Смотрицький (1619 р.) увів букву **г** в алфавіт, але трактував її як різновид гортанного [з].

Друкований варіант, близький до **г**, робить ілюзію близькості цих звуків, оскільки й букви стояли поряд. Цю букву вжито: у «Лексиконі» (1627) П. Беринди – *пулинъ, китант, геолитріч*; у творах І. Галятовського – *каганъ, грецкій*. З літерою **г** пишуться германізми, запозичені через польське посередництво. У XVII ст. уживається паралельно **г** і **кс**.

На Лівобережжі, де з початку XVIII ст. поширилася гражданська азбука, літери, яка б позначала проривний [г], не було. Проте книжно-літературні традиції продовжувалися.

У літописі С. Величка використовують всі три способи передачі **г** – *д, г, кз*.



Теза про те, що з часом проривний [r] замінюється фрикативним [r̥], не підтверджується.

Своєрідно склалася доля засобів передачі звука [r] в українській орфографії від кін. XVIII до поч. XX ст. Найбільше зберігалася традиція в Західній Україні. У наявних графічних системах ужито свої букви на позначення звука [r]: у правописній системі О. Павловського – **кг**, М. Максимовича – **г**, А. Метлинського – **д** (лат. буква), П. Білецького-Носенка (1843) – **кг**, О. Афанасьєва-Чужбинського – **г**, **кг**, Т. Шевченка – **г**, П. Куліша – **д** (лат. б.). Правопис 1919 р. і 1921 зберіг букву у запозичених словах (*Гюго*, *Грім*), Правопис 1933 р. скасував цю літеру. Правопис 1939 р. не подає літери.

(Правопис 1933 року приймався дуже важко. Дискусії були запеклими. Відомий факт, коли П. Тичина відмовлявся голосувати за абетку без літери **г**, однак Богомолець говорить, що такою є вказівка Й. Сталіна.)

## О Р Ф О Г Р А Ф І Я

***Які принципи орфографії є провідними в українській мові?***

**Орфографія** (від гр. *orthos* – прямий, правильний і *grapho* – пишу) – це система загальноприйнятих правил про способи передачі мови на письмі.

Орфографія, як і орфоепія, має велике значення в спілкуванні людей. Вона визначає письмові норми української літературної мови, єдині й обов'язкові для всіх, хто цією мовою користується. Єдина орфографія полегшує спілкування, сприяє піднесенню мовленнєвої культури мовців.

Українська орфографія формувалася протягом кількох століть. В основу її покладені такі принципи: 1) фонетичний, за яким кожен графічний знак відповідає своєму основному звуковому значенню, виявленому у вимові: *небо*, *хазяїн*, *поле*, *риба*, *море*, *сіно*, *сад*; 2) морфологічний, згідно з яким слова пишуть за певними правилами незалежно від їх звучання: *весна*, *боротьба*, *косьба*, *прекрасний*, *відчуття*, *розказати* та ін.; 3) історичний, або традиційний, за яким слова пишуть так, як писалися раніше, тобто передаються на письмі за традицією.

Так, за традицією в українській мові вживають букви **я, ю, є, ї, щ** та буква м'який знак (**ь**), яка звука не позначає, буква **и** в таких словах, як *лимон, кишеня* та буква **е** у словах *леміш, левада*. Традиційним є також подвоєння приголосних у власних іншомовних назвах: *Калькутта, Філіппіни, Руссо, Лессінг* тощо; 4) смисловий, або семантико-диференціювальний, принцип, за яким написання слів залежить від їхнього значення. За цим принципом уживають велику й малу букви, пор.: *Лев* – ім'я і *лев* – тварина, *Орел* – місто і *орел* – птах; пишуть слова разом, окремо й через дефіс: *вгору* – прислівник, і *в гору* – іменник з прийменником, *якби* – сполучник і *як би* – прислівник і частка і т. п.

Українська орфографія як система правил включає такі розділи:

- I. Правопис частин основи слова
- II. Правопис закінчень відмінюваних слів
- III. Правопис слів іншомовного походження
- IV. Правопис власних назв.

### **Що таке орфограма?**

Орфограма – написання, що вимагає застосування правил орфографії, тобто правильне написання, яке відповідає правилу або вимові, що його можна вибрати з кількох можливих. Усі орфограми поділяють на **буквені** й **небуквені**. **Буквені** орфограми пов'язані з уживанням літери (букви). Серед **небуквених** орфограм виділяють **пропуск** (написання окремо), **контакт** (написання разом), **дефіс**, **апостроф**.

У шкільному курсі «Українська мова» вивчають такі орфограми: *йо,ьо; знак м'якшення, апостроф; букви е,и о, на позначення ненаголошених голосних у корені слова; букви и, о в коренях слів перед складом з наголошеним а; букви о, а; е, і; е, и в коренях дієслів; букви о, е, і, пов'язані з відкритим і закритим складом; букви е, о після ж, ч, ш, щ у коренях слів; букви и, і після ж, ч, щ, та г, к, х в коренях слів; префікс з (зі, с); префікси роз-, без-; префікси при-, прі-, пре-; префікси пере-, пред-, перед-; подвоєні букви на позначення на письмі збігу однакових приголосних на межі значущих частин слова та для позначення фонетичного подовження приголосних звуків; подвоєні букви на позначення на письмі збігу однакових приголосних звуків;*

*подвоєні букви на позначення на письмі подовженої вимови приголосних звуків; букви, що позначають спрощення в групах приголосних на письмі; букви и, і в словах іншомовного походження; подвоєні букви в словах іншомовного походження та ін.*

Поза конкретними умовами вживання кожна орфограма існує як загальна правописна одиниця. Лише в конкретних лінгвістичних умовах вона набуває конкретного вияву. Лінгвістичні умови для різних орфограм – різні. Для одних орфограм такими умовами є значення, для інших – буквене оточення. Конкретні умови призводять до виникнення варіантів орфограм.

### ***Що вкладається в поняття орфографічне правило?***

Сукупність лінгвістичних умов орфограми веде до встановлення орфографічного правила їхнього вживання. Орфографічне правило можна тлумачити як коротку чітку рекомендацію для певного способу позначення на письмі як зразкового. Відповідно функціують в українській орфографії правила вживання великої букви, правила написання слів разом, окремо, через дефіс, правила правопису слів іншомовного походження, правила перенесення слів з рядка в рядок, правила вживання апострофа, знака м'якшення та ін.

### ***З іменами яких учених пов'язане постання українського правопису початку ХХ століття?***

Фундатором правопису ХХ ст. був Іван Огієнко, який у 1918 році уклав «Найголовніші правила українського правопису». Учений до цього ставився досить ретельно. Розглядаючи мову як душу кожної національності, він узявся за формування її зовнішньої оболонки, тобто, образно кажучи, одягу, що припасований до її внутрішньої форми. І, Огієнкові вдалося, по-перше, за словами І. Фаріон, використати найкращі традиції наявних правописних напрямів, закласти підґрунтя правописної системи, яка відображає найголовніші особливості фонетики й граматики розмовної мови українців, по-друге, відхилити низку сумнівних пропозицій щодо реформи української графіки, по-третє, уперше в історії української

літературної мови на переважній частині України впровадити єдині загальнообов'язкові правописні норми.

Агатангел Кримський в основному доповнював і впорядковував «Найголовніші правила українського правопису», які схвалило спільне зібрання Академії наук 1919 і 1920 рр. Правопис вийшов 1921 року і визначив на певний час стандарти української орфографії. Працюючи над правописом, учений мав на меті якнайбільше спростити систему правопису, наблизити його до живої мови й не ламати вже встановлених принципів.

До складу Правописної комісії 1918 року, яку очолював І. Огієнко, входив і Є. Тимченко. Питання українського правопису відображено в багатьох його працях («Управління українського правопису» – 1925 р., «До проекту українського правопису» – 1926 р. та ін.).

У 1925 р. Рада народних комісарів ухвалила створити нову Комісію для подальшого впорядкування вже напрацьованого правопису. Це завдання передусім було поставлено перед знаними професорами-мовознавцями Агатангелом Кримським, Олексою Синявським, Всеволодом Ганцовим. Над правописом працювала група відомих філологів: Євген Тимченко, Олена Курило, Сергій Єфремов, Григорій Голоскевич, Микола Хвильовий та ін. Доля багатьох цих учених була трагічною, адже вони з політичних та ідеологічних причин були репресовані.

Олекса Синявський – провідний нормотворець української літературної мови 1917 – 1931 рр. Його праці «Норми української літературної мови» – 1931 р., «Короткі історії «Українського правопису» – 1931 р. належать до засадничих в українській орфографії. О. Синявський був фактично редактором остаточного тексту «Українського правопису» 1927 року.

Третьою особою в Комісії був Всеволод Ганцов, він автор розділу «Фонетика» в Проекті українського правопису 1926 року. Багато зробив для впорядкування українського правопису і Григорій Голоскевич – автор першого й найповнішого «Правописного словника» української мови (у ньому подано

близько 40 тис. слів, словник витримав кілька видань від 1919 до 1930 року).

26 травня – 6 червня 1927 року в Харкові відбулася Всеукраїнська правописна конференція, у якій брало участь понад 50 делегатів. Обговоривши проект правопису, делегати затвердили новий правописний кодекс. Правопис увели в дію 1929 року (Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів : Свічадо, 2004. 120 с.).

### ***Що змінилося в «Українському правописі» 1990 та 1993 років видання?***

Про зміни та доповнення в третьому (1990 р.) та четвертому (1993 р.) виданнях «Українського правопису» йдеться в праці А. Бурячка «Що змінилося в «Українському правописі»?» (Київ, 1997), у якій автор у стислій формі подає пояснення до змін, ілюструє їх необхідною кількістю прикладів. Зокрема він наголошує, що: у правописі уточнено назви окремих розділів (затверджено назву «Правопис основи слова» замість «Правопис невідмінюваної частини слова», «Правопис слів іншомовного походження» замість «Уваги до правопису слів іншомовного походження», «Правопис власних назв» замість «Уваги до правопису власних назв», підрозділ «Вживання окремих букв (літер) і знаків» змінено на «Літерні позначення звуків»); значно розширено та вдосконалено правила чергування у – в, і – й, з – із – зі (зо); уведено параграф про вживання літери **г**; правопис суфіксів подано за частинами мови, що їх утворюють; розширено підрозділ «Правопис складних слів»; у підрозділі «Уживання великої літери» вдвічі збільшено кількість правил; утричі скорочено орфографічні правила переносу частин слів з одного рядка в другий; у розділі «Правопис закінчень відмінюваних слів» зроблено низку виправлень, уточнень, але порівняно з попереднім розділом «правопис основи слова» їх значно менше; ряд змін і уточнень внесено до розділу «Правопис слів іншомовного походження» та «Географічні назви» тощо.

### **Що змінилося в «Українському правописі» 2019 року?**

У 2015 – 2018 рр. Українська національна комісія з питань правопису, до якої ввійшли фахівці мовознавчих установ Національної академії наук України та представники закладів вищої освіти з різних регіонів України, розробили проект нової редакції Українського правопису. Після громадського обговорення його схвалено на спільному засіданні Президії Національної академії наук України та Колегії Міністерства освіти і науки України 24 жовтня 2019 року.

Сучасна редакція Українського правопису повертає до життя деякі особливості правопису 1928 року, що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя. Водночас правописна комісія керувалася тим, що й мовна практика українців другої половини ХХ - початку ХІХ ст. уже стала частиною української орфографічної традиції. Поділяючи думку про злочинний характер репресивних дій тоталітарного режиму щодо «харківського правопису» і його творців, кодифікатори мови не можуть знехтувати те, що мову народу творить його історія; мова змінюється, і правопис має відображати насамперед її сучасний стан. Нинішня українська мова – це багатофункційна мова з розвинуеною різноплановою стилістикою, сучасною науковою термінологією, це мова, яка взаємодіє з багатьма світовими мовами.

Правопис – це, за словами І. Фаріон, конституція мови, а «орфографія – це одяг писемної форми вироблюваної віками літературної мови. У всі часи він має бути зручним і ошатним» (В. Русанівський), тому правопис треба добре знати. Усі зміни Правопису – 2019 можна поділити на дві групи. Першу з них становлять ті, що не мають варіантів написання.

1. Звук [j] звичайно передаємо відповідно до вимови іншомовного слова буквою **й**, а в складі звукосполучень [je], [ji], [ju], [ja] буквами **є, ї, ю, я**: *буєр, конвєєр, плєєр, флєєр, круїз, мозаїка, лояльний, паранюя, пляєда, рояль, саквояж, секвюя, фаянс, феєрвєрк, ін'єкція, проєкт, проєкція, суб'єкт, траєкторія, фое, єті, Гаїті, Гюя, Єйтс, Савюя, Феєрбюх, Мєєр, Каєнна, Ісєя, Йюганн, Рамбює, Сюєр, Хяєм, Хєєрдюл, Ююна.*

Отже, нині слід писати *проєкт, проєкція, рієлтер, фое.*

2. Буквосполучення **ск**, що в англійській, німецькій, шведській та деяких інших мовах передає звук [к], відтворюємо українською буквою **к**: *Дікенс, Дікінсон, Джéксон, Тéкерей, Бéкі, Бúкінгем, Бісмарк, Брúкнер, Брóкес, Ламáрк, Штóкмманн, Стокго́льм, Рúдбек, Шéрлок*. Отже, пиши з однією буквою **к**:

*Дікенс, Дікінсон, Джéксон, Тéкерей, Бéкі, Бúкінгем, Бісмарк, Брúкнер, Брóкес, Ламáрк, Штóкмманн, Стокго́льм, Рúдбек, Шéрлок*.

3. Слова з першим іншомовним компонентом **анти-, контр-, віце-, екс-, лейб-, обер-, штабс-, унтер-** пишемо разом: *антивірус, контрудáр, віцепрем'єр, віцеконсул, ексчемпіон, ексміністр, експрезидент, лейбгвардієць, лейбмédик, оберма́йстер, оборофіце́р, оберлейтенáнт, оберпрокурóр, штабскапіта́н, унтерофіце́р, контрадміра́л*.

4. Слова з першим іншомовним компонентом, що визначає кількісний (вищий від звичайного, дуже високий або слабкий, швидкий і т. ін.) вияв чого-небудь пишемо разом: **архі-, архи-, бліц-, гіпер-, екстра-, макро-, максі-, міді-, мікро-, міні-, мульти-, нано-, полі-, преміум-, супер-, топ-, ультра-, флеш-**: *архіскладні́й, гіперма́ркет, екстраклас, макроеконо́міка, мікрохві́лі, мультимільйоне́р, преміумклас, суперма́ркет, топме́неджер, топмоде́ль, ультрамо́дний, флешінтерв'ю*.

5. Невідмінюваний числівник **пів** зі значенням «половина» з наступним іменником – загальною та власною назвою у формі родового відмінка однини пишемо окремо: *пів áркуша, пів годíни, пів відрá, пів міста, пів огірка́, пів óстрова, пів яблудка, пів ящичка, пів я́ми, пів Євро́пи, пів Кі́єва, пів Украї́ни*. Якщо ж **пів** з наступним іменником у формі називного відмінка становить єдине поняття і не виражає значення половини, то їх пишемо разом: *півáркуш, південь, півза́хист, півко́ло, півку́ля, півмі́сяць, півоберт, півова́л, півострі́в*.

6. Прикметникові закінчення російських прізвищ передаються так: закінчення **-ой** передаємо через **-ий**: *Донський, Крути́й, Луговський, Полевíй, Соловйóв-Седíй, Босíй, Трубецький*, але *Толсто́й*.

7. Правопис окремих слів. Подвоєння букв на позначення приголосних маємо, якщо збігаються однакові приголосні: кореня або основи на -н- (-нь-) і суфіксів -н-(ий) -н-(ій), -ник, -ниц-(я): *день – дѐнний, закѐн – закѐнний, кінь – кінний, осінь – осінний, туман – туманний; баштáнник, годінник, письмѐнник, свящѐнник; вікѐнниця, Вінниця*; дві букви **н** зберігаємо й перед суфіксом **-ість** в іменниках та прислівниках, утворених від прикметників із двома н: *закѐнний – закѐнність – законно*. Отже, пиши *священник*.

8. Р а з о м пишемо: а) складноскорочені слова (мішані та складові абрєвіатури) й похідні від них: *адмінресурс, Міносвіти, профспілка, Святвѐчір*.

Другу групу правил складають ті, у яких закладено варіантність при написанні.

1. У прізвищах та іменах людей допускаємо передавання звука [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови – буквою **г** (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер*) і шляхом імітації іншомовного [g] – буквою **г** (*Вергілій, Гарсія, Гегель, Георг, Гете, Грегуар, Гуллівер* і т. ін.).

2. У словах, що походять із давньогрецької й латинської мов, буквосполучення **au** звичайно передаємо через **ав**: *автентичний, автобіографія, автомобіль, автор, авторитет, автохтѐн, лавра, Аврѐра*. У запозиченнях із давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання **au** шляхом транслітерації як **ау**, допускаються орфографічні варіанти: *аудієнція і авдієнція, аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна*.

3. Буквосполучення **th** у словах грецького походження передаємо звичайно буквою **т**: *антолѐгія, антрополѐгія, аптека, астма, бібліотека, католицький, театр, теорія, ортодѐкс, ортопедія, Амальтея, Прометей, Тѐкля, Таїсія, Теодѐр*. У словах, узвичаєних в українській мові з **ф**, допускаємо орфографічну варіантність на зразок: *анáfема і анáтема, дифіра́мб і дитирáмб, ефі́р і ете́р, кафе́дра і кате́дра, логарі́фм і логарі́тм, міф, міфоло́гія і міт, мітоло́гія, Ага́тангел і Агафа́нгел, Афíни і Ате́ни, Борисфе́н і Бористе́н, Демосфе́н і Демосте́н, Ма́рфа і Ма́рта, Фесса́лія і Тесса́лія* та ін.



4. На початку слова звичайно пишемо **і**: **ім'я, індик, іній, інколи, іноді, існувати, істина**. Деякі слова мають варіанти з голосним **и**: *ірій і ірій, ірод і ірод* ('дуже жорстока людина'). **И** пишемо на початку окремих вигуків (*ич!*), часток (*ич який хитрий*), дієслова *ікати* ('вимовляти *и* замість *і*') та похідного від нього іменника *ікання*. **И** на початку слова вживаємо в деяких загальних і власних назвах, що походять із тюркських та інших мов, відповідно до їх вимови в цих мовах: *ийбён, ир, Ич-обá, Кім Чен Ин*.

5. У родовому та давальному відмінках однини іменники третьої відміни мають закінчення **-і**: *Бёршаді, ванілі, гáлузі, герáні, мо́ці, нéхвороці, но́чі, Оболóні, óсі, пóдорожі, прія́зні, рéчі, стáлі, су́міші, тiні, Ўмані, фáльші, фланéлі*.

Іменники на **-ть** після приголосного, а також слова *кров, любов, óсiнь, сiль, Русь, Білорусь* у родовому відмінку однини можуть набувати як варіант закінчення **-и**: *гiдности, незалежности, радости, смёрти, чéсти, хорóбрости; крóви, любви, óсени, сóли, Русі, Білоруси*.

6. Назви населених пунктів із суфіксами **-ськ-, -цьк-, -ець-,** елементами **-бург-, -град- (-город-), -пiль- (-поль-), -мир-, -слав-** мають закінчення **а**: *Бердя́нська, Лу́цька, Бóбринця, Крeмeнця, Трускавiя́, Пiттсбурга, Вишгорода, Мiргорода, Ша́ргорода, Борiспо́ля, Терно́поля, Я́мполя, Житóмира, Яросла́ва*. Закінчення **-у, -ю** наявне в складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення **-у**: *Давiдoвoгo Брóду, Зелéногo Гáю, Кривóгo Рóду, Часовóгo Яру, Ширóкoгo Лáну* та ін.

Назви населених пунктів мають закінчення **-у**: *Амстерда́му, Го́мелю, Лiверпу́лю, Ло́ндону, Мадри́ду, Пари́жу, Чорно́билю*. **Примітка.** Ці іменники можуть мати варіантне закінчення — **а** (**-я**): *Амстерда́ма, Го́меля, Лiверпу́ля, Ло́ндона, Мадри́да, Пари́жа, Чорно́биля*. Отже: *Амстерда́му або Амстерда́ма; Го́мелю або Го́меля; Лiверпу́лю або Лiверпу́ля; Ло́ндону або Ло́ндона; Мадри́ду або Мадри́да; Пари́жу або Пари́жа; Чорно́билю або Чорно́биля*.

7. За допомогою суфіксів **-к-, -иц-(я), -ин-(я), -ес-** та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс **-к-**, бо він

поєднуваний з різними типами основ: *авторка, дизайнерка, директорка, редакторка, співачка, студентка, фігуристка* та ін. Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: *верстальниця, набірниця, порадниця* та **-ень**: *учениця*.

Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчиня, плавчиня, продавчиня*, на приголосний: *майстриня, філологиня; бойкіня, лемкіня*. Суфікс **-ес-** рідковживаний: *дияконеса, патронеса, поетеса*. Отже, уживаємо *бухгалтер* і *бухгалтерка, секретар* і *секретарка, поет* і *поетка (поетеса), лікар* і *лікарка, відвідувач* і *відвідувачка, пісняр* і *піснярка*.

## ЛЕКСИКОЛОГІЯ

**З якими значеннями вживають терміни «лексика» й «лексикологія»?**

Розділ мовознавчої науки, об'єктом якого є вивчення словникового складу мови, називають **лексикологією** (від гр. *lexikos* – словесний, словниковий та *logos* – слово, поняття, учення)).

Термін *лексика* має два значення – словниковий склад окремої мови й розділ науки про мову, у якому вивчають словниковий склад мови. Частіше словом *лексика* називають словниковий склад мови. Проте в шкільному підручнику так називається розділ, у якому вивчається словниковий склад мови.

**Що вивчає лексикологія?**

**Лексика** може досліджуватись з різних поглядів: **синхронічного** та **діахронічного**. На підставі цього виділяють **історичну лексикологію** та **лексикологію сучасної української мови** (описову).

**Історична лексикологія** вивчає закономірності формування, розвитку й збагачення словникового складу мови від найдавніших часів до його сучасного стану. Для цього використовують **метод етимологізації**, що допомагає визначити походження слова, розкрити його первинне значення й простежити характер та історію змін. Історична лексикологія використовує також різноманітні свідчення писемних пам'яток різних періодів мови.

**Лексикологія описова** вивчає обсяг і властивості словникового складу, як він представлений у мові нашого часу.

Описова лексикологія обіймає велике коло питань:

- ◆ загальне вивчення кількісного обсягу словникового складу сучасної української літературної мови;
- ◆ усебічне вивчення лексичних значень слів, уживаних у ній;
- ◆ розкриття складності й багатогранності значень слова (первинне, вторинне, пряме, переносне, конкретне, абстрактне);
- ◆ місце й сутність слова в лексико-семантичній системі (однозначні й багатозначні слова, слова-омоніми й пароніми, синоніми, антоніми тощо);
- ◆ вивчення словникового складу з погляду походження;
- ◆ загальна експресивно-стилістична характеристика лексики.

***З якими розділами науки про мову пов'язана лексикологія?***

Лексикологія – не ізольована наука. Вона тісно пов'язана з **семасіологією** – наукою, що вивчає значення, внутрішній зміст мовних одиниць. Семасіологія в тій частині, що вивчає значення лексичних елементів мови – морфем і слів, тобто лексична семасіологія, становить частину загальної лексикології. Безпосередній зв'язок існує між лексикологією та етимологією, наукою, що вивчає походження слів. Етимологія найближче торкається історичної лексикології.

Лексикологія тісно пов'язана із **фразеологією** (від гр. – «вираз»), що досліджує лексико-семантичну сполучуваність слів, стійкі мовні звороти, однією з найважливіших властивостей яких є відтворюваність.

Прямий і безпосередній зв'язок має лексикологія з **лексикографією** – лінгвістичною дисципліною, що вивчає наукові основи створення словників різного типу, а також означає й безпосередню наукову роботу над укладанням словників.

Дослідження морфологічної будови слова, граматичних категорій, властивих йому, усього контексту словоформ

належить до сфери граматики, яка пов'язана з лексикою, оскільки об'єктом вивчення її є слово.

Це пояснюється співвідношенням мовних одиниць різних рівнів, пов'язаних ієрархічною залежністю. Фонема, морфема, речення характеризуються визначеними позиціями в мовній системі, що виявляється в чіткому співвідношенні між характером їх як мовних одиниць і тими рівнями, на яких вони виділяються. Слово ж – одиниця лексико-семантичного рівня – перебуває в безпосередніх зв'язках з морфемним і синтаксичним рівнями. Саме це і дає можливість говорити про його міжрівневу, нефіксовану позицію.

### ***У чому сутність системності лексичного складу мови?***

Лексика будь-якої мови не становить механічної сукупності слів, а є певною системою, елементи якої співвідносні й взаємопов'язані, підпорядковані внутрішнім закономірностям цієї системи. Отже, слова в мові можуть пов'язувати відношення **сміслової мотивованості**, як-от: *важкий* – що має велику вагу, *важкий* – позбавлений *легкості*, *важкий* – що вимагає великої *праці*; **протилежності** (*важкий* – *легкий*); **включення елемента в клас** (*важкий* – одна з назв на позначення ваги – *п'ятикілограмовий*, *стограмовий* тощо).

Такі відношення одиниць, що лежать в основі багатозначності, синонімії, антонімії, семантичного поля, пронизують лексику, організовуючи її як систему. Л. Лисиченко доводить, що в лексичній системі слова можуть вступати у відношення семантичної опозиції, або протиставлення, і семантичної подібності, або синонімії. Ознаки, за якими два значення протиставляються, називаються **диференційними**. Ознаки, за якими два значення об'єднуються в групу, називаються **інтегральними**. Найменшою диференційною ознакою двох значень є **сема**. Так, слова *ліс* і *бір* ототожнюються за основним значенням – 'площа землі, поросла деревами', а протиставляються тим, що в слові *бір* виділяється ознака за породою дерева, а в слові *ліс* такого обмеження немає (Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків, 1997. С. 4).

Існують також закономірності у використанні одиниць певної лексичної категорії. При сполученні слова з іншими словами в тексті виявляються закони, які визначаються системою мови, напр.: дієслово *летіти* сполучається з такими класами слів, що означають птахів, комах, літальних апаратів, предметів, що приводяться в рух силою удару, поштовху (*м'яч летить, кінь летить*).

Лексична система подібна за своєю структурою до інших систем: її одиниці подібні до морфем, фонем, входять у певні класи одиниць, протиставляються або нейтралізуються.

Разом з тим лексична система, порівняно з іншими системами, значно складніша: кількість її елементів та різноманітність не можна порівняти з елементами інших систем.

*Словарь современного русского литературного языка* містить 120 тис. слів; *Словник української мови* (1970 – 1980 в 11 томах) – 135 тис. слів; *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (за редакцією В. Бусела) 2002 р. – 250 тис. слів; 2005 р. – 250 тис. слів; *Зведений орфографічний словник сучасної української мови* – 253 тис. слів.

При цьому треба мати на увазі, що більшість слів у літературній мові багатозначні за своєю природою.

Характерною особливістю лексики є **відкритість**.

Одним з найважливіших принципів градації лексики є **родо-видові відношення слів** (*троянда, тюльпан, гладіолус – квіти; фізика, хімія, географія, біологія, історія, мовознавство – науки*). Таке включення однорідних одиниць у відповідний клас здійснюється на основі їх віднесеності до окремих семантичних полів.

Однак при послідовному членуванні семантичних сфер лексики на класи, підкласи, мікросистеми, крім суворо системних відношень, можна виявити також асистемні відношення, відхилення від системи, зсуви в класифікації, напр.: іменники, що означають цифри (*одиниця, двійка, трійка*), розкривають значення ‘цифра’, ‘оцінка знань’, ‘гральна карта’, ‘автобус, тролейбус, трамвай певного маршруту’, ‘човен у спортивних змаганнях’. При суворій системі виявляються явища асистемні: ізольованими залишаються значення *трійка* ‘упряжка коней’.

### *У чому сутність слова як основної одиниці лексичної системи?*

До найважливіших проблем сучасного мовознавства належить відмежування слова від інших одиниць мови та його наукове визначення.

Деякі вчені заперечують можливість дати визначення слова. Ф. де Соссюр стверджує, що **поняття слова несумісне з нашими уявленнями про конкретну одиницю мови**. Шарль де Баллі вважає, що слово є **одним з найбільш двозначних понять**. Однак слово є **мовна реальність**, воно становить основну центральну функційно-структурну одиницю мови. Багатогранність особливостей окремих слів, як зауважує О. Смирницький, не перешкоджає визначенню слова як певної одиниці.

Науці відомі різні критерії виділення слова:

◆ **Синтаксичний** (ним користуються з часів Діонісія Фракійського), за яким словом називається найменша частина речення.

◆ **Семантико-логічний**, за яким речення ототожнюється з судженням, а слово (найменша частина речення) вважається знаком окремого поняття.

◆ **Психологічний**, за яким слово вважається еквівалентом окремого уявлення.

О. Потебня розглянув окреме слово як єдність членоподільного звуку й значення. Поширене в мовознавчій науці розуміння слова як фонетичної, семантичної та граматичної єдності. Слово належить до вищого після морфеми ряду й займає місце безпосередньо після неї. Зрідка воно складається з однієї морфеми, частіше – з комплексу морфем.

**У науковій літературі усталалося таке визначення слова:** це найменша самостійна одиниця мови, що складається зрідка з одного звуку, а частіше з граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення та якому властива відтворюваність у процесі мовлення.



В енциклопедії «Українська мова» подана більш широка дефініція *слова*: це найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремленоформлена значеннєва одиниця мови, яка співвідноситься з пізнаним і окремо вичленовуваним елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента, його називання, вказування на нього або його вираження (с. 565).

При тлумаченні поняття *слова* виділяють передусім його функції: основна номінативна й когнітивна одиниця мови, що є засобом найменування й повідомлення про предмети, ознаки, процеси та їхні відношення, має відповідне морфологічне оформлення і здатна займати відповідну синтаксичну позицію (повнозначні слова) або входити до складу синтаксичної позиції іншого (службові слова) у реченні або ж виступати постійним еквівалентом речення (частки і под.) (див.: Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4-х т. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 3. С. 316); семантичний складник: основна структурно-семантична одиниця, яка співвідноситься з предметами, процесами, явищами дійсності, їхніми ознаками та відношеннями між ними, вільно відтворюється у мовленні й служить для побудови висловлень (Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. С. 379); наявність власне лексикологічних, фонетико-фонологічних, морфологічних та синтаксичних ознак: найменший відносно самостійний носій значення, що кодифікується в лексиконі та графічно відокремлюється прогалинами. За фонетично-фонологічними показниками слово

є найменшим звуковим сегментом, що теоретично відділяється від інших на основі та за допомогою певних фонетичних ознак; за морфологічними показниками воно характеризується тією чи тією парадигмою флексій, а синтаксично є найменшою рухомою та незамінною основною мовною одиницею (Левицький В. В. Апроксимативні методи вивчення лексичного складу : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2000. С. 34).

### ***Які ознаки слова обґрунтовують різні науковці?***

Загальною ознакою слова є **виділюваність** як мінімальної самостійної одиниці мови. Цією ознакою слово відрізняється від морфем і фонем, які поза словом не вживаються.

Слово має таку ознаку, як **відтворюваність**. Якщо речення і словосполучення кожен раз будуються заново, то слово відтворюється таким, яким воно вживається в інших словосполученнях і реченнях.

Специфіка слова полягає в тому, що воно становить найменшу самостійну значеннєву одиницю.

На думку М. Шанського, основними ознаками слова є:

- ◆ непроникливість;
- ◆ однонаголошеність;
- ◆ лексико-граматична віднесеність;
- ◆ постійність звучання та значення;
- ◆ відтворюваність;
- ◆ цільність і однооформленість;
- ◆ номінативність;
- ◆ фразеологічність.

Найголовнішою ознакою є **номінативна функція слова**. Слова обов'язково щось називають, у їх значенні так чи так відбиваються реально існуючі або уявлювані предмети й явища, різні відношення між ними. Таким чином, **повнозначне слово завжди має реальний зміст**, який називається його лексичним значенням. Кожне повнозначне слово здатне вступати в різні відношення з іншими словами. Отже, **кожне повнозначне слово становить внутрішню єдність лексичного та граматичного значень, властивих йому**.



Повнозначні слова, що виконують у мові номінативну функцію, протиставляються з цього погляду службовим словам, основною роллю яких є вираження різних граматичних відношень між членами речення (*був у степу, орел і сокіл*) або оформлення певних граматичних категорій (*косив би, Чи далеко до міста?*), а також внесення додаткових відтінків у лексичне значення повнозначного слова (*знав же*).

Протиставляються вони й вигукам, значення яких обмежується сигналізацією мовними засобами про різні людські почуття без їх найменування або відтворення всіляких звуків природи.

Загалом у значенні існуючих у мові різних типів слів опосередковано відбита пізнана людиною позамовна дійсність у всій своїй складності й різноманітності.

### ***Як пов'язані між собою лексичне значення слова й поняття про предмет?***

Безсумнівним є зв'язок лексичних значень слів зі світом речей, предметів, явищ, для яких ці слова є відповідними найменуваннями, а граматичних значень – з вираженням тих відношень, у яких вони перебувають.

Між звуковим комплексом, що становить слово, і лексичним значенням слова прямої залежності звичайно не існує. Саме тому ті самі предмети та явища в різних мовах здебільшого називаються неоднаково. Навіть в одній мові різні слова можуть оформлятися спільним звуковим комплексом: *лава* 'рід меблів', *лава* 'ряд, стрій', *лава* 'бойовий лад у війську (переважно в кінноті), розгорнений для атаки', *лава* 'геологічн., вибій у шахті з суцільною системою розробки вугільного чи інших пластів корисних копалин'.

Значення слова не визначається звуковим комплексом і не залежить від нього, воно не визначається назвою предмета, явища, а співвідноситься з поняттям про них.

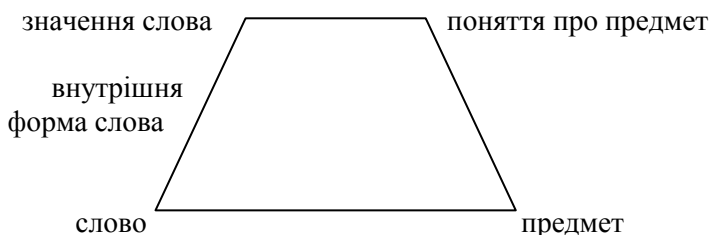
**Поняття** – це категорія логіки, мислення, воно виникає внаслідок відображення й узагальнення у свідомості людини істотних ознак і властивостей предметів та явищ реального світу. **Поняття є сукупність певних людських знань про предмет чи явись.** Воно ніколи не існує поза словом, а

завжди оформлюється, закріплюється й виражається в ньому. Між значенням слова й поняттям існує безпосередній взаємозв'язок, нерозривна єдність. Однак наукові знання про той чи той предмет можуть бути значно ширші, ніж поняття, яке лягло в основу значення слова. Поняття формується здебільшого на обмеженій кількості, на мінімумі диференційних ознак, які потрібні для відрізнення значення одного слова від іншого.

Нерозривність категорій словесного значення та поняття не дає будь-яких підстав для отождоження цих категорій. **Значення слова – категорія мовна.** У ньому засобами, властивими певній мові, реалізується поняття, тому значення слова відбиває зафіксований і переданий у цій мові досвід багатьох поколінь. Воно складається й змінюється в результаті набуття цього досвіду, у процесі поступального пізнання об'єктивної дійсності. Звукова ж оболонка слова слугує тією матеріальною оболонкою, яка потрібна для вираження значення слова та для повідомлення про нього іншим людям.

Отже, **лексичне значення слова** – це специфічно мовне відображення предмета, його коротка характеристика, це мінімальний набір найбільш характерних диференційних ознак предмета. Лексичне значення визначається низкою чинників, найважливішим з яких є відображення в мові пізнаваної дійсності, мислення й система мови. Взаємозв'язок і взаємодія цих чинників можуть бути наочно показані у вигляді трапеції.

Схема 8



### **Чим відрізняються терміни «лексема» й «сема»?**

Більшість уживаних слів становить структуру, що складається з елементарних лексичних одиниць, напр.: вода<sup>1</sup> ‘прозора безбарвна рідина, яка в чистому вигляді являє собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем’; вода<sup>2</sup> ‘водна

маса джерел, озер, річок, морів, океанів»; *вода*<sup>3</sup> ‘мінеральні джерела, курорт з такими джерелами’.

Отже, слово *вода* реалізується в мові такими лексико-семантичними варіантами (ЛСВ): вода<sup>1</sup>, вода<sup>2</sup>, вода<sup>3</sup>.

**Слова як лексична одиниця** – це структура взаємопов’язаних елементарних лексичних одиниць – лексико-семантичних варіантів. Лексико-семантичний варіант є, так би мовити, клітинкою лексичної системи мови, робочою одиницею. Загалом план вираження ЛСВ називається **лексемою**, а план змісту – **семою**.

**Лексема** – знак, звукова або графічна оболонка лексичної одиниці, її форма. В енциклопедії «Українська мова» передусім відзначено, що лексема – це слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови – на відміну від слова в його конкретних реалізаціях. О. Пешковський розумів лексему як слово-тип, на відміну від слова-члена. Термін «лексема» різні лінгвістичні школи та окремі лінгвісти використовують і в інших трактуваннях, зокрема, як слово в плані вираження – на відміну від семема як слова в плані змісту (с. 271).

**Сема** – її елементарне значення, зміст, який реалізується кожен раз у тексті, коли вживається ця одиниця. Сема мають соціальний характер. Словники фіксують їх як значення слів. Отже, ЛСВ становить єдність лексеми й семи: (ЛСВ = лексема + сема).

Слово – структура взаємопов’язаних між собою ЛСВ.

Слово – лексема / сема<sup>1</sup>  $\leftrightarrow$  лексема / сема<sup>2</sup>  $\leftrightarrow$  лексема / сема<sup>3</sup>

Конкретна реалізація лексеми в тексті виступає як **лекса**.

Словоформи *воді*, *водою*, *водами* – три лекси однієї лексеми *вода*. Сукупність лекс утворюють лексему, сукупність усіх сем – значення.

Семема – мінімальна одиниця плану змісту. Семема становить структуру сем. Центральною й головною в структурі семем є архісема.

### **Яка природа лексичного значення слова?**

Існує кілька концепцій, представники яких по-різному розуміють природу лексичного значення слова. По-перше,

значення слова описують як якусь ідеальну субстанцію – образ, відображення, уявлення, поняття, думка. По-друге, під значенням слова розуміють певні відношення – слова-знака до предмета, до поняття, відношення слова-знака до інших слів. По-третє, значення слова визначається в межах понять «стимул-реакція» – «біхевіористичний» підхід.

У багатьох випадках значення слова розуміють як відношення між поняттям-сміслом і звучанням-ім'ям. Ця думка була викладена ще в 1926 році угорським ученим З. Гомбоцем, однак у найбільш закінченому вигляді викладена в працях С. Ульмана, який стверджує, що слово – це двобічна одиниця, оскільки вона складається із звукового комплексу й значення. Значення становить взаємне відношення між ім'ям та змістом.

Другий різновид реляційного підходу до значення слова полягає в тому, що значення розуміють як відношення між словами-знаками. У загальних рисах ця ідея була висловлена Л. Віттенштейном, на думку якого, значення слова залежить від його використання в мовленні. До розуміння значення слова як правил використання його зводиться й добре відома позиція В. Звегінцева, який визначає значення слова як його потенційну сполучуваність (валентність) з іншими словами, підпорядковану правилам діючої норми.

Отже, різні підходи до значення слова зводяться до двох основних: значення – це образ і значення – це відношення.

### ***Які типи лексичного значення може мати мовна одиниця залежно від характеру інформації?***

Лексичне значення слова як мовного знака є двосторонньо визначеним, його зміст зумовлений 1) відношенням його до позамовної дійсності; 2) системними зв'язками з іншими словами. Залежно від цього ми можемо виділяти компоненти, що характеризують значення слова, на дві групи: зумовлені позамовними явищами й зумовлені місцем слова в мовній системі.

Тому в значенні мовної одиниці **залежно від характеру інформації** можна виділити різноманітні **види** лексичного

значення – семи, взаємозв'язані одна з одною в межах одного цілісного об'єкта.

**Сигніфікативне значення.** Лексична одиниця з таким значенням становить специфічно мовне вираження дійсності. У цьому аспекті лексичне значення постає як власне семантичне, що натякає на певний позамовний зміст. Таке значення розкривають у словниках.

За визначенням О. Смирницького, це відоме відображення предмета. **Сигніфікативне значення відповідає на питання: «Що означає це слово?»**

**Денотативне значення** – предметне значення, що характеризує зв'язок лексичної одиниці з позначуванним об'єктом, визначену її спрямованість.

Залежності від того, як використовується в тексті те чи те слово, який конкретний предмет воно називає, яку конкретну ситуацію означає, у ньому реалізується те чи те актуальне значення. На відміну від сигніфікативного аспекту значення, тут актуальним є питання не «що позначає слово?», а «що означає слово?» (у цьому випадку, у цій ситуації). Порівняйте: *ліс сосновий* (соснові дерева) і *ліс рук* (багато рук).

**Структурне значення** є формальною характеристикою якостей лексичної одиниці, що фіксує її місце в системі. Виділяють два типи структурного значення: синтагматичне, парадигматичне.

**Синтагматичне структурне значення, або валентність,** характеризує лінійні відношення лексичної одиниці, її характерну сполучуваність з іншими одиницями. Сукупність слів, з якими може сполучатися лексична одиниця, утворює її **дистрибуцію**, напр., у сполученнях *пити воду, каву, сік* загальним семантичним значенням є 'рідина', цей елемент входить у тлумачення всіх слів (порівняйте, неможливість сполучень *пити бутерброд, яблуко*).

Синтагматичне структурне значення (валентність) лексичної одиниці – одна з найважливіших характеристик, що розкривають закономірності використання слів у тексті, адже важливо знати не тільки те, що значить слово, а й те, як його використовують у мові.

**Парадигматичне структурне значення** характеризує нелінійні відношення лексичних одиниць, що утворюються через семантичну спільність окремих клас (парадигму в широкому розумінні слова).

Прикладом лексичної парадигми може бути синонімічний ряд, антонімічна пара, лексично-семантична група (напр.: назви частин тіла). Цей різновид структурного значення, за допомогою якого визначається місце цієї одиниці в парадигмі, називають **значущістю**, напр.: значущість слова *ранок* визначається його проміжним становищем у парадигмі між *день і ніч*; можливість антонімічної пари, значення цього слова – ‘початок дня’.

І. Кобозєва синтагматичне й парадигматичне значення слова не виділяє, проте називає **синтаксичне значення слова**, під яким розуміє відношення слова-знака до інших слів на синтагматичній осі. Найбільш плідно синтаксичне значення слова досліджено з допомогою структурних методів у працях Ю. Апресяна.

**Емотивне значення** становить оцінний, емоційно-експресивний компонент значення лексичної одиниці, виражений за допомогою спеціального стилістичного забарвлення. Тлумачення слів з емотивним забарвленням є двочленним: воно подає семантичну інформацію (сигніфікативне значення) та емоційно-оцінні відношення до позначуваного, напр.: *прапор* – *стяг* ‘полотнище одного або кількох кольорів, можливо, з якимсь зображенням, яке є символом держави, організації тощо’.

Термін **конотація**, що поступово замінює термін **емоційно-експресивне забарвлення**, сприяв виділенню **конотативного значення слова**, під яким нерідко розуміють додаткові по відношенню до денотативно-сигніфікативного змісту слова відтінки, асоціації, а також емоційні, експресивні, оцінні і стилістичні компоненти. У наш час немає єдності в поглядах на конотативне значення слова. Основні розбіжності стосуються кількох основних питань:

чи входить конотація в семантичний зміст слова, чи вона не є складником лексичної семантики;

який характер має конотація – узуальний чи  
оказіональний;

з яких компонентів складається конотативне значення;

чи можна включати у склад конотативного значення  
стилістичний компонент (Левицкий В. В. Семасиология.  
Винница : Новая книга, 2006. 512 с.)

***Які типи лексичних значень слова виділяють залежно  
від характеру взаємовідношень слова з контекстом?***

Розрізняють головні і залежні види лексичного значення  
слова: прямі й переносні, а саме лексичне значення  
відрізняється від граматичного. Тому 1) існують різні типи  
значень; 2) ці значення класифікують на основі різних ознак.

За ознакою ‘рівень мови’ розрізняють лексичні,  
морфологічні й синтаксичні значення.

Смислова структура лексичної одиниці виявляється в  
різному характері взаємовідношень слова з контекстом. У слові  
(особливо багатозначному) за номінативною ознакою  
виділяються **головні значення й залежні**. Вони виявляються на  
функційній основі взаємодії слова з контекстом. Звідси виникає  
необхідність розгляду типів лексичних значень  
(В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова.  
Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва,  
1977. С. 162 – 189).

Основним типом лексичного значення є **пряме  
номінативне значення**: реальний, предметно-речовинний зміст  
слова, який визначається співвіднесеністю слова з відповідними  
поняттями. Воно є базою, основою для виникнення всіх інших  
значень.

Кожна лексико-граматична група постає як носій  
специфічної групи номінативних значень. Іменники означають  
предметність, прикметники – ознаку, дієслова – дію. Це загальне  
значення категорії слів нашаровується на пряме номінативне  
значення, є його компонентом.

У процесі розвитку мови слова набувають й інших  
значень, що походять від основного. Так утворюються  
номінативно-вивідні значення.

Зокрема, іменник *голова* означає не лише частину тіла, а й функціонує з низкою інших значень, напр., ‘розум, керівник’ (*голова зборів*). Прикметник *твердий* означає не тільки ‘здатність зберігати свою форму’, а й ‘такий, що нелегко піддається фізичним діям’ (*тверді речовини і твердий олівець*). Усі вивідні значення слова також є номінативними, вони усталилися в мові як найменування певних предметів і явищ позамовної дійсності. **Номінативно-вивідні значення пов’язані з первинним, оскільки й виникнення їх не випадкове, а завжди мотивоване.** Так, на базі основного значення слова *нива* ‘поле, яке обробляється під засів’ розвинулося нове значення – ‘галузь діяльності’ – *нива літератури*.

Отже, два або більше номінативних значень можуть передаватися одним словом; й одне з таких значень є основним, інші – похідні. **Похідні номінативні значення**, як і основні, теж виявляють певну стійкість, забезпечуючи цим можливість повніше й ширше відтворювати мовними засобами пізнану людиною дійсність.

Синтаксично зумовлені значення в лексичній системі виявляються тоді, коли слово виступає лише в певній синтаксичній функції. У цьому випадку синтаксичні властивості слова як члена речення впливають на його семантичну характеристику. Так, прикметники й дієприкметники, ужиті в синтаксичній функції іменника, субстантивуються, напр.: *Через мале і навіть по-донецькому затіяне побачили величне, неповторне і прекрасне* (Ю. Збанацький). Синтаксично зумовленого значення набуває слово, ужите для образної характеристики особи, явища, предмета чи характеристики особи в певній ситуації, напр.: *Наречений був сьогодні особливо уважний до нареченої, а молода цвіла вишневим цвітом* (З газети).

Слова з синтаксично зумовленими значеннями дають емоційно-експресивну характеристику предметам або явищам, у прямому ж значенні ці слова вживаються як експресивно нейтральні.



Серед лінгвально зумовлених значень слова розрізняють **функційно-синтаксично обмежені, конструктивно зумовлені та фразеологічно зв'язані**.

**Функційно-синтаксично обмежені значення** виникають у певній синтаксичній функції. Зокрема, іменники *шкода, охота, жаль, сором, страх*, постаючи в синтаксичній функції присудка безособового речення, набувають нового значення й переходять у слова категорії стану.

**Конструктивно зумовлені значення** слова відрізняються від інших тим, що для розкриття їх значення необхідно вказати, у якій конструкції вони існують. Без розкриття конструктивних особливостей значення характеризується предметно-сисловою неповнотою. Найчастіше такі значення виявляються в дієсловах, рідше – іменниках, прикметниках: напр., особові й безособові значення дієслів розрізняються за їхньою сполучуваністю: *ломити гілку і ломити в поясниці; пахне квітка і пахне квітками*; значення іменника може розрізнитися залежно від того, який додаток уживають при ньому чи, можливо, він зовсім відсутній: *моя батьківщина і батьківщина радіо* (для реалізації значення 'місце виникнення чого-небудь' необхідно, щоб при іменнику *батьківщина* був ужитий додаток у родовому відмінку).

Існує в українській мові чимало слів, що обмежені у своїх зв'язках з іншими лексичними одиницями. Такими є слова з **фразеологічно зв'язаними значеннями**. Особливості значень слів, що входять до складу фразеологічних зворотів, полягають у тому, що такі значення реалізуються тільки в стійких словосполученнях. А слово в цих словосполученнях завжди до певної міри втрачає індивідуальну виразність свого реального змісту, тому що значення фразеологізму не є, як відомо, сумою значень слів, що входять до нього, напр.: слова *відкоша, ридма, лігма* у вільних словосполученнях не вживають, вони функціонують тільки у фразеологізмах: *дати відкоша, ридма ридати, лігма лежати*.

### **Скільки слів в українській мові?**

Це питання турбує багатьох мовознавців, проте дати відповідь на нього не так просто. Зазвичай у цьому разі

орієнтуються на найповажніші лексикографічні праці, тобто словники.

Перше в українському словникарстві й широковідоме у світі зібрання лексико-фразеологічних надбань української мови – це «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка, виданий на початку ХХ століття, у 1907 – 1909 роках. Він містить понад 68 тисяч реєстрових слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою, оскільки це словник перекладний. Словник наповнений багатим і часто унікальним ілюстративним матеріалом, зокрема великою кількістю прислів'їв та приказок.

Подією ХХ століття стало також видання Словника української мови в 11 томах, укладеного співробітниками Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та виданого в 1970 – 1980 роках. Цей словник містить біля 135 тисяч слів, його слід віднести до досягнень лексикографії радянського періоду. Це перший в історії української лексикографії великий тлумачний словник, що відображає стан української літературної мови від І. Котляревського до кінця 70-х років ХХ століття. Словник української мови має нормативне спрямування. Це забезпечено визначенням основних значень слова й відтінків значення реєстрових слів, наведенням до них спеціальних позначок, використанням ілюстративного матеріалу.

З часів надання українській мові статусу державної в Україні видано велику кількість словників різного типу, серед них і такі, що за кількістю слів перевищують академічний словник. Це «Великий тлумачний словник сучасної української мови», підготовлений і опублікований в ірпінському видавництві «Перун» у 2003 році, перевиданий у 2005 р. Керівник проєкту та головний редактор – В. Бусел. Словник містить близько 250 тисяч слів та словосполучень. Значну частину його реєстру становлять слова, що не були включені до одинадцятитомного словника, зокрема й нові слова, які з'явилися в українській літературній мові в останнє десятиліття.

Мотивація включення слова в Словник зумовлена його фактичним використанням у текстах художньої літератури, науково-популярних виданнях, масових часописах, технічній літературі та усній народній творчості. Крім загальноживаної

лексики, у словнику наведено основну термінологію сучасної науки й техніки, а також слова, що визначають явища та реалії виробничого, культурного й побутового життя українського народу. Значне місце в Словнику надано таким шарам лексики: економічні, історичні, філософські, політичні поняття, терміни науки та мистецтва, що отримали точніші тлумачення, звільнені від ідеологічного навантаження та надмірної політизації.

До Словника також увійшли слова й словосполучення, які з різних причин не були представлені в тлумачних словниках раніше. До слів такого роду належать: слова, що органічно ввійшли в українську літературну мову впродовж останнього десятиліття у зв'язку з реаліями, пов'язаними з народною медициною, релігією, астрономією, комп'ютерною технологією та ін.; слова, що до останнього часу перебували за межами загальноприйнятої літературної мови (так звана понижена, жаргонна та інша лексика). Окрім того, до словника включені слова, ужиті в художніх текстах у XIX – XX століттях, які тлумачать поняття фольклорно-етнографічного характеру, є назвами слов'янських й суто українських обрядів та вірувань, сучасних надбань культури українського народу.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» було задумано за 15 років до його виходу у світ. Він планувався як однотомний універсальний довідник з української мови, укладений за певними лексичними, орфоепічними та стилістичними нормами. За час роботи над словником обсяг його поступово збільшувався, розширювалася семантична структура багатозначних слів, фразеологізмів, коло найближчих похідних слів.

Сьогодні стало аксіомою: «Майбутнє за тими мовами, мовою яких розмовлятимуть комп'ютери». Тому певну переобтяженість Словника словами та термінами іншомовного походження можна пояснити тим, що внаслідок тотальної комп'ютеризації й насиченості ефіру та шпальт газет лексикою американо-канадійського походження зазнала значних змін і українська літературна мова.

Ірпінське видавництво «Перун» опублікувало також у 2003 році й один з найповніших на сьогодні орфографічних словників української мови (Великий зведений орфографічний

словник сучасної української лексики. Київ, Ірпінь, 2003), обсяг якого становить 253 тисячі слів.

Цей словник, укладений на основі «Українського правопису» 1993 року видання, ураховує лексичний матеріал, представлений у майже всіх орфографічних, тлумачних, енциклопедичних, термінологічних, фахових, галузевих словниках та енциклопедіях (їх понад 40), виданих в Україні в другій половині ХХ – першій половині ХХІ століть. Джерельна база словника позначилася на його назві – «Великий зведений орфографічний словник». Проте жоден із сучасних словників, навіть найбільші з них за кількістю наведених у них слів, не віддзеркалює у всій повноті сучасну українську літературну мову. «Зведений словник» певною мірою розв'язує питання повнішого відображення лексики сучасної української літературної мови.

Укладачі цього словника переконані, що час виникнення, характер структури й функцій української мови, як і будь-якої іншої європейської мови, потребують окремого історичного дослідження. Проте й сьогодні можна з упевненістю говорити про належність мови українського народу до сім'ї мов народів Європи. З 1945 року вона визнана як мова країни повноправного члена ООН. Українська мова посідає належне місце серед сучасних європейських мов і занесена до всіх карт, схем, на яких показано виникнення й розвиток індоєвропейських мов.

У ХХ ст. унаслідок різкого розширення інформативного простору, у якому працюють філологи-лінгвісти, розвиток різних мов урівноважився, через що словники майже всіх європейських мов є «чвертомільйонниками». «Зведений Словник» укладений за допомогою новітніх комп'ютерних та інформаційних технологій і містить 253 тисячі слів, що ще раз підтверджує думку про те, що українська мова – одна з високорозвинених повноправних європейських мов.

Укладачами було додано до «Зведеного словника» багато слів та їх похідних, які раніше не входили до жодного із словників, але сотні років існували й дотепер існують та мають право на існування в майбутньому не лише в усній, а й у писемній формі. Одне слово, «Зведений словник» – це не документ, що нормалізує сучасне слововживання. Це

орфографічний довідник, до якого включені слова, що функціують у художній або спеціальній літературі та які потребують орфографічної нормалізації, як-от: наукові й науково-технічні терміни, діалектні, регіональні слова, історизми.

Першою спробою вмістити в одній книзі найширше уявлення про слово (про його граматичні особливості, написання, наголос, змінюваність, лексичне значення, сполучуваність, керування, для іншомовних слів – походження) став «Універсальний словник української мови», виданий у Тернополі у 2005 році. Побудований за алфавітно-гніздовим способом, він містить близько 40 тисяч словникових статей, у яких проаналізовано понад 100 тисяч українських слів.

Видання цих словників не знімає питання про підготовку нового академічного тлумачного словника української мови.

У наш час в Україні був створений Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук, який у серії «Словники України» видав чимало нових словників, зокрема комп'ютерну версію «Інтегрована лексикографічна система «Словники України», що нараховує більше 200 тис. слів. Керівником проекту – В. Широковим – запропоновані основні засади когнітивної лексикографії. У загальному вигляді зміст цього напрямку можна визначити як практику словникової обробки природної мови. Предметом уваги інтегрованої лексикографічної системи є словозміна слова, транскрипція (звуковий запис) усіх словоформ, фразеологія, синонімія, антонімія. Це стало основою для створення бази даних з української словозміни та транскрипції. З огляду на значний обсяг лексики – 200 тисяч одиниць – база даних нараховує 4 мільйони словоформ.

На основі використання створених в Українському мовно-інформаційному фонді лексикографічних баз даних з української словозміни та транскрипції можна проводити різноманітні дослідження. Зокрема В. Широков разом зі своїми колегами провів оцінку точності фонетичного принципу правопису в українській мові.

Відомо, що основним принципом українського, а також протоукраїнського письма був фонетичний, заснований на

відповідності букви певному звукові. Але в процесі еволюції мови відбулися певні відхилення від фонетичного принципу, через це зараз він витримується далеко не завжди. Наявність баз даних з української словозміни та транскрипції дозволяє провести статистичні підрахунки, які доводять, що на 76,7% правописні норми українських слів збігаються з власною транскрипцією.

База даних Українського мовно-інформаційного фонду може стати основою багатомовного перекладного словника. Учені планують укласти такий словник, у якому б можна було знайти свідчення про окреме слово з усіх слов'янських мов.

Отже, кількість слів у будь-якій мові важко підрахувати. Орієнтація на найважливіші лексикографічні праці дозволяє приблизно визначити кількісний склад слів у літературній мові. Але в усному мовленні функціонує чимало слів та виразів, які словники не фіксують. Велика кількість загальноживаних лексем обмежена територіальним ужитком, це слова, що вживають люди окремого населеного пункту, регіону тощо. Тому питання про кількість лексичних одиниць в українській мові залишається відкритим.

### ***Скільки слів нараховують у словниковому запасі однієї людини?***

Оцінку кількісного складу лексики творчої особистості лінгвісти проводять на матеріалі словників творів вітчизняних та зарубіжних авторів. Так, художні тексти творів Вільяма Шекспіра, за оцінками різних учених, містять від 20 до 21 тисячі слів, Гомера – біля 9 тис. У «Словаре языка Пушкина» вміщено 21 тис. слів, у «Словаре языка русских произведений Т. Шевченко» – 17 488 слів, «Словнику мови Шевченка» – 10116 слів, у словнику мови Янки Купала – 21 тис. слів, в «Частотном словаре языка М. Ю. Лермонтова» – 14 939 слів, у «Словаре языка басен Крылова» – більше 3 500, у словнику мови творів Григорія Квітки-Основ'яненка – 11772 слова, у поетичних творах І. Я. Франка репрезентовано 35 тис. слів.

Спроби оцінити словниковий склад пересічного носія мови ще більш неоднозначні: учені називають цифри від 1000 до 50 тисяч. Так, російською дослідницею Л. Борисовою з

допомогою опитування встановлений обсяг літературної лексики шахтаря, двадцяти років, з середньою технічною освітою. Кількість відомих йому одиниць зі словника російської мови С. Ожегова дорівнює біля 49 тис. Японські дослідники визначають словниковий запас 20-літнього студента 50 тис. слів, американські – 42 тис. О. Іванцова стверджує, що ідіолексикон діалектоносія, який вона досліджувала, містить не менше 17 тисяч одиниць.

Якщо говорити про фразеологічний запас особистості, то він також потребує подальшого дослідження. Скажімо, О. Скопенко та Т. Цимбалюк у перекладах Миколи Лукаша нараховують 6 тисяч фразеологізмів, паремій, усталених порівнянь, О. Лещинська – більше 4 тис. у мові творів Янки Купала, Н. Здіховська – 3 тисячі у творах Уласа Самчука і Боглана Лепкого, О. Іванцова – 1438 у мові носія вершинівського діалекту.

У словниковому складі будь-якої мови, а отже, й мови української, виділяється певне стабільне ядро, що включає основну, базову **лексику**, яку використовують для позначення життєво важливих предметів і явищ об'єктивної дійсності та яка забезпечує спадкоємність номінативних засобів у різні періоди розвитку мови. Це стабільне ядро називається словниковим фондом мови. Він дуже стійкий, не змінюється протягом багатьох віків і слугує для передачі наступним поколінням нагромадженого досвіду, наслідків професійно-виробничої діяльності, здобутків науки, культури, мистецтва тощо. До словникового фонду включають назви людей за родинними стосунками (*мати, брат, сестра*), назви органів тіла (*голова, рука, нога*), назви рослин (*дуб, верба, яблуня*), назви явищ природи (*дощ, сніг, земля*), назви абстрактних понять (*життя, знання, значення*) та ін.

### **У чому сутність полісемії як лексичної категорії?**

**Багатозначність** (полісемія від гр. *poly* – багато і *sēma* – знак) – це семантична властивість слова мати одночасно кілька значень, напр.: *історія*; 1) ‘закономірний послідовний розвиток дійсності, зміни в дійсності, у процесі життя’; 2) ‘процес розвитку, зміна чого-небудь; події у процесі життя народу, її

певної частини»; 3) 'сукупність фактів і подій, які належать до минулого'; 4) 'наука про загальний розвиток того чи іншого народу, країни або всього суспільства'; 5) 'наука, що вивчає процес, послідовні зміни якої-небудь галузі, природи, культури, знання'; 6) 'оповідання, розповідь про кого-, що-небудь'; 7) 'подія, пригода, випадок' [ВТССУМ, с. 507]. Окремі слова української мови мають цілу низку значень. Скажімо, слово *ити* зафіксоване у словниках з 30 значеннями, слово *бити* – із 15, *голова* – 11, а слово *життя* – 10.

Специфіка полісемії полягає в тому, що кожне значення багатозначного слова тією чи тією мірою пов'язане з основним, первинним. Саме до основного, стрижневого значення полісемантичного слова тяжіють усі переносні, вторинні значення, як-от: *кохати* 1) 'почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі'; 2) 'відчувати глибоку відданість, прив'язаність до кого-, чого-небудь'; 3) 'дбайливо вирощувати, плекати що-небудь, ходити коло чогось' [ВТССУМ, с. 580].

Нижнім кордоном багатозначності є **однозначність** (моносемія), яка характеризується наявністю тільки одного значення.

Більшість уживаних слів багатозначні. У процесі розвитку мови слово в результаті використання й осмислення його в різних контекстах обростає новими значеннями. Людське пізнання не має кордонів, ресурси ж мови – обмежені, тому ми змушені одним і тим же словом (значенням) позначити різні, але якось пов'язані предмети.

Кожне конкретне значення багатозначного слова реалізується лише в певному словесному оточенні, у контексті. Умови реалізації значень полісемантичного слова різні. Вони залежать від приналежності слова до лексико-граматичної категорії й від його семантичної та стильової віднесеності.

Разом з тим у кожній мові існує певна кількість однозначних слів.

### ***Які слова найчастіше належать до однозначних?***

До однозначних слів належать:



- назви деяких рослин, дерев (*клен, ліщина, яблуня, бузок, осока*);
- назва тварин, птахів (*олень, дятел*);
- назви деяких речей (*пенал, олівець*);
- числівники (*один, п'ять*).

До однозначних слів тяжіють **термінологічні назви**, тобто слова, що служать для точного вираження спеціальних понять у галузі науки, політики, мистецтва, культури. Сама природа терміна як лексичної одиниці вимагає однозначності, і ця семантична особливість великої кількості термінів безсумнівна: *протон, суфікс, префікс, азот*.

Однак і серед термінологічної лексики поширені багатозначні слова. Значна кількість термінів, особливо власне українських, виникає в процесі розвитку багатозначного слова, напр.: *корінь* (у математиці й мовознавстві), *обставина* (у мовознавстві), *рух* (у фізиці).

Терміни часто набувають багатозначності у зв'язку з тим, що те саме слово одночасно може позначати різні наукові поняття (напр., *ізоляція* (в електротехніці та юриспруденції), *криза* (у медицині й економіці), *фаза* (в історії й фізиці)). Іноді термін набуває додаткового переносного значення й починає функціонувати в складі загальнонавчаної лексики (*атмосфера, доза, драма, колорит, масштаб*).

### **Як пов'язані між собою значення багатозначного слова?**

Значення багатозначного слова утворюють смислову структуру, у системі мови вони виявляються повторюваними, типовими, закономірними.

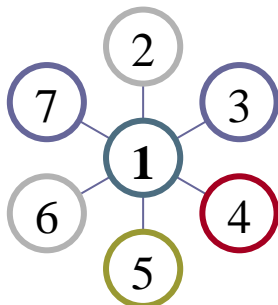
Багатозначність становить своєрідну систему регулярних відношень, паралелізмів, напр.: *бас* 'найнижчий чоловічий голос'; 'співак з таким голосом'; *баритон* 'чоловічий голос, середній між басом і тенором'; 'співак з таким голосом'.

Смислову структуру багатозначного слова неможливо правильно уявити без розуміння схеми поєднання й залежності його значень.

За характером поєднання значень у слові можна виділити три типи багатозначності: **радіальну, ланцюжкову й радіально-ланцюжкову.**

**Радіальна полісемія** характеризується тим, що всі вторинні значення безпосередньо пов'язані з первинним.

Схема 9



Напр.: *коло*.

1. Замкнена лінія, усі точки якої перебувають на однаковій відстані від центра.

2. Предмет, що своєю формою нагадує цю лінію.

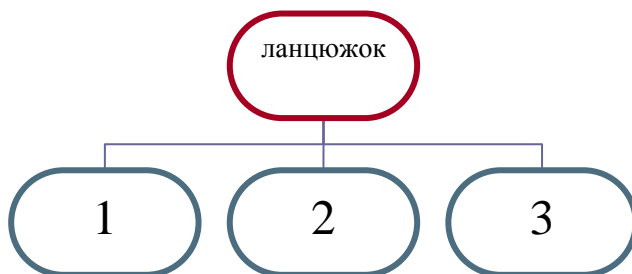
3. Сукупність людей, об'єднаних спільним соціальним становищем, професією.

4. Різновид групового хороводного танцю.

5. Збіг обставин, з якого важко вийти.

При **ланцюжковій полісемії** кожне з вторинних значень зв'язане безпосередньо тільки з найближчим значенням ланцюжка.

Схема 10



Напр.: *похід*.

1. Рух багатьох людей пішки.
2. Переміщення організованого загону людей з певною метою.
3. Дії, спрямовані на боротьбу з ким або чим-небудь.

При **ланцюжково-радіальній полісемії** одні значення смислової структури пов'язані з основним за принципом радіусів, інші – за принципом ланцюжка.

Напр.: *додавати*.

1. Давати, лити, сипати в додаток до чого-небудь.
2. Збільшувати розмір, інтенсивність або швидкість.
3. Казати або писати на додаток до вже сказаного.
4. Виконувати математичну дію додавання.

**Які типи полісемії виділяють за типом опозиції значень?**

За типом опозиції (протиставлення) значень полісемічного значення виділяють: **асоціативну та асоціативно-смилову полісемію**.

**Асоціативна багатозначність** – найбільш поширена. У такому разі значення вторинні багатозначного слова віддалені за змістом і пов'язані лише асоціативними ознаками.

Напр.:

*Гніздо* для птахів і *гніздо* словотворче.

*Тонкий* смак і *тонкий* слух.

**Асоціативно-смилова багатозначність** характеризується не тільки асоціацією, але й смисловим зв'язком значення слова, напр.: *корінь* 'підземна частина рослини'; 'внутрішня, що знаходиться в тілі, частина нігтя, зуба (корінь зуба)'

**Які типи полісемії виділяють за характером мовленнєвої мотивованості?**

За характером мовленнєвої мотивованості значень багатозначного слова виділяють два типи полісемії: **метафоричну багатозначність і метонімічну багатозначність**.

Метафоричні перенесення найменувань відбуваються за тих умов, коли збігаються ознаки двох чи кількох зіставлених предметів, що визначаються як суттєві.

**Найтипівіші різновиди метафоричних перенесень такі:**

1. **Тварина – людина:** назва тварини переноситься на людину, подібну до цієї тварини (*орел, лев, корова, бегемот, змія, гадюка, лисиця, заць, хамелеон, теля, щеня*).

2. **Рослина – людина** (*ягідка, дерево, дуб*).

3. **Нежива природа – людина** (*ясний, похмурий, сонячний, тінь, хмара*).

4. **Живі істоти – нежива природа, рослини.** Назва частин тіла живої істоти переноситься на деталь предмета (*ручка, ніжка, ніс, серце*); частина тіла живої істоти – на об'єкти неживої природи (*горб, хребет, жила*).

5. **Фізичні характеристики предметів і речовин, фізичні процеси – людина** (*чистий, гарячий, холодний, палючий, гострий*).

6. **Живі істоти – соціальний або емоційний стан, фізичний стан людини** (*гризти, стрибати, прокидатися*).

7. **Створені людиною предмети, речовини, матеріали – людина** (*машина, автомат, мотор, гвинтик, лопата*).

8. **Міфічні істоти – людина** (*русалка, мавпа, відьма, демон, біс*).

9. **Просторові характеристики – часові характеристики** (*довгий, короткий, далекий, близький*).

Метафоричні перенесення можливі за подібністю форми предметів, їх розміру, зовнішніх чи внутрішніх властивостей тощо: *човник – зменш. від човен* ‘частина ткацького верстата’; *золотий годинник – золота осінь* (за схожістю кольору); *каштанове листя – каштанове волосся; текти (річка тече) – життя тече, дні течуть (минають)*.

Такого типу переносні значення є загальноновживаними, загальновідомими і звичайними у сприйманні носіїв мови. Їх без будь-яких ремарок фіксують словники як різні нейтральні значення багатозначного слова.

Однак є непереносні значення, які хоч і загальновідомі, проте зберігають у собі образний зміст, напр.: **море хлібів, хмара людей**.

Метонімічні перенесення найчастіше з'являються внаслідок асоціації за просторовою, часовою або логічною суміжністю, тобто безпосередньою близькістю, тісним внутрішнім і зовнішнім зв'язком предметів і явищ. За просторовою – *аудиторія, клас, школа, фабрика*.

Не всяке метонімічне використання слова завершується виникненням нового переносного значення (*з'їв миску, розлив відро, читав Франка, слухав Бетховена*). Розглядувані явища слід кваліфікувати як не словникові, а **стилістичні й семантико-синтаксичні**.

**Переносне значення слова**, що є джерелом полісемії, необхідно відрізнити від його переносного вживання. **Переносне значення** – це одне із значень полісемантичного слова, що співвідноситься з прямим і з'являється внаслідок перенесення найменування на інший предмет за подібністю, суміжністю чи функцією.

Переносне вживання за своїм змістом індивідуальне, використане тільки в певному контексті й лише як засіб художньої характеристики. Переносне вживання слова функціонує у вигляді метафори, метонімії, синекдохи.

**Метафора** (від гр. *metaphora* – переміщення, віддалення) – це вид тропа, що побудований за принципом подібності й служить одним із засобів посилення образності та виразності мови: *полотна снігів, мереживо березових віт, росинка радості; Мережані та кудряві оці вірші віршую я* (Т. Шевченко); *Стояла я і слухала весну, Весна мені багато говорила* (Леся Українка).

Щодо семантичних властивостей виділяють такі типи метафор: метафора-оживлення (антропо-, зоо-, ботано- та химерометафори) – «*По долівці ходить м'ята, по долівці ходить проміння*»; «*А над нею червона калина розпустила на плечі два крила*»; «*...виросло дерево року і вкрилося листям годин*»; метафори-опредмечування – «*...у чашиці вишневої квітки опустилося б*»; метафори-синестезії «*...усе тут синіє розмовою*» (В. Голобородько). У структурно-граматичному плані метафори диференціюються за кількістю складових компонентів і бувають

відповідно простими і складними: «Одна пелюстка – очі милого, друга пелюстка – губи милого, третя пелюстка – чоло милого»; «...плаче над дійницею вечора життя» (В. Голобородько).

Різновидом метафори є **персоніфікація** – надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини, олюднення їх: *Навшпиньки підійшов вечір, засвітив зорі, поспав на травах туман, і, на уста поклавши палець, ліг* (П. Тичина).

**Метонімія** – вид тропа, в основі якого лежить принцип суміжності. Як і метафора, метонімія є важливим зображальним і виразовим засобом, суть якого полягає в перейменуванні за безпосередньою близькістю, напр.: *Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна* (Т. Шевченко).

**Синекдоха** – це троп, суть якого полягає в заміні назви цілого предмета назвою його частини, тобто найменування предмета за якоюсь його важливою деталлю, частиною, напр.: *не буду показувати носа; ноги мосі не буде; очей не появляти. Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Федьковичів, Франків* (В. Стефаник). *Трудова копійка годує до віку* (Нар. тв.). *Мово рідна! Слово рідне! Хто вас забуває, той у Грудях не серденько, тільки Камінь має* (В. Самійленко).

### **У чому сутність омонімії як лексичної категорії?**

На фоні багатозначності **омонімія** – відношення слів з однаковим написанням (вимовою) і незв'язаними значеннями – уявляється як категорія негативна. На відміну від значень багатозначного слова, відношення омонімів є нерегулярними, ізолюваними, непропорційними.

Слово **омонім** походить від гр. *homonimos* – однойменний, напр.: слово *легенда*<sup>1</sup> зафіксоване в словниках із трьома значеннями: 1) 'поетичне оповідання або народне сказання про якісь історичні події чи життя людей, оповите казковістю, фантастикою'. *Легенда про Максима Залізняка*; 2) 'що-небудь вигадане, неправдиве'. *Не розповідай легенд*; 3) муз. 'інструментальна п'еса, зазвичай спокійно-оповідного, драматичного характеру'. Слово *легенда*<sup>2</sup> має два значення: 1) 'напис на монеті'; 2) 'сукупність умовних позначень і пояснень до карти, малюнка та ін.' *Легенда карти № 134 досить складна*. Хоча обидва ці слова є багатозначними,

словники не випадково їхні значення подають окремим словниковими статтями. Так прийнято фіксувати в лексикографічних працях слова-омоніми. Отже, лексеми *легенда*<sup>1</sup> і *легенда*<sup>2</sup> перебувають у омонімічних відношеннях.

Загалом **омонімія як лексична категорія** – це семантичні відношення не пов’язаних за значеннями слів, що збігаються за своїм написанням (звучанням) і відрізняються в тексті завдяки їх різним, взаємно протиставним позиціям. На відміну від багатозначних слів, омоніми – це слова, значення яких не пов’язані між собою, не виводяться одне з одного, напр.: *завіса*<sup>1</sup>: ‘велике полотнище для закривання просвітку в чому-небудь або для приховування, відгородження когось, чогось-небудь’; ‘суцільне або роздвоєне полотнище для закривання сцени ві глядачів’; ‘завіска’; *завіса*<sup>2</sup>: ‘металевий або інший стулковий шарнір, на який навішуються двері або вікна’ [ВТССУМ, с. 380].

**Багатозначні ж слова** – це вжиті з різним значенням слова, семантично споріднені між собою, напр.: *Слово «мати» для мене дуже дороге* (З журналу). *О рідне слово! Що без тебе я?* (П. Тичина). Якщо в першому реченні лексема *слово* означає одиницю лексичної системи мови, то в другому – мову.

### **Як розмежують багатозначні слова й омоніми?**

**Головний критерій розмежування багатозначних слів і омонімів – семантичний** (утрата мотивованості, властивості виявляти спільність у внутрішній формі свідчить про утворення омонімічної пари).

**Інші критерії:** утворення в омонімії різних словотворчих гнізд, розвиток у них характерної неспіввідносної сполучуваності (лексичної й фразеологічної), різний характер членування на морфеми, різка зміна граматичного значення.

Незалежно від причин виникнення омонімів (утрата багатозначності, зміна фонетичного оформлення слів) при їх виникненні проходить порушення зв’язків, які існували раніше, напр.: *рак*<sup>1</sup> ‘покрита панциром прісноводна або морська тварина з клешнями’, *рак*<sup>2</sup> ‘злаякісна пухлина’. Назва хвороби виникла за схожістю зовнішнього вигляду тканини, ураженої раком, за формою поширення пухлини, тобто назва виникла на основі

метафоричного перенесення. Омоніми виникли внаслідок втрати зв'язків внутрішньої форми. Семантичний критерій розмежування омонімів доповнюється іншими. Слова-омоніми входять у ряди несумісних лексичних сполучень, напр.: *ловити, варити раків; рак шлунку, легенів, лікування, профілактика раку.*

Слово *рак* з першим значенням входить до складу багатьох фразеологізмів: *на безриб'ї і рак риба; де раки зимують; як рак свисне; червоний, як рак.* Слово *рак* з другим значенням таких фразеологічних сполучень не має. Перше має форми однини й множини, друге – тільки однини. Кожен з омонімів входить у своє словотвірне гніздо: *рак<sup>1</sup> – раковий, ракоподібний, рачиха; рак<sup>2</sup> – раковий.*

Омоніми *такт<sup>1</sup>* 'метрична музична одиниця, удари, що йдуть один за одним, ритм' і *такт<sup>2</sup>* 'почуття міри' являли собою одне багатозначне слово із значенням, пов'язаним за функцією (натяк на збереження такту в прямому й переносному значенні – *зберігати такт*). Друге значення цього слова було метафоричним. Тепер ці слова утворюють різні словотвірні гнізда: *такт<sup>1</sup> – тактовий, тактний; такт<sup>2</sup> – тактовний, безтактний.*

До середини минулого століття значення слова *завод* 'дія' (*завод годинника*) і *завод* 'промислове підприємство' були тісно пов'язані метонімічно (як указівка на дію та її результат), напр.: *кінний завод (мідний, овечий)* – це 'те, що заведено'. Пор. застаріле словосполучення – *завести завод (фабрику)*. Дієслово *заводити* мало тоді більш широке значення й мотивувало обидва значення слова *завод* (напр.: *заводити училище, заводити годинник*).

У зв'язку зі звуженням сфери використання дієслова *заводити* поступово зникає уявлення про *завод* як про *щось заведене*, слабшає зв'язок дієслова з іменником. Затемнюється його внутрішня форма (перестає бути прозорою), поступово формуються неспіввідносні семантичні гнізда омонімів: *завод<sup>1</sup> (заводити, заводний); завод<sup>2</sup> (заводський, завком, заводоуправління).*

Омоніми диференціюються за своєю сполучуваністю: *завод годинника, завод ключем та завод металургійний, автомобільний, будувати завод, працювати на заводі.*



### **Як виникають омоніми?**

Виникнення омонімів можна пояснити такими причинами:

– збігом початкових звучань різних за походженням слів (засвоєні слова збігаються за звучанням з наявними і входять з ними в омонімічні відношення), напр.: *мул*<sup>1</sup> ‘відклади на дні водоймища’ (укр.); *мул*<sup>2</sup> ‘тварина’ (лат.); *балка*<sup>1</sup> ‘яр з пологими схилами’ (запоз. з тюркських мов); *балка*<sup>2</sup> ‘дерев’яна колода або залізний бурс, що є основою перекриття, настилу та ін.’ (нім. ‘перекладина’); *як*<sup>1</sup> – прислівник (укр.) і *як*<sup>2</sup> – тварина (тібет.); *лава*<sup>1</sup> – меблі (укр.) і *лава*<sup>2</sup> ‘розплавлена маса’ (лат.);

– запозичення з різних мов слів, що мають однаковий звуковий склад: *ліга*<sup>1</sup> ‘спілка, об’єднання, товариство’ (фр.); *ліга*<sup>2</sup> ‘музичний термін, знак у вигляді дуг над нотами’ (італ.) *кран*<sup>1</sup> ‘трубка із затвором для виливання рідини або випускання газу та перекриття трубопроводу’; *кран*<sup>2</sup> ‘механізм для підняття і переміщення вантажів’ (нім. *kran*);

– розпадом, розщепленням багатозначного слова, напр.: наші предки визначали циклічність часу за супутником Землі – Місяцем. Вони помітили, що цикл появи місяця повторюється через однакові проміжки часу. Ось з’являється молоденький серп місяця. З кожним вечором серп збільшується. Через 12 – 15 днів на небо викочується золотаво-червона куля. Далі куля вищерблюється, поступово стає знову тонким серпом. Нарешті на 2 – 3 дні зовсім зникає. За цим явищем предки виміряли час. Тому місяцем називали і небесне світило, і проміжок часу, протягом якого відбувається цикл перетворення його. Згодом проміжок часу, що називається місяцем, перестали зв’язувати з супутником Землі. Семантичні зв’язки між словами поступово втратилися. Ці слова стали омонімами.

Омоніми можуть утворитися на рідному ґрунті в процесі словотворення з одних і тих же мовних елементів, напр.: *заговорити*<sup>1</sup> ‘почати говорити’; *заговорити*<sup>2</sup> ‘стомити когось розмовами’; *загин* – від *загнути* і *загин* – від *загнути*.

Окремо виділяють омоніми, які виникли внаслідок історичних змін у фонетичній системі мови, напр.: *віз* – іменник (від *возь*); *віз* – дієслово (від *вєзль*); *три* – числівник, *три* – дієслово.

### **Які типи омонімів виділяють у науковій літературі?**

При з'ясуванні питання про типи омонімів слід згадати про роботу В. Виноградова «Про омонімію й суміжні явища». У ній автор доводить, що **центральне ядро лексичної омонімії утворюють повні й часткові омоніми**. Повні лексичні омоніми належать до однієї частини мови й збігаються в усій системі форм: *критичний* ‘переломний’ і ‘той, що містить критику’; *ліра* ‘музичний інструмент’ і ‘грошова одиниця в Туреччині’.

Омоніми, що відрізняються окремими формами, є частковими, напр.: *туш*<sup>1</sup> (музичний твір) – іменник чоловічого роду, II відміна; *туш*<sup>2</sup> (фарба) – жіночий рід, III відміна.

Нерідко іменники, що входять до омонімічних пар, відмінні формами числа: одні з них мають форми обох чисел, а інші – тільки однини, напр.: *завод*<sup>1</sup> (*підприємство*) – *заводи*; *завод*<sup>2</sup> (від *заводити*); *шотландка*<sup>1</sup> ‘особа жіночої статі, що проживає в Шотландії’, *шотландки*; *шотландка*<sup>2</sup> ‘тканина’; *рись*<sup>1</sup> ‘тварина’, *рисі*; *рись*<sup>2</sup> ‘біг’.

Часткові омоніми-дієслова найчастіше відрізняються в окремих формах звуковим складом основ, що пов'язане з чергуванням звуків, напр.: *слати* (*стелю*, *стелеш*) і *слати* (*шлю*, *шлеш*); *засипати* (*засинаю*, *засинаєш*) і *засипати* (*засипаю*, *засипаєш*).

Крім лексичних, в українській мові є ще **лексико-граматичні омоніми**. Вони належать до різних частин мови й утворилися внаслідок взаємопереходу їх, напр.: *протягом року* (упродовж) – *протягло протягом*; *шкода* (збиток) і *шкода* (жаль).

**Співзвучність мовних одиниць**, що належать до явищ, суміжних з омонімією, тобто знаходяться на периферії, визначається більшою мірою чинниками граматики, словотворення, фонетики (графіки), ніж лексики.

**Омоформи** – це слова, що належать до різних частин мови та збігаються звучанням і написанням тільки в одній якійсь формі, напр.: *три* (числівник) – *три* (дієслово); *дуло* (іменник) – *дуло* (дієслово); *замок* (іменник) – *замок* (дієслово).

Початкові форми їх, за окремими винятками, різні (але інколи збігаються: *мати* – *мати*).

В українській мові існує традиція використання в переносному значенні назви істоти та окремих їхніх органів для називання нових предметів, приладів, їхніх частин, напр.: *мушка* ‘невеликий прилад на кінці дула вогнепальної зброї для прицілювання’. Частини механізмів – *голівка, шийка, ніжка*.

В одних випадках словники подають ці слова як омоніми, а в інших – як багатозначні слова. Загалом чітких, науково аргументованих критеріїв у розмежуванні полісемії та омонімів у наведених прикладах наука, на жаль, не виробила.

**Омофони** – це однакові за вимовою й різні за написанням слова, напр.: *гриби – гребі; застав – за став; Віра – віра; Орел – орел; потри – по три; мене – мине; Швець – швець; спиться – спиця* та ін.

**Омографи, або омограми**, – це однакові за написанням, але різні за вимовою (наголосом) слова, напр.: *замок – за'мок; вигода – ви'года; мала – ма'ла; стрічки – стріч'ки*.

Зі стилістичною настановою омоніми, омоформи, омофони й омографи використовують переважно в художньому стилі та розмовно-побутовому мовленні. Вони служать засобом створення каламбурів, надання висловленої думці гумористичного або сатиричного забарвлення, напр.:

*Галя: Як мені в цій сукні? Іде?*

*Макар: Хто іде? (Корн.);*

*Зоставив після себе слід, який рішуче б стерти слід («Україна»);*

*Ну й охочий брат мій Ігор*

*До усяких жвавих ігор.*

*Де яка у світі гра є,*

*Залюбки у неї грає.*

З допомогою омонімів, народних рим у сполученні із засобами алітерації іноді досягається яскравий поетичний ефект, напр.:

*Думи мої, думи мої, квіти мої, діти.*

*Виростав вас, доглядав вас –*

*Де ж мені Вас діти? (Т. Шевченко);*

*На світлім березі Дніпра,*

*Слов'янська золота столиця,*

*Світанку мови і добра,*

*Вікно у світ стооке і столице* (М. Вінграновський).

Як і багатозначні слова, омоніми використовують у сильних позиціях, що взаємно виключають одна одну. Це дозволяє реалізувати **основну семантичну функцію омонімів** – диференціювати різні за значенням і однакові за звуковим оформленням слова. Оскільки ці слова не пов'язані за змістом, немотивовані, то їх відштовхування в тексті значно більше, ніж у значень багатозначного слова.

Ономасіологічна цінність омонімів менша, ніж полісемії. Контактне ж їх використання є засобом творення каламбуру, образного зіткнення різних за змістом слів.

### ***Що таке міжмовні омоніми?***

Окремий різновид омонімів становлять **міжмовні омоніми**, під якими розуміють слова різних мов (особливо, коли мови споріднені), які однаково звучать, але мають різне значення, напр.: українське та російське слово *установити* – ‘підніматися’ українською – *установить* ‘втомлюватися’ російською; *вродливий* (укр. *красивий*) – *уродливый* (рос. *потворный*); *луна* (рос. *эхо*) і *луна* (укр. *місяць*); *блюдо* (рос. *страв*) – *блюдо* (укр. *велика тарілка*); *чоловік* (укр. *особа чоловічої статі*) – *человек* (рос. *людина*); *жену* (рос. *жінку*) – *жену* (від укр. *гнати*).

Міжмовні омоніми часто приводять до змішування слів у тексті, нечіткого їх розмежування й помилок, напр.: *город* (рос. *місто*) – *город* (укр. *огород*); *місто* (укр. *город*) – *место* (укр. *місце*).

### ***У яких лексикографічних працях розглядають омоніми?***

Найбільш відомими є такі лексикографічні праці:

Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів української мови. Львів, 1996. 222 с.; Кочерган М. П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Київ, 1997. 399 с.

Завдання словника О. Демської, І. Кульчицького – систематизувати лексичні та лексико-граматичні омоніми сучасної української мови, заповнити прогалини в студіях про це мовне явище. Реєстр словника – 6 тис. слів. Він охоплює лексичні та лексико-граматичні омоніми, уведені деякі

автентичні українські форми з певними ремарками, хоча застарілі слова, архаїзми, історизми, неологізми, діалектизми, терміни репрезентовані в словнику обмежено. Не ввійшли до словника омографи й омофони. Омоніми визначаються за такими основними принципами виділення омонімічних одиниць лексичного рівня:

- семантичний принцип, який передбачає належність омонімів до різних тематичних груп;
- словотворчий, згідно з яким омоніми повинні входити до різних словотворчих ланцюжків;
- граматичний принцип, який вимагає існування різних граматичних зв'язків між словами.

Напр.:

**Американка**<sup>1</sup> Громадянка Сполучених Штатів Америки.

**Американка**<sup>2</sup> Майстерня, у якій негайно лагодять взуття чи одяг у присутності замовника.

**Американка**<sup>3</sup> Різновид невеликої друкарської машинки.

**Американка**<sup>4</sup> Різновид гри в більярд.

**Американка**<sup>5</sup> Сорт ярої пшениці.

**Пункт**<sup>1</sup> Певне місце в просторі, на земній поверхні, місце, заселене людьми.

**Пункт**<sup>2</sup> Окремий розділ офіційного документа або частини тексту. Певний окремий момент у розвитку чогонебудь.

Кочерган П. М. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. Київ : Академія, 1997. 399 с.

Цей словник дає семантичну характеристику близьких за формою, але різних за використанням слів російської та української мов. Міжмовні омоніми метафорично ще називають лихими друзями перекладачів.

Різниця в семантиці може коливатися від незначних семантико-стилістичних відтінків (напр.: рос. *державный* – високий стиль ‘той, що має велику владу’, укр. *державний* (діяч) – нейтральне значення), до протилежних антонімічних значень (напр.: рос. *уродливый* ‘потворний’, укр. *уродливий* ‘красивий’). За своїм походженням це етимологічно пов’язані

слова, що розвинули різні значення в кожній з мов. Це можуть бути паралельні утворення з різною семантикою й неоднаковим осмисленням запозичених слів.

До міжмовних російсько-українських омонімів автор відносить:

– слова, розбіжності у формі яких пов'язані із закономірними фонетичними змінами, напр.: *звон* – *дзвін*;

– слова із закономірними морфемно-словотворчими відповідностями, напр.: рос. *веселье* (радісний настрій; добре проведений час, забава); укр. *весілля* (відповідає рос. *свадьба*; брачний обряд; люди, що присутні на весіллі).

Розрізняють також міжмовні омоформи: рос. *засада* 'приховане розміщення чогось'; укр. *засада* 'основа, початок'; міжмовні омографи: рос. *Родина* 'рідний край', укр. *родина* 'сім'я'; рос. *худоба* 'сухорлявість', укр. *худоба* 'тварини'; лексико-граматичні омоніми: рос. *лютый* 'злой', укр. *лютий* 'другий місяць року'.

### ***Які слова належать до паронімів?***

Окрему групу становлять слова, які дуже близькі за своїм звучанням, але різні за значенням і написанням, напр.: *абонент* – *абонемент*; *тактичний* – *тактовий*; *туристичний* – *туристський*.

Такі слова називаються **паронімами** (від гр. *para* – біля, коло, *опута* – ім'я). Існує широке розуміння паронімів як слів, що мають лише звукову подібність. При цьому морфемна будова слова до уваги не береться. Сюди зараховують і різнокореневі слова (*афект* – *ефект*, *досвід* – *дослід*), і спільнокореневі (*будівник* – *будівельник*, *громадський* – *громадянський*). Звукова відмінність при такому розумінні паронімів можлива у сфері голосних і приголосних (*дерен* – *терен*, *камінь* – *кремій*). Отже, у паронімічні ряди об'єднуються споріднені слова й випадково співзвучні.

Одні дослідники визнають можливість існування багатьох слів у паронімічному ряді, інші вважають, що в паронімічні відношення можуть вступати тільки два слова, отже, існує тільки паронімічна пара.

Укладачі «Словника паронімів української мови» Гринчишин Д. Г. та Сербенська О. А. у словниковій статті описують паронімічну пару, але є випадки, коли в заголовні ряди входить три й більше слова, напр.: *колоніальний – колонізаторський – колонізаційний*.

Маючи усталене значення, пароніми як одиниці словникового складу мови виявляють свої особливості на семантичному рівні, а звідси – у закріплених нормах мови можливостях уживати слово з визначеним колом інших слів та їх форми, напр.: *повстати* на боротьбу, проти гніту, але *постати* перед народом; *адрес* вітальний, гарно оформлений, але *адреса* домашня.

У таких словосполученнях заміна будь-якого пароніма його парним компонентом є неможливою. Якщо в окремих випадках пароніми можуть вступати у зв'язки з одним і тим же словом, відмінності в значенні зберігаються, напр.: *музикальний твір* (мелодійний, приємний) – *музичний твір* (твір, покладений на музику); *програмний твір* (твір, який міститься в програмі), *програмовий твір* (який передбачений шкільною чи іншою програмою).

Таку здатність повністю розмежовуватись у значенні виявляють **повні пароніми** (справжні, абсолютні). Однак у певні паронімічні відношення можуть вступати слова близькозвучні (спільнокореневі), у яких процес розмежування за значенням повністю не завершився, напр.: в окремих значеннях вони розмежовуються, а в інших – зближуються, вступаючи навіть у синонімічні зв'язки. Це – негативні пароніми, напр.: слова *міфічний* і *міфологічний* можуть уживатися як синоніми і як слова, що мають різне значення. Але *виборний – виборчий, передвиборчий і передвиборний* – слова з різними значеннями.

Спільнокореневі пароніми перебувають у складній взаємодії зі значенням того слова, від якого вони утворилися. І тільки тоді, коли значеннева структура слова пов'язується за законами логіки, пароніми стають важливим чинником уточнення інформації, напр.: *інженерний – інженерський*, обидва слова походять від іменника *інженер*.

*Інженерний* ‘технічний, пов’язаний з діяльністю інженерів’ – *інженерний факультет, інженерні справи, розрахунки.*

*Інженерський* ‘який стосується інженера, належить чи властивий йому’ – *інженерський диплом, честь, інженерська праця, етика, інженерські обов’язки.*

Кількість паронімів у мові постійно зростає, оскільки постійно виникає потреба уточнювати інформацію, диференціювати значення. Це явище помітне в термінологічних системах. Порівняно недавно стали вживатися пароніми: *віршований* – *віршовий, морфемний* – *морфологічний.*

### **У яких текстах уживають пароніми?**

**Паронімія** – явище, поширене у всіх сферах мовної діяльності. Слова-пароніми можуть уживатися в мові публіцистики (*інтернаціональний* – *інтернаціоналістський*), у сфері науки (*афект* – *ефект*), у розмовно-побутовому мовленні (*дружний* – *дружній*).

Споріднене з паронімією є явище **парономазії** – спеціальний стилістичний прийом, що передбачає навмисне зближення слів, які мають звукову подібність. У цьому випадку певним чином зіставляються різні за своєю структурою й семантикою близькозвучні слова: *воля* – *доля, вишенька* – *черешенька, море* – *зоре*. Підібрані з відповідною метою, такі слова стають засобом створення ритмозвукового образу, увиразнення, напр.: *Маріє, мріє, мрієчко моя, моя Марієчко тривожна* (М. Вінграновський); *В наш вік і тих зустріти можна часом, хто в ногу йде лише з минулим часом* (З журналу).

### **У чому сутність синонімії?**

Синонімія, як і багатозначність та омонімія, становить досить складну ономасіологічну категорію. Виникнення й лінгвістичну природу синонімії пояснюють асиметрією знака та значення. Закон асиметрії знака був відкритий Тадеушем Карцевським. За цим законом кожен знак намагається набути якомога більше значень, а кожне значення – втілитися в більшу кількість знаків. Отже, це намагання висловити відомий зміст не



тільки своїм основним знаком (первісною формою), а й іншими мовними засобами.

Відомо кілька підходів до визначення й вивчення синонімії. Вони відповідають різним аспектам значення слова. Відповідно до *семантичного (сигніфікативного) аспекту синоніми – це слова однієї частини мови зі значеннями, що збігаються повністю чи частково*. Виходячи зі *структурного аспекту*, вони розглядаються як **слова, які можуть взаємно замінювати один одного, не змінюючи змісту речення**. Такі ознаки синонімів не виключають, а взаємно доповнюють одна одну до повного обширу поняття, яке вкладається в термін *синоніми*.

*Семантичною сутністю синонімії* та мірилом її виявлення в кожному конкретному випадку є **еквівалентність змісту лексичних одиниць**. Еквівалентним може бути весь зміст слова (*мовознавство – лінгвістика*), зміст окремих значень (*брати – одержувати* ‘про заробітну плату’); *брати – одружуватися* (брати за жінку); *брати – рвати* (брати льон). Синонімія, отже, – еквівалентність усього або частини змісту лексичних одиниць. Однак синонімами не можна вважати будь-які частково подібні за змістом лексичні одиниці.

Синонім – це слово, запозичене з грецької мови. У науковій літературі подано такі визначення синонімів: *Аристотеля*: синоніми – слова, гарні для поета; вони показують предмет з різних боків, вони ніби його підсвічують. *А. Євгенєвої* (автора одного зі словників синонімів російської мови): синоніми – слова, що означають одне і те ж поняття, тотожні або близькі за значенням, які певним чином співвідносяться в цей час у мові й служать для деталізації та розрізнення тонких смислових відтінків поняття або вираження експресивних, жанрових і інших відмінностей. *О. Ахманової*: синоніми – слова, що належать до однієї частини мови, близькі за значенням. *Д. Розенталя, М. Теленкової*: слова, близькі, або тотожні за своїм значенням, що виражають одне поняття, але розрізняються, або відтінками значенням, або стилістичним забарвленням, або і тим і іншим. *М. Жовтобрюха*: синоніми – це такі слова, які відмінні один від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його

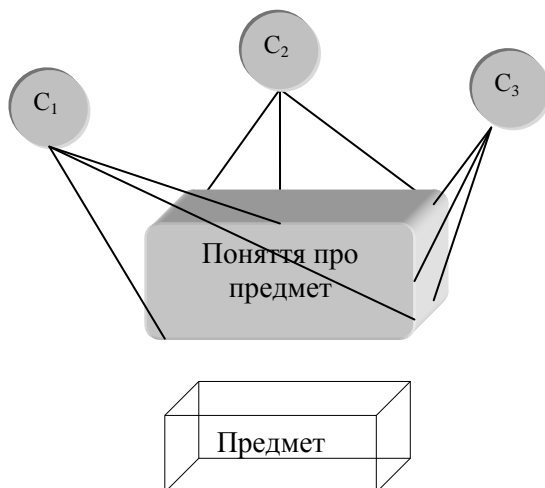
значенні, або з різним стилістичним забарвленням, або означають назву одного поняття. *Л. Лисиченко*: синоніми називають одне поняття. *Є. Кротевич, Н. Родзевич*: це слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням. *С. Єрмоленко, С. Бирик, О. Тодор*: слова, що співвідносяться з тим самим поняттям, мають одне загальне значення, але різняться відтінками лексичного значення, стилістичним забарвленням, сполучуваністю з іншими словами. *О. Селіванової*: розбіжні за звучанням і написанням лексеми одного частиномовного статусу або одиниці переважного одного мовного рівня і з близькими чи тотожними значеннями. *С. Караванського*: слова з однаковим значенням – дублети, або синоніми, а також слова, що, маючи тотожне значення, відрізняються одне від одного специфічним забарвленням. *Л. Булаховського*: синоніми – слова, які в одному й тому ж контексті можуть замінювати одне одного без відчутної різниці в значенні. У посібнику «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (Київ, 1969) подано таке визначення синонімів: це слова, що позначають назву того самого поняття, спільні за своїм основним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням.

Отже, **синонімія** (від гр. *synonymos* – однойменний) – це семантичні відношення лексичних одиниць, що повністю або частково збігаються за значенням; це слова, що називають одне й те саме поняття, спільні за своїм основним значенням, але різняться значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *зарплата, гонорар, утримання, оклад, получка, платня; керувати, правити, управляти, розпоряджатися; старанний, ретельний, дбайливий, пильний, акуратний*. Особливістю синонімів є те, що вони, означаючи одне й те саме поняття, виражають різні смислові відтінки і тим самим слугують важливим засобом посилення виразових можливостей мови.

У номінативній діяльності людини, кінцевим результатом якої є формування того чи того словесного знака, взаємодіють дві суттєво важливі тенденції, зокрема: 1) нейтральне, позбавлене супровідних суб'єктивно-оцінних характеристик

називання предметів позамовної дійсності; 2) відображення у відповідних словах суб'єктивно-оцінних характеристик денотатів, бачення їх під кутом зору позитивної або негативної оцінки. Відповідно до цих двох тенденцій і відбувається поповнення лексичного складу мови синонімами.

Схема 11



***Як пов'язані між собою такі ономазіологічні категорії, як синонімія й полісемія?***

У низці теоретичних праць, пов'язаних з синонімією, з'ясовується питання про взаємозв'язок синонімії з полісемією. Цей зв'язок може мати такі вияви:

1. Розвиток полісемії сприяє збагаченню синонімії. Слово, набуваючи нового значення, одержує право вступати в нові синонімічні зв'язки, стає членом нового синонімічного гнізда, але ніколи той чи той синонім не впливає на створення нового значення, напр.: (про світло) *відбиватися, віддаватися, відсвічуватися, віддзеркалюватися, розлягатися* (входить до синонімічного ряду *відлунювати*); *відлунювати, розкочуватися* (див. синонімічний ряд *лунати*).

2. Полісемантичні слова саме завдяки їх багатозначності можуть входити до складу кількох різних синонімічних груп. Багатозначне слово в межах однієї синонімічної групи

синонімізується з іншими членами групи не всіма своїми значеннями, а лише одним. Семантичні розгалуження багатозначного слова розходяться в різні синонімічні гнізда, напр.: *верх* (дерева) – *верхів'я*, *верхівка*, *верховина*, *вершина*, *верховіття*; *верх* (гори) – *верхів'я*, *вершина*, *шпиль*, *груні*.

3. Синонімія й полісемія мають спільне джерело збагачення – вони поповнюються завдяки вживанню слів у переносних (метафоричних) значеннях, напр.: І. Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря» вживає такі синоніми до слова *йти*: *рушити*, *потягтися*, *полинутися*, *потеліпатися*.

### ***Які відмінності мають слова однієї синонімічної групи?***

У синонімічні відношення вступають кілька слів. Вони утворюють синонімічну групу, яка може бути побудована за принципом синонімічного гнізда, де слова групуються навколо домінанти (від лат. *dominans* – панівний) – стрижневого слова (термін уведений Ф. де Соссюром). Це слово семантично є найбільш простим, за окремими випадками стилістично нейтральним, синтаксично найбільш вільне й уживане. Домінанта виражає загальну ідею всього ряду. Виявившись точкою відрахунку в синонімічній групі, домінанта зазвичай наближується до вираження еквівалентного змісту всіх членів парадигми. Саме на фоні домінанти синоніми сприймаються як семантично більш складні і стилістично марковані. Домінанта очолює синонімічне гніздо й подається в словниках на початку словникової статті.

Іноді синоніми об'єднуються в синонімічні групи, організовані за принципом синонімічного ряду (усі члени такої синонімічної групи пов'язані один з одним та з домінантою), на відміну від синонімічного гнізда, окремі члени якого пов'язані між собою тільки опосередковано, через домінанту, у синонімічному ряді також одне слово первинне, або нейтральне, є стрижневим, або основним, центральним, тобто домінантою, напр., у синонімічному ряді *говорити* – *мовити* – *промовляти* – *базікати* – *варнякати* – *торохтіти* – *плескати* стрижневим, або основним, є дієслово *говорити*, оскільки воно вживається в будь-якому стилі мовлення і є найпоширенішим з усіх слів названого синонімічного ряду.

Синонімічні групи зазвичай утворюють слова, що належать до однієї частини мови (іменники, прикметники, дієслова та ін.). Вони можуть поповнюватися фразеологічними зворотами, наприклад: *дрімати – клювати носом; втекти – п'ятами накивати; боротися – вести боротьбу* тощо.

Ознаками домінанти є: найбільш проста семантична структура; значення домінанти цілком або значною своєю частиною входить до складу кожного з членів синонімічної групи; значення стилістично не марковане, у стильовому відношенні нейтральне; воно найменш закріплене синтагматично. Домінантою не може бути архаїзм.

### ***Які слова не вступають у синонімічні відношення?***

Не вступають у синонімічні відношення терміни, які характеризуються однозначністю, і найменування конкретних предметів (*клен, груша, риба, книга*), поодинокими є синоніми, виражені числівниками (*сто, сотня*), займенниками (*всякий, кожний; абиякий, який-небудь, будь-який*).

Не існує синонімів у деяких слів, що містять елементи образності (*підвернутися, ляснути, брякнути*).

### ***Які типи синонімів виділяють у науковій літературі?***

Типи синонімів виділяють на основі двох ознак. Залежно від кількості позицій, у яких синоніми можуть замінювати один одного, а значить, від ступеня збігу їх значень, виділяють **повну** (абсолютну) і **часткову синонімію**, напр.: *лінгвістика – мовознавство, перевірка – контроль* (повна); *червоний – пурпуровий* (часткова).

Залежно від функцій виділяють *семантичну* і *стилістичну синонімію*. Таке розмежування типів синонімії взято в основу їх класифікації:

**Повні** (абсолютні) **синоніми** – збігаються за своїм значенням і характерною сполучуваністю, напр.: *орфографія – правопис; горизонт – обрій; резолюція – рішення; воротар – голкіпер*. О. Реформатський називає такі синоніми *стовідсотковими*. Деякі вчені вважають, що тільки абсолютні синоніми є справжніми.

**Часткові синоніми** не збігаються повністю за своїм значенням і вживанням, причому ступінь незбігу може бути зовсім різним: *розказувати – оповідати; важкий – тяжкий*.

**Семантичні, або ідеографічні синоніми** (від гр. *idea* – поняття, образ і *grapho* – пишу, креслю), виражаючи по суті загальне, спільне, разом з тим відрізняються окремими елементами своїх значень, які визначаються внутрішньою формою слів: *праця, заняття, діяння, діло; сильний, кріпкий, могутній, потужний, незламний; прийти: 1) завітати, одвідати; 2) пришвендіти, приволоктися*.

**Семантичні синоніми** можуть виражати семантичні відтінки слів (*косовиця* (про косіння трави) – *сінокіс* (косять овес); *барви* (основні кольори) – *тони* (відтінки)), давати оцінку характеризованому об'єктові. Ці синоніми розрізняються мірою вияву ознаки, дії, стану: *сором – ганьба, гарний – чудовий; інтенсифікації дії: бити, вдарити, переїцати, сіпнути, стьобати, шмагати, ляскати, ляпати, товкти (кулаком), штовхнути, стусоннути, ткнути, духопелити, огріти, тріснути* (у М. Стельмаха). Вони можуть уточнювати висловлену думку: *сміх, регіт, плач, ридання*.

М. Нечитайло називає такі групи семантичних синонімів: 1) синоніми, у значенні яких виділяється певна риса чи ознака (*ліс, пуца, гай, діброва, бір, перелісок, чорноліс, байрак*); 2) які відрізняються мірою вияву ознаки, дії чи стану (*гарний – чудовий*); 3) відрізняються характером дії (*плач – ридання*); 4) що перебувають у зв'язку з характерною сполучуваністю (*дефект – недолік*).

Слова, синонімічні з прямим значенням слова, називаються **сталими синонімами**, а ті, що зближені непрямыми, переносними значеннями, належать до **несталих синонімів**, наприклад: *говорити – казати* (сталі), *торочити – плескати* (несталі), *бити – молотити* (несталі). Несталі синоніми семантично зближуються в певних контекстах, розшифровуються в контексті.

**Стилістичні синоніми** виражають ту чи ту емоційно-експресивну оцінку позначуваного: *обличчя – пика, вигнати – витурити*. Стилістичні синоніми становлять слова, відмінні сферою вживання, отже, уживання синонімів визначається

стилем мови, напр.: *незалежність – суверенність, пояснення – коментар, вигадки – витребеньки, друг – другака*. У ролі стилістичних синонімів можуть бути застарілі слова (архаїзми): *палець – перст, воєнний – ратний, радіти – торжествувати, лоб – чоло*. Уживання архаїчних слів обмежене. Найчастіше їх використовують у художньому стилі для відображення історичної епохи, для надання відтінку урочистості, піднесеності. Стилiстичними синонімами є також слова вузького територіального вжитку (так звані діалектизми) або професійного вжитку (*півень – кочет, хлопець – легiнь*).

Ю. Васильєв стилістичні синоніми класифікує так: 1) жанрові (*прапор – стяг*; уживані в різних функціональних стилях); 2) темпоральні (*шия – вия*: одне із слів застаріле); 3) дистрибутивні (залежать від сполучуваності слів: *чорний – вороний* (про коня); 4) соціальні (*мармазель – дівка*); 5) професійні (*кухня – куховарня*).

Різновидом стилістичних синонімів є **емоційні синоніми**, які, крім семантичного відтінку, передають ще емоційну оцінку (повагу, любов, урочистість, зневагу, презирство): *говорити – базікати, йти – шкандибати*.

Виділяють також **семантико-стилістичні синоніми**, які розрізняються і значенням, і семантичним обсягом, й емоційно-експресивним забарвленням, напр.: *торжество, триумф; лихо, біда, горе, нещастя*.

Крім постійних, усталених у лексичній системі синонімів, існують також **контекстуальні синоніми**, тобто слова, які лише в одному контексті, тимчасово постають як синоніми, напр.: *Чоловіка зо два одділились і похилили назирці за першими* (П. Мирний) (*похилили – пішли*); *Марко хрипів на всі боки, ледве встигав відповісти. – Всім буде, всім буде! – дзвеніла Маланка* (М. Коцюбинський) (*говорити – хрипіти, дзвеніти*). *Маленьке сіре, заплакане віконце* (М. Коцюбинський). *Він сказав – махнув рукою, підморгнув, підмахнув*.

О. Тараненко називає функції контекстуальних синонімів: заміщення, уточнення (виділення відтінку), підсилення (*злий, недобрий, лихий чоловік*) та ін.

### **Чому виникають синоніми?**

Учені називають дві групи причин виникнення синонімів – внутрішні й зовнішні.

**Внутрішні причини:** 1. Розвиток і збагачення лексики в процесі словотворення. Зокрема: *своєрідність – самобутність, особливість, характерність; дивуватися – чудуватися, розводити руками; веселун – весельчак; сінокіс – сіножать.*

2. Синонімічні відношення створюються також за рахунок поповнення словника української літературної мови з територіальних діалектів, проникнення в літературну мову старослов'янської, професійної мови, жаргонів: *дорога – плай, лісовик ‘міфічна істота, яка, за уявленнями багатьох народів, жила в лісі’ – лісовий, чугайстер, нетлений.*

3. Синоніміка української мови поповнюється іншомовними словами: *своєрідність – оригінальність, доказ – аргумент, зодчий – архітектор, промисловий – індустріальний, відтінок – нюанс.*

**Зовнішні причини:** умови життя змушують народ поповнювати синонімічні ряди. У нашій мові немає синонімів до слова *верблюд*. Проте М. Плотников стверджує, що в арабській мові їх 5 тисяч. Зате в нашій мові знайдено 100 синонімів до слова *завірюха*, 100 синонімів до слова *чайка*, 300 синонімів до назви *джерела*. Зокрема, слово *глибокий*, синонімізуючись з іншими словами і різними значеннями, має 31 синонім: *глибоководний; (небо) безодний, безденний, незглибний, незглибимий; (тил) віддалений, глибинний; (давнина) незапам'ятна, хтознаколишня; (твір) мудрий, глибокодумний, серйозний; (очі) вдумливий, виразний; (голос) низький, густий, грудний; (зміни) істотні, значні; (сум) сильний; (любов) палкий; (тиша) повний, цілковитий; (знання) ґрунтовний, фундаментальний, поглиблений; глибоченький, глибоченний.* Для назви саней на двох паралельних суцільних полозах у говірках української мови М. Никончук зафіксував біля 70 лексем, найпоширеніші з яких такі: *'сани д'ровні, ко'гуги, 'розворні, 'баба, 'гара, грин'джоли, 'залубні.*



### ***Яку функцію виконують синоніми в текстах?***

Лексичні синоніми вживають у всіх функціональних стилях і виконують важливі стилістичні функції, як-от: вони є засобом увиразнення мови, створення яскравої образності, усунення лексичної тавтології й уникнення одноманітності мовлення, посилення експресії висловлення, засобом смислового підсилення, зіставлення, уточнення, поліпшення стилю висловленої думки. Отже, роль синонімів у мові надзвичайно важлива. Уміле користування синонімами залежить від глибокого знання словникового складу української мови, її синонімічного багатства.

У мові художньої літератури синоніми є важливим засобом створення образності. Зокрема Т. Шевченко в поемі «Гамалія» з метою посилення експресії замінює дієслово *горить* на *палає*:

*Горить Скутар, стиха робота.*

↓

*Пала Скутар, стиха робота.*

*Палати 'горіти яскравим полум'ям' (піднесене значення).*

Так само у вірші:

*Зорі сяють, серед неба*

*Горить білолиций*

*Верба слуха соловейка,*

*Дивиться в криницю.*

Замість дієслова *світить* ужито *горить*.

У поемі «Наймичка» підкреслено величність материнського звання для героїні, тому до слова *називати* Т. Шевченко добирає синонім *величати*:

*Вранці Марко до наймички*

*Ручки простягає*

*І мамою невсипуцу*

*Ганну величає (називає).*

Синоніми дуже часто виступають у такій стилістичній фігурі, як ампліфікація. **Ампліфікація** – стилістичний прийом нагромадження в реченні епітетів, синонімів, однотипних висловів, однорідних членів речення, а іноді й антитез для посилення емоційного впливу поетичної мови, напр.: *Я порву ті*

вінки, що сплітались в добу лихоліття, Розтопчу, розмету їх у попіл, у порох, сміття (П. Воронько).

І. Муратов у «Слові до живих» від імені загиблих у другій світовій війні від рук убивць заявляє:

Кричу, сповіщаю,

Потойбічною пам'яттю мщу,

Не прощав, не простив, не прощаю,

Не дозволю простить,

Не прощу!

Абсолютні синоніми поширені серед термінологічної лексики і, отже, переважно використовуються в науковому стилі, наприклад: *всесвіт – космос; іспит – екзамен; мовознавство – лінгвістика; вивіз (товарів) – експорт; ввіз (товарів) – імпорт.*

### ***У яких лексикографічних працях репрезентована синонімія української мови?***

Українська мова належить до мов з багатою й розгалуженою синонімікою. Великі синонімічні ряди в ній (наприклад, синонімічний ряд до слова *говорити* налічує понад 50 синонімів) свідчать про досконалість і високий рівень розвитку української літературної мови, про її великі виразові можливості, про здатність передавати найскладніші почуття й думки глибокого філософського змісту, оскільки лексичні синоніми забезпечують щонайточніше вираження думки в усіх її відтінках. Відшукати найпотрібніше й найдоречніше слово в лексичному багатстві української мови – справа нелегка. У разі потреби слід звертатися до словників, які допомагають знайти найвлучніше слово, а отже, виховують навички правильного спілкування, сприяють піднесенню мовної культури.

Словники: Словник синонімів української мови : у 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. Г. Головащук та ін. Київ, 1999 – 2000 (9200 синонімічних рядів);

Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 1995 (15000 синонімічних рядів);

Деркач П. Короткий словник синонімів української мови. – Київ, 1964.

### У чому сутність антонімії?

**Антоніми** (від гр. *anti* – проти і *опута* – ім'я) – це слова з протилежним значенням, напр.: *купівля – продаж, великий – малий, будувати – руйнувати*. Необхідною умовою об'єднання слів в антонімічні пари є їх лексична спільність. Так, прикметники *чорний – білий* виражають протилежні значення, проте їх об'єднує спільне поняття кольору. Слова *великий – малий* об'єднуються в антонімічну пару поняттям розміру та ін. В антонімічну пару зазвичай входять слова тільки однієї частини мови, наприклад: *добро – зло, сумний – веселий, купувати – продавати, дорого – дешево*. В антонімічні відношення можуть вступати не тільки слова, а й фразеологічні звороти, наприклад: *мовчати – говорити, точити яси, теревені правити, тріпати язиком; увечері – удень, серед білого дня*. Такі антонімічні пари вживаються переважно в художньо-белетристичному й розмовно-побутовому стилях.

Відмінності в явищах дійсності, що уявляються істотними з погляду людини, при оцінці відображаються в мові як протилежності.

Лексичні антоніми поряд із синонімами, омонімами, багатозначними словами належать до яскравих засобів стилістики. Антоніми утворюють групу слів, яка складається з двох лексичних одиниць (на відміну від синонімів та омонімів, які групуються гніздами, рядами).

У посібнику із загального мовознавства Ю. Степанова вказано, що «протиставлення слів передбачає існування в кожному з них спільної семантичної основи; розвиток кожного нового антонімічного протиставлення є разом з тим розвитком нового значення в словах, що протиставляються».

За допомогою контрастного зіставлення фактів найяскравіше видніється ясне, адже звучання сприймається в тиші.

Антонімічні відношення між словами найчастіше виявляються тоді, коли слова вказують:

- на якість – *білий – чорний, сумний – веселий, швидкий – повільний*;

- на простір – *вперед* – *назад*, *там* – *тут*, *південь* – *північ*;
- на час – *зима* – *літо*, *весна* – *осінь*;
- на дію – *говорити* – *мовчати*, *приїхати* – *від'їхати*;
- на стан – *стояти* – *лежати*, *дружити* – *ворогувати*;
- на почуття – *любов* – *ненависть*;
- на стосунки між людьми – *друг* – *ворог*.

### **Які класи антонімів виділяються в науковій літературі?**

За своєю суттю антоніми неоднорідні. Виділяють кілька їх класів. **Градуальні антоніми** позначають два діаметрально протилежні видові поняття певного родового поняття, значення слів репрезентоване крайніми протилежними точками (*молодий* – *старий*). Між цими крайніми точками можливі перехідні етапи, що не досягають до крайньої точки: *холодний* – (*теплий*) – *гарячий*. Слова, які своїм лексичним значенням знаходяться на семантичній осі між двома антонімами, позначають перехідні етапи, називаються **мезонімами**: *теплий* – *холодний*, *усі* – *дехто* – *ніхто*.

Окремий клас становлять **комплементарні антоніми**, що позначають два взаємодоповнювальні поняття, які разом становлять родове поняття, без проміжних ланок: *зрячий* – *сліпий*, *присутній* – *відсутній*. До цього класу прилягають також антоніми зі значенням ‘дія або стан і їх припинення’: *рухатися* – *спинятися*. **Антоніми-конверсиви** позначають протилежно спрямовані, зустрічні дії: *купувати* – *продавати*.

Називають також **векторні антоніми**, що позначають дві протилежно спрямовані або взаємо зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: *закривати* – *відкривати*, *крацати* – *гіршати*, *висхідний* – *нисхідний*, *туди* – *звідти*, *уперед* – *назад*.

**Координатні антоніми** позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *верх* – *низ*, *там* – *тут*, *цей* – *той*, *початок* – *кінець*, *північ* – *південь*. Тематично вони наближаються до векторних, а за структурою опозицій відрізняються можливістю проміжного члена.

**Слова яких частин мови найчастіше бувають антонімами?**

Лексичними антонімами найчастіше бувають якісні прикметники, адже якість найкраще здатна протиставлятися: *гарячий – холодний; веселий – сумний*. Відносні та присвійні прикметники антонімами бувають рідко. Їх антонімічність диктується сполученням з одним і тим же іменником: *ранкова – вечірня година; чоловічий – жіночий одяг*.

Серед іменників антонімами найчастіше бувають ті, що означають абстрактні поняття: опредмечену ознаку (*висота – низина; холод – спека*), опредмечену дію (*прихід – відхід; додавання – віднімання*), стан, почуття, стосунки між людьми (*мир – війна; праця – відпочинок; дружба – ворожнеча*). Конкретні іменники бувають антонімами рідко. Вони найчастіше також співвідносяться з абстрактними іменниками: *друг – ворог, правдомовець – брехун*.

Антонімами нерідко виступають дієслова, що мають антонімічні префікси: *залазити – вилазити, переїдати – недоїдати*. Крім цього, серед дієслів є й різнокореневі антоніми: *любити – ненавидіти, працювати – ледарювати, радіти – сумувати*

Кількість антонімічних прислівників визначається антонімією тих частин мови, від яких вони утворені: *спереду – ззаду, далеко – близько*.

Небагато антонімічних пар виділяється серед займенників: *усі – ніхто, усе – ніщо*. Трапляються антоніми серед прийменників: *з – до, від – до, над – під*.

**Як класифікують антоніми залежно від їх структури?**

За структурою розрізняють різнокореневі та спільнокореневі антоніми. Різнокореневих антонімів більше. Тому деякі вчені (зокрема, Л. Булаховський) уважають антонімами тільки ті слова, що мають різні корені. Однак протиставлення можна висловити й іншим способом, використовуючи слова одного кореня. Тому другим структурним типом антонімів є спільнокореневі антоніми.

Лексичні антоніми цього різновиду виникають:

а) у результаті приєднання до однакових основ антонімічних префіксів: *затикати – відтикати, заселяти – виселяти, сходиться – розходиться*;

б) як результат приєднання префікса із заперечним значенням (*не-, без-, анти-, де-, проти-, контр-*): *воля – неволя, віра – безвір'я, атомний – протиатомний, воєнний – антивоєнний, шифрувати – дешифрувати, революція – контрреволюція*.

Антонімами слід вважати лише ті слова з префіксом *не*, які створюють нове поняття: *доля – недоля, вірний – невірний*. Проте не будуть антонімами слова: *білий – не білий, ходити – не ходити*.

### **У чому полягає системність антонімів?**

Системність антонімів виявляється в тому, що слова антонімічної пари характеризуються однаковою сполучуваністю, як-от: *високий хлопець – низький хлопець; високого зросту – низького зросту; високі показники – низькі показники; високий рівень – низький рівень*.

Свідченням системності антонімії може бути співвідношення антонімів і синонімів. Це співвідношення виявляється в багатстві синонімії та антонімії. Антонімічні компоненти можуть пов'язуватися з окремими членами синонімічного гнізда, напр., синонімічний ряд *сміятися, реготати, хіхикати* співвідноситься із синонімічним рядом *плакати, ридати, рюмсати*. При цьому утворюються такі антонімічні пари: *сміятися – плакати, реготати – ридати, хіхикати – рюмсати*.

Антонімії багатозначних слів властиве багатство відношень. Часто при зіставленні значень багатозначних слів-антонімів можна помітити, що виявляється антонімічність і в окремих значеннях цих слів.

Так, антонімічна пара *щедрий – скупий* може вживатися з кількома значеннями, але кожним із цих значень слово *щедрий* вступає в антонімічні відношення зі словом *скупий*:

Щедрий	Скупий
1) який охоче ділиться майном	який уникає витрат
<i>щедрий – скупий чоловік, хлопець</i>	
2) багатий на що-небудь	Недостатній
<i>Щедра – скупа земля, рослинність</i>	
3) великий за кількістю, значний, достатній	невеликий за кількістю, недостатній
<i>Щедра – скупа винагорода, допомога</i>	

Однак нерідко один з компонентів має значно більше значень, ніж інший. Тоді до різних значень одного слова приєднуються різні антоніми, як-от: слово *старий* може мати такі антоніми:

- *старий – молодий (батько, вовк, удівець);*
- *старий – малий, малолітній (старі й малі люди);*
- *старий – новий (одяг, машина);*
- *старий – новий (календар);*
- *старий – модерний (стара – модерна будівля);*
- *старий – сучасний (старий – сучасний витвір мистецтва).*

Наведені приклади показують, що навколо одного слова збирається ніби пучок антонімів: *безділля: праця, відпочинок; гіркий: солодкий, кислий, терпкий.*

Це дає змогу на основі закону протиставлення виявляти нові, незвичні відношення, можливі лише в одному з наведених контекстів.

### ***У чому сутність контекстуальних антонімів?***

Незвичні відношення, можливі лише в одному контексті, створюються антонімами **мовними** й **немовними**, або **контекстуальними**.

У ролі **контекстуальних антонімів** найчастіше є слова, ужиті в переносному значенні, як-от: *Фашизм протягом кількох років перетворив цілий континент на джунглі, де злочин було названо подвигом, безчестя – честю; жорстокість – доблестю, продажність – чеснотою, зраду – героїзмом, хамство – культурністю* (Олесь Гончар); *Як нація ми формувалися*

повільно, але надійно й фундаментально, ніби знали, що нас чекає попереду – які трагедії і несподіванки, які карколомні повороти долі, що дикий гонор орд розіб'ється об незнищенний стоїцизм нашого духу та волячу терплячість (В. Яворівський).

До контекстуальних протилежностей наближаються різного роду зіставлення слів, які не є антонімами, але слугують у мові при зіставленні.

Серед них виділяються слова, що вказують:

– на різну стать людей – *дід – баба* (дідова донька – бабина донька), *батько – мати*, *хлопці – дівчата*;

– на різні терміни родинної спорідненості – *дід – онук*, *дочка – зять*, *мачуха – падчерка*;

– на різні соціальні й професійні групи людей – *викладачі – студенти*, *учителі – учні*, *державний – приватний*;

– на різну стать тварин і птахів – *гусак – гуска*, *кінь – кобила*;

– на різний вік тварин – *корова – телятко*, *собака – цуценя*.

У мові ці протиставлення часто використовують зі стилістичною метою, напр.: *«Розмах рятувальних робіт з кожною годиною наростає. Населення краю мовби розділилося цієї ночі на дві категорії людей: на потерпілих і на тих, що рятували. Не було ні голів, ні секретарів, ні винуватих, ні безвинних, ні близьких, ні чужих; ні добрих, ні злих; не було ні артистів, ні стажистів – були люди, що рятували людей. Дужчі – слабших, одні, що подають руку, а другі, що спасенно хапаються за неї»* (О. Гончар). У цьому уривку словесні пари типу *голови – секретарі*, *артисти – стажисти* поряд з повними антонімами *близькі – чужі*, *дужчі – слабші* виконують функцію протиставлення.

### **Які слова не слід відносити до антонімів?**

З антонімією іноді пов'язують слова з різною емоційною насиченістю: *кінь – шкапа*, *хата – курінь*, *хата – халупа*.

Однак антонімія – це протиставлення слів за їхньою семантикою, а тому протиставлення за емоційним вираженням антонімами вважати не доцільно.



У художніх творах та усному мовленні часто опозиційну функцію виконують слова різних частин мови.

«Смерть, смерть», – знову закрипіла хвіртка.

«Жить, жить», – сказала вода землі (М. Стельмах).

Такі випадки також не належать до лексичної антонімії.

### **Яку функцію виконують антоніми?**

Антоніми як один з найяскравіших засобів мовної виразності вживаються в усіх функціональних стилях, і зокрема, у науковому. Правильне використання антонімічних протиставлень допомагає чітко розмежовувати поняття, сприяє точності та яскравості вираження думки, дає змогу підкреслити непримиренність зображуваного, забезпечує конкретну характеристику предметів, явищ, посилює афористичність вислову.

Лексичні антоніми широко використовуються як стилістичні засоби в усіх жанрах літератури. І все ж найбагатше явище антонімії представлене в усній народній творчості, зокрема в прислів'ях та приказках, напр.: *з чорної кішки білої не зробиши; добра слава далеко йде, а погана ще далі; правда кривду переважить; повний колос до землі гнеться, а пустий угору дереться; багато казати – мало слухати; рання пташко росу п'є, а пізня – слізки ллє.*

На основі антонімів у мові твориться така стилістична фігура, як антитеза, – зіставлення з метою протиставити одне одному життєві факти, явища, думки. Найчастіше активну функцію в антитезах виконують повні антоніми, напр.: *«Дівчина запалилася до праці, до діяльності, поклялася присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї. Так справедливість каже. Вона буде вчителькою, вона понесе світло в темряву, потіху – смуткові, поміч – убожеству»* (М. Коцюбинський).

З антонімією пов'язується й такий стилістичний засіб, як **оксिमорон** (оксюморон), що будується на поєднанні контрастних протилежних одне одному за змістом понять. Мета цього засобу – наголосити на незвичайності зіставляваного та вказати на небуденність явища, напр.: *голосна тиша; пекучий*

*мороз, солодкий тягар; гірка радість; веселе горе; солодкий біль.*

Неперевершеним майстром використання протиставлення була Леся Українка, у творах якої вжито такі типові антонімічні пари: *правда і зло, кривда, рай і пекло, життя і смерть, любов і ненависть, ясний і темний, рідний і чужий*. Активно впроваджував у свої твори антонімічні пари Д. Павличко, один з найпопулярніших творів якого «Два кольори», що став народною піснею, побудований на протиставленні двох кольорів – червоного й чорного, двох символів – *добра і зла, радості і туги*.

У мовотворчості Олександра Олеся, як свідчать дослідження Н. Бобух, використано функційно-семантичні групи антонімічних пар, які виражають колористичні й темпоральні характеристики (*світло – темрява, день – ніч*), репрезентують полярні почуття, душевні стани, психічні процеси, емоції (*веселий – сумний; весело – сумно, жалібно; любити – ненавидіти; радість, радощі – горе, журба, мука, туга; сміятися, усміхатися, реготати – плакати, ридати; щастя – біль, жаль, журба, мука, туга, страждання та ін.*). Простежено також традиційне для української поезії ХХ ст. переносне вживання антонімічних лексем *світло – темрява, день – ніч* із метою протиставлення прогресивного і реакційного періодів у житті суспільства, миру й війни. Продуктивними є оксиморонні синтагми, засновані на емотивно-оцінних лексемах, та оксиморони, які актуалізують зв'язок між компонентами універсальних опозицій *життя – смерть, живий – мертвий*. Антитези й оксиморони виконують у поетичних текстах Олександра Олеся різноманітні стилістичні функції.

***Які шари з погляду походження виділяють у складі лексики української літературної мови?***

Лексика української мови складалася в процесі тривалого історичного розвитку і становить продукт епох. Формування та розвиток її пов'язані з історією народу. Є в мові слова, походження і творення яких прозоре, напр.: *Луганка, Луганськ, луганський, луганці*.

Однак у мові немало таких слів, походження яких можна встановити, лише провівши спеціальне дослідження. Зокрема: про походження іменника *луг* ми можемо дізнатися лише з етимологічного словника: це спільнослов'янське слово (з чергуванням у корені [o] – [e]) – *ляга* – мало значення ‘калюжа, болото, яма’, наявний той же корінь, що й у слові *лук* ‘зброя’, латинське *lung* ‘болотиста земля’. Це слово буквально означало ‘низьке, увігнуте місце’.

Слово *сніданок* мало у своєму складі префікс *сьн-*, корінь *-ід-* (як і *їда*), суфікс *-а-* (дієсл. суф.), *-н-* (прикм. суф.), *-ок-* (імен. суф.); *оранжевий* ‘жовтогарячий’ (від фр. *orange* – новий, апельсин).

Загалом за своїм походженням лексика неоднорідна. Найбільша частина її належить до так званої **корінної української лексики**, яка включає всі слова, що ведуть початок від індоєвропейської мовної спільності, це також слова, що виникли в праслов'янській мові та на українському мовному ґрунті.

Решту лексичного складу становлять іншомовні лексичні запозичення, які засвоювала українська мова протягом усього історичного розвитку.

Основне ядро лексичної системи сучасної української мови, як і інших слов'янських мов, становлять праслов'янські слова. За спостереженням видатного славіста Т. Лер-Сплавінського, праслов'янські лексеми складають близько ¼ активного словникового запасу освіченого поляка. Приблизно така ж кількість названих слів і в українській мові.

Праслов'янський лексикон складається із слів, успадкованих з індоєвропейської прамови, які було збережено без особливих змін або з деякими модифікаціями, та слів, що виникли на базі праіндоєвропейських коренів у результаті словотворчої праці праслов'ян.

Із загальної праіндоєвропейської спадщини в праслов'янській мові збереглися:

**а) назви деяких головних предметів, явищ природи:**

**земля**, прасл. \**zemja*, укр. *земля*, лит. *žėte*, д-прус. *gemte*;

**небо**, прасл. \**nebo*, укр. *небо*, лат. *nebala* ‘туман’, д-інд. *nebhas* ‘туман, пара’, лит. *nebesis* ‘хмара’;

**сонце**, прасл. \**sъlnьse*, укр. *сонце*, лит. *saule*, д-прус. *saule*, д-інд. *suvar*, лат. *sol.*, нім. *Sonne* 'сонце';

**роса**, прасл. \**rosa*, лит. *rasa*, лат. *ros.*; сюди ж належать слова *день*, *вечір*, *весна*, *зима*, *вогонь*, *дим*, *вода*, *сніг*, *роса*, *вітер*;

**б) назви рослин та їх частини: дерево**, прасл. \**dervo*, укр. *дерево*, лит. *derva* 'сосна', д-інд. *dāru* 'деревина', англ. *tru*, кетт. *tari* 'дерево'; а також слова *береза*, *зерно*, *солома*, *полова*, *льон*, *біб*, *мак*, *мох*, *яблуня*, *липа*

**в) назви тварин (диких і свійських) та деяких комах:** *тур*, *олень*, *вовк*, *бобер*, *видра*, *їжак*, *миша*, *вивірка (білка)*, *корова*, *свиня*, *поросся*, *вівця*, *ягня*, *теля*, *куніця*, *орел*, *журавель*;

**г) назви частин і органів людського тіла та організму тварин:** *череп*, *мозок*, *волосся*, *брови*, *око*, *вуха*, *ніс*, *язик*, *зуб*, *горло*, *лікоть*, *коліно*, *долоня*, *ніготь*, *кістка*, *вим'я*, *серце*, *жила*, *кров*, *борода*; зокрема, **череда**, прасл. \**serdьse*, лит. *širdis*, д-прус. *seur*, вірм. *sirt*, лат. *cor.*;

**д) назви спорідненості та свояцтва:** *муж*, *жона*, *отець*, *мати*, *син*, *брат*, *сестра*, *свекруха*, *невістка*, *дівер* (чоловіків брат), *вдова*;

**е) деякі назви житла та його частин, окремі назви продуктів харчування і знарядь праці:** *дім*, *двері*, *мед*, *м'ясо*, *юшка*, *сіль*, *жорно*, *ярмо*, *колесо*, *вісь*, *путь*, *стежка*; зокрема, **м'ясо**, прасл. \**tъсо*, д-прус. *tepsā*, д-інд. *tamsat*, гот. *timz*, вірм. *mis* 'м'ясо';

**ж) назви основних життєвих процесів:** *жити*, *умирати*, *йти*, *стояти*, *текти*, *їсти*, *жити*, *спати*, *бачити*, *знати*, *слухати*, *дати*, *брати*, *просити*; зокрема, **орати**, прасл. \**orati*, лит. *arti*, лат. *aro*, гот. *arjan*, тох. *āre*.

**з) назви якостей:** *рудий*, *жовтий*, *чорний*, *малий*, *довгий*, *кульгавий*.

**До праслов'янських новотворів відносимо:**

1. Праслов'янські семантичні новотвори.

**Грива**, прасл. \**griva* 'грива', латиськ. *griva* 'вустя ріки', д-інд. *griva* 'потилиця'.

**Город**, прасл. \**gordь* 'укріплення, город', пор. лит. *gardas* 'огорожа', гот. *gards* 'дім', алб. *garth* 'тин'. *Брати*, *горіти*.

2. Праслов'янські лексеми, утворені на основі праїндоевропейських коренів за допомогою словотворчих засобів, успадкованих з праїндоевропейської мови та нововиниклих у праслов'янській мові.

**Мука**, прасл. *mfka* 'мука, борошно', *męti* 'м'яти'; **плем'я**, прасл. *\*plemę* 'плем'я', пов'язані із *plodъ* 'плід'. Корінь *phel* + *m*; **брат**, прасл. *\*brat* – *bratana* (братана), *bratavca* 'племінниця, братова дочка'; *bratati* 'брататися, дружити'; *bratiti* 'називатися братом'; *bratovъ* 'братів'; *bratecъ* 'братець, братик'; *bratъja* 'братія'; *bratinije* 'братній'; *bratъskъij* 'братерський'; *bratъstvo* 'братство'; *bratuceda* 'діти двох братів'.

У більшості підручників з сучасної української мови виділено спільносхіднослов'янський (давньоруський) шар лексики, до якого відносять слова, що виникли в період спільносхіднослов'янської мовної єдності й успадковані українською, російською та білоруською мовами. У зв'язку із новим прочитанням проблеми спільносхіднослов'янської мовної єдності, а значить і заперечення існування давньоруської мови як єдиного лінгвального організму, немає потреби окремо виділяти цей шар лексики. Адже слова, утворені в період IX – XII ст., треба вважати такими, що утворились на базі праїндоевропейських основ і належать до праслов'янського шару лексики., напр.: **ярина**, походить від прасл. *яръ* 'весняний, ясний' і суфікса *-ин-*;

**Сорок** – відзначається у пам'ятках з XII ст. Як думають науковці, слово виникло внаслідок уживання лексеми *сорокъ* 'мішок', у який входило чотири десятки соболиних шкірок. За переказами, був звичай продавати соболі в таких мішках – сороках, тобто в наборі (сорок однорідних шкірок) на повну шубу, звідки подальше сорок – одиниця відрахунку. Походження ж самого слова *сорок* 'мішок, сорочка' неясне. Деякі вчені вважають, що сорок запозичене із давньонімецької мови. Порівняйте давньосл. *gerk* 'сорочка'.

**Дев'яносто** – відзначено в пам'ятках з XIV ст. У всіх слов'янських мовах, як свідчать історики, функціонує лексема *дев'ятдесят*, яку й засвідчують діалекти (у карпатських говірках, болгарських, польських). Східні слов'яни успадкували індоєвропейську назву числа 90. Правда, у цьому слові

відбулася низка фонетичних змін. Перша частина слова \*nevens 'дев'ятий' стала звучати подібно *дев'ять*; а друга частина *dkmtə* 'десяток' була наближена до числівника *сто* (Старому *dkmtə* споріднене грецьке *dekas, dekadōs* 'десяток'). Менш вірогідною є версія про те, що слово *дев'яносто* виникло із сполучення *дев'ять до ста*, у якому пройшло уподібнення та скорочення звуків.

До **специфічно української лексики** (власне української лексики) належать слова, що виникли на українському мовному ґрунті.

Власне українські слова поповнили всі тематичні групи лексики, успадковані з праслов'янської доби:

а) слова на позначення суспільно-політичних та адміністративних понять: *рада, громада, керівник, ланка, ланкова, промовець, працівник*;

б) назви, пов'язані з культурою землеробства: *жниварка, молотарка, віялка, оранка, сіяч, рільник, тваринник, корівник, пташарня*;

в) назви військових понять – *наступ, оточення, військкомат*;

г) абстрактна лексика – *мрія, щирість, хист, сподівання, майбуття, відродження*;

д) наукова лексика – *іменник, прислівник, додаток, кисень, водень*;

е) технічна лексика – *промисловість, гірництво, залізниця, літак*;

ж) педагогічна – *виховання, освіта, педрада, іспит, гурток, оцінка, малювання*;

з) явища природи – *гай, жовтень, завірюха, метелиця*;

и) назви будівель, їх частини – *приміщення, будинок, хлівець, садиба, горище, піддашшя*;

к) назви їжі та напоїв – *борщ, вареник, гречаники, картопляники, бублики, куліш, узвар*;

л) назви одягу – *штани, спідниця, капелюх, хустка, черевики, чоботи, сап'янци*.

До власне українських належать також службові слова: *біля, поміж, з-під, аж, якщо, якби, немовби, неначе, нехай, невже, навіть, майже*.

Власне українські слова є здебільшого похідними. Вони утворились від праслов'янських основ за допомогою специфічних (властивих тільки українській мові) словотворчих зісобів: -ин- – *Черкащина*; -ій- – *водій, плаксії*; -ень- – *красень*; -ач- – *викладач*; - аль- – *скрипаль*; -енк(о)- – *вівчаренко, поваренко*; -ощ(і)- – *гордоці, ласоці*; -ук-, - юк- – *писарчук*; -ич- – *погонич*; -к- – *задавака, кривляка*; - ець- – *полтавець*; -су- *сузір'я*; перед- – *передмова*; між (межи)- *міжгір'я*; по- *подвір'я, поверх*; при- – *прірва, прізвище*;

Зрідка до загальноновживаної лексики входять слова, утворені відомими майстрами слова. Це дало підставу О. Черногузу сказати таке: «Відомо, що письменники – як діти. Вони вигадують силу-силенну слів. О. Пушкін придумав слово чопорный, Ф. Достоевський – достопримечательность, М. Старицький – мрія, І. Нечуй-Левицький – плуз, Карел Чапек вніс у світові мови слово робот. Якщо ж слово «шопні» ввійде в англійську мову, то знайте – цей скромний внесок зробив я, і цього нітрохи не соромлюсь». Такі слова, утворені окремим носієм мови, що ввійшли до загальноновживаного словникового запасу, називаються кованими. «Ковалями» власне українських слів були і Г. Квітка-Основ'яненко (він творець слів *молодожон* і *послухнянство*), і Я. Щоголів (*блакит, вродниця, одголосок, юнак*), і сам Т. Шевченко (*гори-хвилі, слова-сльози, білохате село, на розмову тихо-сумну*), і М. Старицький (йому, вважають, належить авторство таких слів: *мрія, байдужість, вгавати, вражіння, жадати, завзятець, млявий, незагойний, нестяма, обітниця, одіж, пахтіти, приємність, страдниця, супокій, сутінь, темрява* та ін.), і І. Нечуй-Левицький (*вдача, вчинок, житло, надбання, нехтувати, принада, хист*), і Олена Пчілка (*мистецтво, переможець, палкий, променистий*), І. Франко (*крайобраз, невпинний, пречудовий, привид*), Леся Українка (*невідборно*) та ін.

Допомагали у творенні літературної мови і науковці, які описували певні мовні явища, рекомендуючи до вживання вибрані з багатьох варіантів найбільш поширені лексеми та їхні форми, а при необхідності – творили й власні, напр.: І. Верхратський (творець слова *звіт*), М. Осадца (його авторству належать назви таких частин мови: *іменник, прикметник,*

числівник), І. Нечуй-Левицький (вчинок, громадянство, загарбання, єднання, прикмета, споживач), І. Франко (суспільні відносини, чинник, поступовий, привид, припис, свідоцтво), А. Кримський (зміст) та ін.

Як писав В. Русанівський, «зараз важко встановити, кому завдячують появою такі терміни, як *вибух, виконання, відродження, вказівка, влада, вплив, гасло, гідність, збагнути, злочин, можливість, освіта, підручник, перешкода, розпука, тривати, часопис, читанка* та ін., але прийшли вони в загальноукраїнську літературну мову саме з Галичини» або ширше – з мови Західної України (*повітря, життєпис, зацікавлювати* (Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : АртЕк, 2001. С. 147 – 248, 263]).

### ***На які групи поділяються запозичення?***

Основним джерелом поповнення лексики української мови є словотвір. Саме завдяки йому словниковий склад мови постійно збагачується. Важливим джерелом живлення словника є використання іншомовних лексичних елементів. Залежно від часу засвоєння слова розрізняють ранні та пізні запозичення.

**Ранні запозичення** – *меч, князь, витязь, блюдо, броня, клеймо, якір*. Ці слова засвоєні із давньогерманської як наслідок контактів з германомовними племенами (варягами). Іноді навіть важко встановити час і шляхи запозичення слова, напр.: *книга* – д-р. *книга*. Більшість учених відносять його до слів праслов'янського походження, запозичених зі східних мов через аварське або давньотюркське посередництво. Однак є етимологи, які твердять, що слово *книга* не є запозиченим, що воно слов'янське й мало первинне значення 'дерев'яні таблички, шматки, на яких карбували різні знаки'. У X – XII ст. це слово мало значення 'святе письмо, книга'.

**Пізні запозичення** – *транзистор, торшер, капрон, телевізор, відеотелефон, відеофонограма*. Час їх появи в українській мові датовано XIX – XX століттям.

**Безпосередні запозичення й через посередництво інших мов**



Безпосередньо засвоїлися українською мовою слова з російської мови – *мужик, кріпость*; польської – *дідизна, кепський*; тюркських мов – *базар, гарбуз, шатро*.

Через посередництво польської мови прийшли в українську мову слова *грунт, крейда, кошт, претензія, шик*; російської мови – *космонавт, колективізація*.

Найчастіше іншомовні слова засвоювалися разом з поняттями, явищами, які вони позначали: *оранжерей* – із французької, напр.: *болонья* – з італійської разом з тканиною, *бокс* – з англійської.

Деякі запозичення почали вживатись з іншими значеннями або з часом змінили своє значення, напр.: **декан** – з лат. означ. *десятник*, в укр. м. – *керівник факультету*; **циркуль** – лат. ‘коло’.

Виокремлюють також **запозичення усні** (*базар, могорич, харч, гарбуз*), зокрема з тюркських мов, та **письмові** (*кристал* – з німецької, що походить з латинської). Але усним шляхом запозичене слово *хрусталь* (у XIII ст.) від гр. *krustal*.

Збагачення лексики здійснювалось і за допомогою **калькування**. **Кальки** (фр. ‘копія’) – це своєрідний різновид запозичень, що являють собою буквальний переклад складових елементів слова або усталеного звороту, напр: *недолік* – *недочёт*; *життєпис* – *жизнеописание*; *біографія* (гр. *біо* – *життя*, *графо* – *пишу*).

Крім лексичних, є ще й семантичні кальки. Це скальковане нове переносне значення слова, напр.: під впливом французької мови слова *лівий, правий* починають уживатися на позначення політичних поглядів, *блискучий* – зі значенням ‘довершений’. Напівкальки – *телебачення* (гр. *tele* – далеко); *гуманізм* (нім. *Humanität*).

Фразеологічні кальки – *герой нашого часу* (рос.), *папір не червоніє* (лат.). Кальки *примісячитися, виробничник, співробітник*.

### ***Які слова відносять до старослов’янізмів?***

Слова, засвоєні українською мовою зі старослов’янської, називаються **старослов’янізмами**. Це низка назв у галузі культури і науки, філософії, інших абстрактних понять, слова з

релігійним змістом. За походженням і співвідносністю з корінною українською лексикою виділяють три групи старослов'янзмів:

1) слова старослов'янського й праслов'янського походження, які в корінній лексиці мають відповідники з тією ж структурою та лексичним значенням і дещо відмінним звуковим складом: *младий – молодий, здравий – здоровий; брег – берег;*

2) слова праслов'янського походження, які набувають у старослов'янській мові нового значення: *Господь, гріх;*

3) власне старослов'янські слова.

Багато старослов'янзмів, повністю засвоєні українською мовою, втратили будь-які структурні ознаки, наприклад: *совість, буква, палата.*

### **Основні фонетичні особливості старослов'янзмів:**

1) звукосполучення *ра, ла, ре, ле*, які стоять між приголосними: *врата, здравий, храм, злато;*

2) звукосполучення *ра* на початку слова перед приголосним, якому в українській мові відповідає *ро-*: *раб – робити;*

3) початковий звук [й] перед голосними [е], [у]: *єдиний, єднати, юродивий, юний;*

4) звукосполучення [жд] – *вождь, нужда, утверждати.*

### **Словотворчі особливості:**

1) іменникові суфікси – *-знь, -тель, -тай, -тв, -ин, -ств-*: *приязнь, мислитель, хреститель, глашатай, жертва, святиня, тайнство, благоденство;*

2) прикметникові суфікси – *-ац, -ум, -м*: *трудящий, невмирущий, неспалимый;*

3) словотворчі частини *добро-, зло-, благо-, бого-, сує-*: *добродушний, злословити, благословити, Богородиця, суєслов.*

Проте не всі слова з названими фонетичними та словотворчими особливостями є старослов'янзмами. У процесі розвитку мови чимало слів утворені за зразком старослов'янзмів або з використанням словотворчих елементів. Так, корінними українськими є слова: *благоустрій, властолюбивий, визволитель, вихователь, возз'єднання.*

За стильовими особливостями старослов'янізми можна поділити на дві групи: **стилістично-нейтральні** і **стилістично-забарвлені**.

Стилістично-нейтральні виконують номінативну функцію: *учитель, букви, єдиний, вождь, чистота*.

Стилістично-забарвлені мають додаткове експресивне навантаження, напр., у «Слові про рідну матір» М. Рильського вжито старослов'янізми *благословенна, благовісна, віщий*.

### **Які слова запозичено в українську з класичних мов?**

Грецька й латинська мови, що називаються класичними, відіграли велику роль у поповненні словникового складу, особливо термінологічних лексиконів, багатьох розвинених мов світу, зокрема й української. Засвоєння з цих мов теж належать до найдавніших.

Слова з грецької мови означають: назви предметів господарства, побуту (*миска, вапно, баня, канат*), назви рослин, дерев та їх плодів (*кипарис, кедр, лавр, мак, м'ята, мигдаль, огірок, вишня*), назви предметів церковно-релігійного вжитку (*ангел, ікона, ладан, кадило, монастир, монах, ідол, паламар, євангеліє* та ін.).

З грецької мови засвоювалися українською мовою терміни науки, культури, мистецтва: *лексикон, логіка, історія, граматика, математика, синтаксис, бібліотека, філософія, драма, планета, мелодія, ода, театр, хор* та ін. Цей процес особливо активізувався після XVII ст. з подальшим розвитком науки, техніки, культури. Запозичалися терміни з біології, медицини (*атеросклероз, біологія, бактерія, мікроб*), хімії (*бром, барій, азот, гелій, йод*), астрономії та географії (*клімат, галактика, полюс, гідросфера, тропіки*), мовознавства й літературознавства (*критика, метафора, метонімія, морфема*), філософії й логіки (*алогізм, емпіричний*), мистецтва (*фантазія*), спорту (*атлет, гімнаст, гімнастика*), терміни суспільно-політичного характеру (*економія, політика, утопія, хартія, анархізм, анатомія, аристократія*) тощо.

Оскільки ці слова вживаються в більшості мов світу, вони називаються *інтернаціональними*, або *інтернаціоналізмами*.

Грецькими за походженням є власні імена: *Анатолій, Андрій, Василь, Гриць, Дмитро, Євген, Лукаш, Петро, Тарас, Олександр, Тетяна, Катерина, Олена, Лариса, Оксана, Софія, Зінаїда* та ін.

**З латинської мови**, яка з найдавніших часів до XVIII ст. була літературною мовою Західної Європи (у наш час вона збереглася лише в медицині), запозичена в основному термінологічна лексика з різних галузей наук, зокрема терміни юридичні (*адвокат, апеляція, прокурор, нотаріус, юрист*), суспільно-політичні (*декрет, делегат, активіст, диктатура, імперія, дирекція, інспектор, клас, конгрес, пролетаріат, секретар*), технічні (*агрегат, антена, апаратура, генератор, індуктор, комутатор, турбіна*), медичні (*амбулаторія, ангіна, аспірин, імунітет, рецепт, компрес, інфаркт*), математичні, хімічні, фізичні (*інтеграл, коефіцієнт, косинус, лінія, формула, деформація*), мовознавчі (*афікс, асиміляція, дисиміляція, інфінітив, лінгвіст, літера, префікс, суфікс, флексія*), геологічні (*ельовій, флексура, церусит*).

Латинською за походженням є лексика шкільна й вузівська (*абітурієнт, атестат, інститут, декан, екзамен, аудиторія, конспект, ректор, лекція, студент, університет, факультет, лектор*), адміністративно-ділова (*акт, циркуляр, резолюція, документ, колегія, директор, дисципліна, апробація, атестація*), мистецька (*цирк, овація, аплікація, декламація, грація, дикція*).

З латинської мови походять власні імена: *Валерій, Віктор, Вікторія, Віталій, Валентина, Клавдія, Наталка, Марина, Марко, Костянтин, Павло, Регіна* та ін.

### **Які слова запозичено в українську із західноєвропейських мов?**

Лексичні запозичення з **німецької мови** ввійшли в українську мову переважно в XVII – XVIII ст. Вони охоплюють різні галузі життя суспільства, а саме: торгівлю й управління (*бухгалтер, маклер, касир, вексель, поштамт, штат, штраф*), побут (*бутерброд, галстук, кітель, фартух, футляр, ширма, штопор*), техніку й будівництво (*борт, верстат, домкрат, кафель, кран, шифер, шлюз, штепсель*), військову та морську справу (*єфрейтор, солдат, фельдмаршал, штаб, штиль*,

*штурман*), мистецтво (*арфа, мольберт, обертон, танець, флейта*), медицину (*бинт, пластир, шприц, фельдшер*), гірництво (*шахта, шихта, штольня, штрек, шурф*) та ін.

Слова **французької мови** проникали в українську мову в другій половині XVIII ст. Вони включають суспільно-політичну (*демонстрація, департамент, бюро, бюлетень, політика, шеф, прем'єр, парламент*), фінансово-економічну (*аванс, акціонер, акція, баланс, банк, тариф*) і технічну (*автомобіль, монтаж, екіпаж, кабіна, таксі, фара, ресора*) термінологію, назви предметів жіночого туалету й тканин (*блуза, вуаль, жабо, велюр, кашне, костюм, пальто, капюшон*), військову та морську лексику (*армія, авіатор, бомба, бригада, гвардія*), назви предметів побуту (*абажур, брильянт, буфет, люстра, одеколон, сервіз, пудра, порт'єра, браслет*), кулінарну лексику (*вінегрет, антрекот, гарнір, десерт, желатин, філе*), слова, пов'язані з літературою й мистецтвом (*жанр, каламбур, сюжет, увертюра, шедевр, ваза, гравюра, барельєф, сюїта, тембр*) та ін.

Французькі за походженням невідмінювані іменники зберігають наголос на останньому складі: *жабо, ательє, кафе, драже, пенсне, турне*.

Лексичні запозичення з англійської мови засвоювались українською мовою в XIX та XX ст. переважно через посередництво російської мови. Це зазвичай слова на позначення термінів політики, економіки, торгівлі (*бізнес, бюджет, долар, банкнот, бойкот, блокада, бос, інтерв'ю, мітинг, чек*), мореплавства та військової справи (*докер, катер, мічман, танк, шлюпка, шрапнель, браунінг*), техніки (*бульдозер, конвеєр, комбайн, трактор, трамвай, тунель, фільм*), спорту (*бокс, боксер, гол, волейбол, жокей, раунд, спорт, спортсмен, тренер, фініш, футбол, хокей*), одягу й тканин (*джерсер, піджак, піжама, плед, плюш, френч, вельвет*), їжі та питва (*кекс, пудинг, пуши, ром, торт, біфштекс*), культури (*джаз, фокстрот, клуб, комфорт, сквер, фольклор*) та ін.

Слова з **голландської мови**, яких в українській мові порівняно небагато, переважно називають терміни морської справи (*боцман, верх, вахта, каюта, лоцман, матрос, рейд, шлюпка, шкіпер, шторм, штурвал, штурман*). До них належать також іменники *кабель, дюйм, дамба, ситець, яхта* та ін.

Лексика **італійського походження** насамперед включає музичну термінологію (*акорд, альт, дует, імпровізатор, квартет, композитор, мандоліна, піаніно, соло, консерваторія, арія, бас, баркарола*), а також терміни фінансово-економічні (*банк, валюта, каса, фірма, інкасатор, нетто, брутто*), архітектурно-будівничі (*цоколь, мозаїка, фонтан, арка, бароко*) й технічні (*бензин, гондола, паста*) та слова з інших сфер (*банда, бандит, коридор, вата, шарлатан, карнавал*) та ін.

Поодинокими в українській мові є запозичення з **іспанської** (*ананас, какао, карамель, кафетерій, кокаїн, сигара, кабальєро*), **португальської** (*каста, кобра, кашалот, макака*), **ісландської** (*гейзер*), **норвезької** (*акула, сага, фіорд*), **литовської** (*валандатися, клуня, намітка, капішук*), **угорської** (*бекеша, гуляш, гусар, нардаш*) та **румунської** (*бринза, кукурудза, мамалига*) мов.

### **Які слова запозичено в українську мову з неєвропейських мов?**

Незначна кількість слів в українському лексиконі походить з неєвропейських мов, зокрема, з **грузинської** (*сакля, чурек, тамада*), **китайської** (*чай, чесуча*), **малайської** (*анчар, орангутанг*), **перуанської** (*хіна, каучук*), з **ефіопської** (*баобаб*), з **австралійських мов** (*кенгуру*) та ін.

Найдавнішими й досить численними в українській мові є запозичення з **тюркських мов** (*тютюн, сундук, сарай, бугай, баштан, кавун, балик, шашлик, ізюм, кизил, товар, базар, аршин, башлик, бахча, алича* та ін.). Вони ввійшли в українську мову через розмовне мовлення й не сприймаються тепер як іншомовні.

До давніх лексичних запозичень належать слова **арабського** (*азимут, алгебра, алкоголь, магазин, могорич, нашатир, халат*) та іранського (*балахон, бірюза, булат, тахта, гиря, караван*) походження.

Значне місце в словниковому складі української мови посідають **інтернаціоналізми**, тобто слова, що вживаються в багатьох мовах світу й мають спільне значення.

Інтернаціоналізми в основному поширені в галузі наукової, технічної, політичної й мистецької термінології

(*організація, революція, інтелігенція, соціалізм, конференція, традиція, біологія, електрон, фізика, індустрія, радіо, телефон, статуя, декрет, календар, фортуна, сума, контракт, ревізія, копія* та ін.).

Такі слова зближують неспоріднені мови й утворюють міжнародний лексичний фонд, основу якого становить лексика грецького та латинського походження.

### ***Які шари лексики виділяються в сучасній українській мові з погляду вживання?***

Основний словниковий фонд, зберігаючись, удосконалюється й відіграє важливу роль у розвитку лексики, тому що служить джерелом поповнення її: від слів, що входять до ядра лексики, утворюються нові слова, які поповнюють словникове багатство.

Розвиток і вдосконалення словника включає два протилежні процеси: поповнення його новими словами й усунення з мови зайвих, не потрібних для спілкування. У мові постійно з'являються нові слова і з неї зникають застарілі. Отже, на кожному етапі розвитку мови в її словниковому складі можна виділити два шари: **активну й пасивну** лексику.

До **активної лексики** належать слова, які повсякденно використовують усі або частина мовців у тій чи тій сфері суспільного життя. Активна лексика охоплює передовсім загальноновживані слова, які використовуються в усіх різновидах усного й писемного мовлення: *земля, життя, тихий, я, сто, гарно* та ін. Уживання таких слів нічим не обмежене. До активної лексики входять також слова, обмежені у своєму вжитку сферою спілкування. Це терміни з різних галузей науки, мистецтва, виробництва та ін.: *шихта, горно, іменник, прикметник*. Загалом до активної лексики входять різні за походженням і стилістичним використанням слова. Серед них є корінні українські й запозичені слова, міжстильова, суспільно-політична, виробничо-професійна, офіційно-ділова й наукова лексика, нейтральні й емоційно забарвлені слова.

Другий шар – **пасивна лексика** – набагато менший. Його складають слова, що не є обов'язковими. Це передусім слова, що вийшли з ужитку – архаїзми та історизми.

**Архаїзми** (гр. *archaios* – стародавній) – слова, що вийшли з активного вжитку внаслідок заміни їх іншими, рівнозначними словами, напр.: *січа – битва, бранець – полонений, баяти – говорити, всує – даремно, сіреч – тобто*.

Залежно від того, чи слово архаїзувалося повністю, а чи застаріло тільки повне його значення, розрізняють лексичні та семантичні архаїзми.

**Лексичні** архаїзми – це застарілі слова, що вийшли з активного вжитку з будь-яким значенням, напр.: *шуйця* ‘ліва рука’, *десниця* ‘права рука’, *буї* ‘хоробрий’, *глаголити* ‘говорити’. Слова, до яких лексичні архаїзми є стилістичними синонімами, можуть:

а) мати різну основу (*mareць – березень, чата – варта, звідець – розвідник*);

б) відрізнятися словотворчими частинами (*інако – інакше*);

в) виокремлюватися фонетичними особливостями (*брег – берег, вольний – вільний, золото – злато*).

**Семантичні** архаїзми – це слова із застарілим значенням, які набули нового значення, напр.: *гостинець* ‘подарунок’ і ‘дорога’, *зріти* ‘ставати стиглим’ і ‘бачити’, *позорище* ‘ганьба’ і ‘видовище’.

**Характерною особливістю архаїзмів** є те, що предмети й явища, які вони позначають, існують у дійсності, проте називаються іншими словами: *поет – піїт, студент – спудей, актор – лицедій, красивий – красний*.

Архаїзми використовують у художньому стилі (зрідка в публіцистичному), де вони виконують різні стилістичні функції: служать засобом створення колориту минулих років, тону урочистості, піднесеності, для мовної характеристики героїв, створення фальшивого пафосу, комічних ситуацій, тону іронії, сатири, сарказму.

Зокрема, «Енеїду» І. Котляревського справедливо називають енциклопедією побуту кінця XVIII – початку XIX ст., тому що в ній широко представлені українські народні обряди, звичаї, одяг, напої тощо. Серед лексики цих тематичних груп є чимало слів, які вже зараз не використовують, напр.: *спідниця* ‘вид жіночого одягу’, у Котляревського це ‘частина кожуха від



талії до низу»; *ковтки* – ‘тип сережок, характерний для великокняжого періоду’. Це семантичні архаїзми.

Другу групу застарілих слів становлять **історизми**, або **хронізми**, – слова, що вийшли з активного вжитку у зв’язку із зникненням понять, предметів, явищ, які вони позначають, напр.: у Котляревського – *кибалка* ‘вид жіночого головного убору’; *шнурівка* ‘жіночий одяг без рукавів, на зразок жилетки’; *очіпок* ‘старовинний головний убір заміжньої жінки’; *кунтуш* ‘верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг у XVII – XVIII ст.’; *запаска* ‘спідниця’; *плахта* ‘вид спідниці’ (удвічі більша від запаски, дорожча, одягали на свята).

Історизми ще називають **матеріальними архаїзмами**. На відміну від стилістичних архаїзмів, вони позначають предмети та явища, які відмерли і в сучасній лексиці не мають відповідників, напр.: *наймичка*, *наймит*, *війт*, *управа*, *дігтяр*, *мушкет*, *терниця*.

Зокрема, у творах про Другу світову війну вжито багато слів німецького походження як історизми, що характеризують мову воєнного періоду:

- 1) назви бойової техніки: *«юнкерс»*, *месериміт*, *фау*;
- 2) назви німецько-фашистських збройних сил та підрозділів: *зондеркоманда*, *вермахт*;
- 3) назви німецько-фашистської поліції: *гестапо*, *СД*, *абвер*;
- 4) назви територіально-адміністративних одиниць: *рейх*, *крайс* (район), *гебіт* (округ);
- 5) назви осіб: *штурмфюрер*, *рейхскомісар*, *гауляйтер*.

Історизми використовують у науковому, художньому й публіцистичному стилях. Часто вдаються до них автори наукових праць, присвячених дослідженню історії, культури, літератури.

У тетралогії В. Малика «Таємний посол», яка розповідає про російсько-турецьку війну та участь козаків у ній, можна знайти безліч слів військової лексики, які зараз не вживають: *обозний* – начальник штабу; *асаул* – ад’ютант; *хорунжий* – хранитель прапора; *писар* – відає канцелярію; *товариш* – перше військове звання в козаків; *молодик* – навчені молоді

козаки, що готуються до вступу в козацьке військо; *довбиш* – музикант (литаврщик, трубач).

Кожне нове слово, що з'являється в мові, зараховується до **неологізмів**. **Неологізми** (гр. *neos* – новий, *logos* – слово, поняття) – нові слова, що з'являються в мові з її розвитком і ще не входять до активної лексики, напр.: *лізинг*, *гіперстагфляція*, *дистриб'ютор*, *харизматизм*, *лірикоман*, *аутсорсинг*, *екзил*.

Неологізмом слово вважають до того часу, поки воно не стало звичним, не ввійшло до активної лексики. Зокрема, слова, введені в мову окремими особами, спочатку сприймалися як неологізми. У XVII ст. слово *газ* увів у науковий обіг голландський учений Ван-Гельмонт; слово *утопія* (*u* – заперечення і *topos* – місце) у творах Томаса Мора (XVI ст.) спочатку означало назву вигаданого острова, а пізніше – усе неіснуюче й ідеальне. Джонатан Свіфт увів слово *ліліпут* 'карлик'.

Неологізмами найчастіше є новотвори, які виникають на базі словотворчих засобів певної мови, напр.: *місяцехід* – місяць і ходити; *космодром* (від твірної основи *космо* за допомогою словотворчої частки *дром* – як *аеродром*).

Нові слова з'являються внаслідок запозичень з інших мов – *хобі*.

Неологізми бувають **лексичними** і **семантичними**, напр.: *відеостудія*, *біоробот*, *кастинг*, *уїкенд* – лексичні неологізми. Іноді для називання нових предметів, явищ, понять використовують старі слова. Так, в українській мові жило слово *супутник* із значенням 'той, хто йде, мандрує разом з кимось'. Пізніше переносно так стало називатися 'небесне тіло, що рухається навколо планети'. Та ось на орбіту було виведено пристрій, який обертається навколо Землі. Йому дали назву *штучний супутник*. Семантичні неологізми: *династія* (шахтарів), *морж* (любитель зимового купання).

Неологізми поділяються на загальномовні та художньо-індивідуальні.

**Загальномовні неологізми** виконують номінативну функцію – називають нові поняття, явища, процеси, ознаки тощо, напр.: *селфі*, *монітор*, *фейсбук*. Загальномовні неологізми використовують в усіх стилях мовлення: науковому (*біосфера*,

дисплей, дизайнер), публіцистичному (спікер, інавгурація, імідж), розмовно-побутовому (міксер, мікрохвильова), художньому (гіпермаркет, ангар, інтерсіті).

**Художньо-індивідуальні неологізми** – це авторські новотвори, які виконують художньо-зображальні функції. Так, у творі Олега Черногуза «Аристократ із Вапнярки» використано такі індивідуально-авторські неологізми: *дериніс, носодер, навуходносор, начальникоїд, Затулідірковський, Сквозняк, Чорнослов, Щонакажете, шмарколиз* ‘молодий підлабузник’, *с. Полягайло, Небувайло, Придибайло, Посягайло, Побігайло, Напувайло, модоністка* (жінка, що носить лише модне вбрання), *папахоносці* (чоловіки, які носять папахи, що є ознакою високої посади), *христини-звіздини-іменини* (звичай буйного застілля на честь новонародженого), *багатобатьківство* (бути батьком дітей від різних жінок), *жіноцтвознавство* (теорія про манери, звички, психологію жінок).

Автор уживає також осучаснені фразеологізми: *вдарити об землю своєю гординою; вік живи, а все одне не пізнаєш; позолотить ніжку; багато знатимеш – швидко зносишся; я бачу, як рентген, наскрізь; настрій у нього впав, як ртутний стовпчик на термометрі.*

Можна називати ряд слів, які були створені майстрами слова й увійшли до активних мовних ресурсів. Зокрема, І. Франку належать слова *поступ, поступовий, чинник*, Лесі Українці – *громовиця, дочасний*.

### ***Які особливості функціонування лексики в різних стилях мовлення є найбільш характерними?***

Усю лексику української мови щодо вживання можна поділити на дві групи: **лексику, співвідносно з певними стилями, і лексику міжстильову.**

Міжстильова лексика є основою творів літератури, публіцистики, науки, використовується в повсякденному житті, в усному й писемному мовленні. Такі слова, як *сонце, трава, вода, їжа, вісім, широкий, зранку* – спільні для всіх різновидів літературної мови.

Міжстильова лексика характеризується простотою, чіткістю, природністю, емоційністю, нейтральністю. За

значенням вона різноманітна. Це і назви навколишніх предметів, явищ культури, суспільного життя, назви тварин, рослин, явищ зовнішнього світу, людської діяльності. Таку лексику ще називають загальнонавжivanoю. Вона не залишається незмінною. Так, з наукового стилю до міжстильової лексики ввійшли слова *радіо, телебачення, газета*.

Кожен із стилів характеризується системою лексичних засобів. Багато слів закріплені у своєму вжитку за тим чи тим стилем мови, але всі вони сприймаються як окремі специфічні групи лише на фоні міжстильової лексики. Такими є, наприклад, слова: *простирадло, мітла, борщ, корж* та ін. – уживані в розмовно-побутовому стилі.

Суспільно-політична лексика охоплює явища навколишньої дійсності, пов'язані з політичним, громадським життям людини. Суспільно-політичну лексику широко використовують у газетних стилях, тобто вона обслуговує публіцистичний стиль (*еліта, юридичний, гібридний, рецидив*). Зокрема, донедавна ми звикли звати *лідером* особу, яка перемогла в спортивних змаганнях. Сьогодні це слово поширилось у нашому вжитку із значення 'людина, що веде організаційну роботу; ватажок'. Ось як пише С. Крижанівський: «До сімдесяти п'яти років Павло Усенко не дійшов. Аж поки він був живий, лишався в ролі лідера, старшого друга й порадника».

Сьогодні це слово має похідні позитивно забарвлені утворення: *лідерство, лідирувати*.

Схожі процеси відбуваються із запозиченням *акція* (словник подає як рідковживане): *У пресі йдеться про масові акції, акції банку «Інко»* та інше.

Активізувалися вживання іменників: *підприємливість, забрудненість, зараженість, забруднення, зараження*. А разом з ними й такі слова: *забруднювати, забруднений*.

Слова *заорганізованість, заорганізований* не нові в мові, але сфера їх уживання досі була обмежена офіційно-діловими рамками. Нині ці слова поширилися у сферу публіцистичного мовлення, отже, стали загальнонавжivanoю.

Науково-термінологічна лексика поділяється на дві підгрупи – загальнонаукову, властиву різним галузям знання, і

термінологічну, що вживається лише в одній якійсь вузькій галузі науки, техніки, мистецтва.

Терміном називають слово або словосполучення, уживане в мові для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів.

Сукупність термінів будь-якої галузі науки, виробництва тощо утворює особливу групу лексики, яка називається термінологією.

До загальноновживаних термінів належать слова, поширені в різних галузях науки, напр.: *аналіз, синтез, позитивний, негативний*.

Терміни від загальноновживаних слів відрізняються такими особливостями: моносемічністю; вони точно виражають саму суть поняття хоча б на певному етапі розвитку науки, напр.: *атом* – неділимий; термінам не властиве емоційне забарвлення; терміни не мають синонімів.

У сучасній українській мові термінологічна лексика охоплює багато галузей: лінгвістична, літературознавча, фізична, математична, технічна, військова та ін. термінологія. Відомо два основних шляхи поповнення термінології: творення нових слів та вживання в значенні терміна загальноновживаного українського слова (*віднімання, корінь, тіло, вага, зуб, плече*); використання іншомовних запозичень.

Специфічні слова, пов'язані з особливостями роботи людей тієї чи тієї спеціальності, належать до виробничо-професійної лексики. Це здебільшого назви спеціальних понять, знарядь або продуктів праці, трудових процесів. Існують професіоналізми шоферів, моряків, шахтарів, медичних працівників. Професійні слова пояснюються в словниках-довідниках, енциклопедіях. Найбільш уживані професійні слова подаються в тлумачних словниках і супроводжуються позначками *спец., техн., морськ.*, напр.: *луб* – спец. 'у рослини комплекс тканин, через які проходять органічні речовини'; *якір* – морськ. 'пристрій для утримання на місці суден, плавучих маяків тощо у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт'.

Своєрідну групу становить офіційно-ділова лексика, тобто лексика ділових паперів, офіційних документів, державних

актів: довідка, акт, позивач, протокол, заява, майно, домовласник.

Проникнення офіційно-ділової лексики в художній і розмовний стиль отримало назву канцеляризмів. Вони роблять висловлену думку заплутаною, нечіткою, напр.: *на сьогоднішній день, конкретні зрушення, поставлене питання*. У художньому й розмовному стилях канцеляризми вжито як засіб сатири, напр.: мова Возного в «Наталці Полтавці» І. Котляревського.

Широке застосування офіційно-ділової лексики призводить до створення штампів. Це слова і звороти, які втратили від постійного вживання свою свіжість, красу. Штampi роблять нашу мову сухою, безбарвною, напр.: *порушити питання*.

Поряд із міжстильовою лексикою, яка забезпечує основні потреби спілкування, у мові функціонують слова обмеженого вжитку. До них відносимо: діалектизми – слова, властиві мові певної території (*лельо, неньо* ‘батько’, *вуйко* ‘дядько’ – говірки південно-західного наріччя; *лалка* ‘посестра’, *христець* ‘мучний виріб, випечений у вигляді хреста, який клали весною на зоране поле’; *дзв’ід* ‘пристій, з допомогою якого витягують воду з колодязя’ – говірки поденно-східного наріччя), жаргонізми – слова й вирази, які використовує яка-небудь вузька група людей з метою зробити мову засекреченою; **арго** – лексикон відносно замкнених професійних (ремісників, торговців) і соціальних груп (сезонних робітників), зокрема декласових (зłodіїв, злочинців, жебраків, картярів та ін.), призначений для конспіративних потреб відокремлення групи від соціального загалу.

Жаргонні стилі спілкування є природними в системі урбаністичних форм комунікації. Термін «соціолект» зручний для опису тих субмов, які обслуговують комунікативні потреби соціально обмежених груп людей. **Арго** традиційно вважають найбільш закритим, утаємниченим для непосвячених соціолектом, з найменшою експресивністю й обмеженим колом носіїв. **Жаргон** – напіввідкрита лексико-фразеологічна підсистема, яка функціонує в тій чи тій соціальній групі з метою відособлення від решти мовної спільноти. Для позначення максимально широкої інтеграції жаргону в розмовну

комунікацію вживають терміни «загальний жаргон» – **сленг**, жаргонізована розмовна мова.

Сленг як основний компонент розмовного мовлення закріплений за урбаністичним мовним простором, *міський сленг* – це ненормативна, неформальна, стилістично знижена, функційно обмежена мова населення міста, що використовується з метою здійснення певних мовленнєвих функцій (експресивної, оцінної, корпоративної, пейоративної, евфемістичної тощо). У широкому значенні – це знижена розмовна мова міста з усіма наявними соціолектизмами; у вузькому – це власне розмовні лексеми, які характеризують певне урбаністичне середовище.

Так, С. Мартос відображення мовної картини світу в лексико-семантичній системі молодіжного сленгу м. Херсона проаналізувала з урахуванням системи цінностей молодіжного соціуму й того, що в центрі мовної картини світу молодіжного сленгу перебуває людина.

Реномінації частин тіла демонструють певну «фізіологічність» словника жаргону. Спостережено тенденцію до найменування їх технічними назвами: *комп'ютер* 'голова'; *пейджер* 'рот'; *пилосос* 'ніс'

Сферу матеріального світу структурують сленгові номінації одягу, взуття, аксесуарів, грошей, транспорту, побутової техніки.

Лексичне поле вітальних цінностей буття молодіжного соціуму становлять два класи лексем: на позначення чинників, які підтримують життя (їжа, сон), а також назви гедоністичних чинників буття. Предмет задоволення молодої людини простий і конкретний: випивка (*почкорін* 'пиво', *ханурячити* 'пиячити'), цигарки (*соска*, *цибарка*), улюблена музика, відпочинок у компанії (*бомбар* 'вечірка'), танці, дискотека (*бикотека*, *булкотряси*).

Інтелектуальна сфера людини в картині світу молодіжного сленгу, як стверджує дослідниця, чітко розподілена на два діаметральні полюси – здатність людини розуміти, розбиратися в чомусь і нездатність розуміти, некімітливність, обмеженість. Херсонська молодь вибудовує доволі потужні синонімічні ряди на позначення людини з повільною реакцією (*гальмо*

*перебудови, жирафа, черепахунд, недоганяйло*); некмітливої (*бикобаран, глек, пінгвін*); обмеженої (*жлобоград, лохобом*); з низьким рівнем інтелекту (*жлоб, урел, лох*).

Психічна сфера особистості в картині світу молодіжного сленгу представлена номінаціями, які характеризують психічні відхилення людини, втрату здорового глузду, божевілля. Синонімічний ряд ‘збожеволіти’ (тобто поводити себе як психічно ненормальна людина) у херсонському молодіжному сленгу досить розбудований: *бахнутися, довбонутися, схибнутися, чоканутися, дати дурки, взяти пугівку, поїхати на Стьопку* (у селищі Степанівка знаходиться обласна психіатрична лікарня) та ін.

### ***Чим характеризується лексика сучасної української літературної мови з експресивно-стилістичного погляду?***

Дуже часто ми не тільки називаємо предмет, а й даємо йому оцінку. Залежно від цього виділяють емоційно-нейтральні слова та емоційно забарвлені, тобто такі, які можуть передавати гаму різних почуттів – презирство, ненависть, незадоволення, гнів, жарт, іронію, любов, фамільярність.

Серед емоційно забарвленої лексики виділяємо:

- слова-назви самих почуттів: *ніжність, горе, радість*;
- оцінні синоніми до нейтральних слів: *їсти – жертви*;
- слова із зменшено-пестливим значенням: *щічки, голівонька, їстоньки*;
- лайливі слова: *телепень, дурень, бовдур*;
- емоційні вигукі: *геть, тьху, овва*.

Межі між нейтральною й емоційною лексикою нечіткі, можуть порушуватись.

У мові художньої літератури часто вживають слова з певною стилістичною метою, які також розглядають як емоційно чи культурно забарвлені. До них відносимо екзотизми – слова й вирази, запозичені з інших, часто маловідомих, мов і використовувані для надання мові особливого місцевого колориту. Так, твір Зінаїди Тулуб: «Звіролови» багатий на слова, запозичені з тюркської мови: *караван-сарай* ‘постоялий двір’; *глур* ‘чорт’; *хурба* ‘турецький спис’; *ага* ‘пан, господар’; *диван* ‘державна рада в султанській Туреччині’.



В. Малик у тетралогії «Таємний посол» використовує такі слова: *аджеж* – *оглани* – християнські хлопчики, з яких у спеціальних школах готували яничар; *туми* – діти, які народились в невольниць; *яничари* – спеціальне військо, сформоване з християн, які народилися в Туреччині й пройшли спеціальну підготовку.

Варваризми – іншомовні слова або вирази, не до кінця засвоєні мовою, що запозичує, частіше через труднощі граматичні. Варваризми використовують при описі особливостей життя, звичаїв, побуту інших народів. Слова ці дуже часто подано мовою оригіналу (з використанням відповідної графіки), напр.: *альма-матер* (лат. *alma mater*) – старовинна студентська назва університету, буквально – мати-годувальниця.

Книжна лексика – слова й вирази, пов'язані з книжними стилями (у науковій літературі, публіцистичних стилях, офіційно-ділових документах), напр.: *ідентичний, ефективний, закон, народ*.

Просторіччя – слова, вирази, форми слів, риси вимови, що не входять до нормативних у сучасній літературній мові. Вони характеризуються відтінком спрощеності, зниженості, грубуватості, часто використовують у літературних творах як експресивні елементи, напр.: *башка, пузо, пика, облапошити*.

Вульгаризми – не властиве літературній мові грубе або лайливе слово чи зворот: *рило* (обличчя). Пор. у Шевченка:

*А я дурний не убачивши  
тебе, цаце, й разу,  
та й повірив тупорилим  
твоїм віршомазам.*

З певною стилістичною метою в мові художньої літератури можуть уживатися жаргонізми – слова, звороти мовлення, характерні для мови тієї чи тієї відносно відокремленої соціальної групи, яка виділяється за віковою (молодіжний жаргон), професійною (спортивний жаргон) або за якоюсь іншою соціальною ознакою, напр.: *кореш* ‘друг’.

Оказіоналізми – слова й мовленнєві звороти, які вжиті лише в межах певного контексту й відображають індивідуальний смак мовця, його індивідуальну словотворчість:

*Повним ходом йде маршалізація країн, не потрапили в Маршалівку (Остап Вишня).*

## ФРАЗЕОЛОГІЯ

### ***Яких значень може набувати термін фразеологія?***

Термін фразеологія (гр. *phrasis* – вираз, зворот і *logos* – слово, вчення) уживають у багатьох значеннях: а) розділ науки про мову, що вивчає усталені звороти, їх сучасний стан та історичний розвиток; 2) сукупність усталених зворотів у мові; 3) сукупність прийомів висловлювання, властивих певній особі, епосі. Ми будемо найчастіше вживати цей термін з першим значенням.

### ***Які основні завдання фразеології як науки?***

Основними завданнями фразеології як лінгвістичної дисципліни є: вивчення визначальних розрізнявальних ознак, що в сукупності характеризують фразеологізми як окрему самостійну одиницю мови й відрізняють їх від інших мовних одиниць; установлення співвідношень між фразеологізмами та іншими лексичними й синтаксичними одиницями – словами, вільними словосполученнями, реченнями; різноаспектна класифікація фразеологізмів (визначення семантичних, структурно-граматичних типів); дослідження джерел поповнення й законів розвитку фразеології та ін.

Фразеологічні звороти цікавили вчених давно. Під різними назвами (крилаті слова, афоризми, прислів'я та приказки, звороти мови) вони пояснювались і в спеціальних збірниках, і в тлумачних словниках, починаючи з XVIII ст.

Однак спеціально фразеологічний склад української мови став вивчатися порівняно недавно. Вітчизняна фразеологія – дисципліна молода; їй лише пів століття. Загальнослов'янська фразеологія широко представлена в дослідженнях О. Потебні, Ф. Буслаєва, М. Толстого, В. Мокієнка та ін. Так, О. Потебня вперше поставив питання про значення фразеологізму; І. Срезневський – про зв'язок фразеології зі словотворенням; Є. Поліванов – про необхідність виділення фразеології в окремий розділ науки про мову (1931 р.).

Виникнення фразеології як лінгвістичної дисципліни в Росії відносять до 40-х років ХХ ст., воно і пов'язане з іменем В. Виноградова. Відштовхуючись від синтаксичних ідей О. Шахматова, узявши до уваги деякі думки швейцарського вченого Шарля де Баллі, у низці праць В. Виноградовим були поставлені й вирішені питання загального характеру, які дозволили створити базу для вивчення стійких сполучень слів. Саме ним уперше була подана синхронна класифікація фразеологічних зворотів за семантичною єдністю й були визначені шляхи та аспекти подальшого вивчення фразеологізмів.

Ставили й активно досліджували найрізноманітніші питання фразеології українські вчені. Українська фразеологія постає на міцному фундаменті фольклору, етнографії, етнолінгвістичних праць, цінних фразеологічних збірань О. Потебні, М. Сумцова, І. Франка, М. Костомарова, П. Чубинського, П. Куліша, М. Номиса, Б. Ларіна та ін. Українські мовознавці ХХ ст. розробляли різні аспекти цієї дисципліни.

Питання семантики фразеологічних одиниць знайшли своє висвітлення в працях Л. Булаховського, Н. Москаленко, Л. Авксентьева, М. Алефіренка.

Стилістичний план фразеологічних одиниць цікавив М. Жовтобрюха, Г. Їжакевич, Д. Баранника, І. Білодіда.

Історію, етимологію й становлення фразеологічних одиниць досліджували М. Коломієць, Ф. Медведєв, Л. Скрипник, О. Юрченко, В. Калашник, В. Ужченко, В. Мокієнко.

Фразеологія як розділ курсу сучасної української мови не тільки описує сучасний стан фразеологічної системи. Знання особливостей використання сталих зворотів допомагають оволодіти нормами слововживання, зокрема використання фразеологічних зворотів, оскільки помилки в мові знижують її виразність, напр.: грубі помилки виникають через змішування (контамінацію) фразеологізмів: *бути взірцем і показувати приклад*. Цю помилку допущено в реченні: «Хороший керівник повинен у всьому показувати взірєць своїм підлеглим».

Інша помилка: неправильне використання фразеологізму пояснюється незнанням його значення й морфологічних ознак, напр.: *Експерти наполегливо шукають вразливе місце нашої економіки: вони знаходять три таких ахіллесових п'яти* (З газети). Фразеологізм *ахіллесова п'ята* є образним найменуванням єдиного слабкого місця чи недоліку, а тому не має форми множини.

Загалом теоретичне вивчення фразеологічної системи української мови не тільки дозволяє пізнати її як окреме мовне явище, а й дає можливість засвоїти основні норми літературного вжитку.

### ***Які погляди вчених на обсяг фразеологічного складу є найбільш відомими?***

Численні фразеологічні одиниці не є однаковими за генетичними, функційними та структурно-граматичними ознаками. Тому перед ученими-фразеологами постає питання про обсяг фразеологічного складу мови. Усталилися такі погляди й на сукупність фразеологічних одиниць.

Фразеологізми з певними структурно-значеннєвими особливостями, які, поряд зі словами, є засобами побудови речень, належать до фразеології у вузькому значенні, напр.: *хоч в око стрель* – темно, як палець – один, сам; *аж у вухах лящить* – голосно; *напастися мокрим рядом* – (зненацька) виляяти; *і оком не моргнути* – не зважати.

До таких висловів увіходять і мінімальні усталені поєднання службової й повнозначної частин мови: *на носі* – скоро; *з головою* – багато.

До фразеології в широкому значенні цього терміна входять і одиниці, побудовані за моделями речень. Це прислів'я і приказки, крилаті вислови, які часто в науковій літературі називають ***пареміями***, а науку, яка досліджує значення, ритмомелодику, структуру прислів'їв та прикладок, називають **пареміологією**.

### ***Як називають найменшу одиницю фразеології?***

Об'єктом вивчення фразеології є стійкі звороти, словосполучення й речення, які в науці називають

**фразеологічними одиницями, фразеологізмами, ідіомами, ідіоматичними висловами, стійкими словосполученнями, фразеологічними зворотами, фраземами або сталими висловами, неподільними словосполученнями, автоматизованою фразою.** Кожен автор, оперуючи тим чи тим терміном, визначає його значення й уживання. Найуживанішими є терміни **фразеологізм**, або **фразеологічна одиниця**, у який вкладають такий зміст: **фразеологізми** – стійкі відтворювані сполуки, що мають своєрідні та специфічні структурні властивості, якими вони відрізняються від вільних синтаксичних конструкцій, а також від слів.

Подаючи дефініцію фразеологічних одиниць, Л. Скрипник зауважує: вони «звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично». Це визначення відтіняє найістотніші риси ФО – відтворюваність у процесі спілкування, цілісність значення та надслівність (Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. С. 11).

М. Алефіренко зазвичай розмежує поняття «фразеологічна одиниця» та «фразема». Він вважає, що ФО служить видовою назвою різних елементів фразеологічної підсистеми, а фразема – найменуванням реальних фразеологічних утворень, у яких об'єктивуються ФО. М. Демський, подаючи дефініцію фразем, зазначає, що це мовні засоби, побудовані з окремих слів, які «виконують номінативну функцію, мають значення, співвідносно з поняттям, й емоційно-експресивне забарвлення». Термін «фразема» (нарівні з терміном «фразеологізм») знаходимо в наукових працях М. Жуйкової, А. Смерчка, О. Тодор.

### ***Як у науковій літературі розглядають питання про фразеологічний підрівень?***

Предметом постійних дискусій залишається питання про статус фразеологізмів у системі рівнів мови. Не заперечуючи зазвичай системних зв'язків і відношень між фразеологічними одиницями й одиницями інших рівнів мови, дослідники по-

різному визначають точки перетину цих внутрішньосистемних відношень.

Так, В. Жуков кваліфікує фразеологічні одиниці як перехідні утворення, вони перебувають між лексикою й синтаксисом. В. Нікітін стверджує, що фраземи є позаструктурним мовленнєвим матеріалом, явищем стилю, а не мовної системи. В. Архангельський і О. Кунін поставили питання про самостійність фразеологічного рівня в системі мови.

М. Алефіренко підкреслює, що питання про фразеологічний рівень сьогодні залишається в плані постановки проблеми, однак основними доказами, які свідчать про низку аргументів при виділенні фразеологічних одиниць у відносно самостійний рівень мовної структури, є:

- своєрідне вираження на фразеологічному рівні загальномовних закономірностей (системності, парадигматичності та ін.);

- наявність у фразем ознак, спільних для всіх одиниць цього класу (відтворюваність, метафоричність значення та ін.);

- генетичне й функційне відношення фразем до одиниць різних рівнів мовної структури.

Поряд з цими, визначальними, указують на низку особливостей, які доводять, що фразеологічні одиниці належать до відносно самостійного рівня мови, це визначається загальномовними (універсальними) та індивідуальними (узвальними) ознаками фразем.

### ***Які ознаки властиві фразеологічній одиниці?***

Визначальною ознакою фразеологізмів називають відтворюваність. Вона полягає в тому, що фразеологічні одиниці в мові (у свідомості, пам'яті) існують як готові блоки для конструювання речень, як статичні комбінації лексичних компонентів.

Своєрідністю фразеологічних одиниць є їхня структурна, лексична й семантична відтворюваність, тобто відтворюваність компонентного складу, структурної моделі й фразеологічного значення у вигляді статичної комбінації й лексичних компонентів на відміну від одиниць синтаксичного рівня, де

структурні схеми словосполучень, досить часто реалізуючись у мовленні, відзначаються високим ступенем відтворюваності, але такі комбінації лексичних компонентів не є статичними.

Порівняємо: *лебедина пісня* – останній найзначніший вияв таланту; *бере за душу* – хвилює урочиста, ніжна пісня; *бере за руку, за пальці, за лікоть*.

Утворюючи постійний мовний контекст, компоненти фразем забезпечують їй стійкість, відносну постійність компонентного складу і структури, саме завдяки стійкості компонентного складу фразеологічна одиниця набуває здатності відтворюватися.

Однак постійність компонентного складу фразем не означає, що вони не можуть мати варіантів. Тому В. Ужченко називає цю ознаку фразеологічної одиниці відносною, оскільки у фразеологізмі спостережено діалектичну єдність інваріантного й варіантного. У літературній мові фразеологічні одиниці (ФО) постають у вигляді 5 п'яти типів варіантів: 1) лексичних – *горішок міцний (твердий)*; 2) фонетичних – *дрижаки ходять поза шкірою (поза шкурою)*; 3) словотворчих – *ласий кусок (кусочок)*; 4) граматичних – *як об стіну горох (горохом)*; 5) квантитативних, різних за ступенем повноти – рости, як гриби (після дощу). Розрізняють ФО зі сталим порядком компонентів (*кров з молоком*) і ФО з вільним порядком (*голову затуркати – затуркати голову*).

Досить важливою ознакою ФО є цілісність значення, що формується внаслідок переосмислення вільного словосполучення-прототипу, деактуалізації значення слів-компонентів, які різною мірою втрачають предметну спрямованість, напр., фразеологічний зворот *кирпу гнути*, що складається з двох слів, має одне значення 'гордовито триматися', причому значення фразеологізму не впливає зі значень слів, що його становлять.

Складові частини ніби розчиняються у всій фразеологічній сполуці, формуючи хімічне поєднання лексичних частин (за В. Виноградовим). І справді, окремі лексеми, як-от *п'ять і десять*, ніяк не передбачають загального значення в цілісних стійких висловах *п'ятье через десяте* 'поверхово'.

Тому слід погодитися з В. Архангельським, який писав, що значення окремої фразеологічної одиниці співвідносне і співмірне зі значенням окремого слова. Однак це особлива лінгвістична категорія.

Своєрідність фразеологічного значення виявляється у вторинному відтворенні картини світу, збагаченому досвідом шляхом переосмислення вже наявних у мові знаків.

Це розкривається яскраво при зіставленні контекстуального вживання в мовленні співвідносних за семантикою слів і фразем, напр., *звинувачувати безвинних і перекладати з хворої голови на здорову*.

*Яке це божевілля на невинних людей нападати (Христя Алчевська)! Візьміть вашу заяву, товаришу Галушка, і ніколи не перекладайте з хворої голови на здорову (О. Корнійчук).*

Абстрагованість фразеологічного значення зумовлена тим, що в основі його лежать не самі предмети (денотати), а образи відповідних предметів і ситуацій, які формують у семантичній структурі фразеологічних одиниць певні конотації (тобто додаткові семантичні або стилістичні відтінки).

Такі метафоричні цілісні сполуки представляють зображуване не тільки в дохідливій, але й в образній, яскравій формі, напр., щоб передати тугу Кармеля, Марко Вовчок у синонімічну групу вводить фразеологізми: *«Коли ж разом якась думка замутила й засмутила Кармеля, наче злякала, наче йому світ зав'язала»*.

Метафоризація виразу особливо помітна, коли автор цілісну одиницю починає розкладати на частини, як-от Ю. Збанацький у «Морській чайці»: *«Дорослі часто кажуть: ніколи вгору глянути. Я раніше дивувався – як це так? Адже я міг скільки завгодно дивитися в синє непроглядне небо. То чи заважав хто дивитися вгору моїй мамі чи бабусі?»*

*Тепер я знав, що то значило – ніколи вгору глянути. Ну ось самі подумайте. На горищі ждала риби моя покалічена чайка. Коська вже, мабуть, майстрував супутника, а я і йому обіцяв допомагати. П'ятниця кликав мене в будинок відпочинку, бо йому самому не хотілося йти до мами. Та й довідатись треба було, яка ж кінокартина сьогодні йтиме в кошарі... Отож, скажіть, будь ласка, чи мав я час глянути вгору?»*



Експресивність як виразово-художня властивість фразеологізмів ґрунтується насамперед на образності, тобто на явному чи прихованому зіставленні вільного й фразеологічного сполучень. Експресивність – це інтенсифікована ознака, яка, за словами В. Чабаненка, активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача).

Серед експресивних ФО виділяються насамперед усталені метафоричні сполуки з повністю чи частково переосмисленими компонентами. Перенесення здійснюється за подібністю предметів на основі зорових (*розпечений до білого*), слухових ознак (*задавати тон*), за зовнішнім виглядом (*хомут на шию*), за якістю (*покірне телятко*).

Великим експресивним зарядом відзначаються фразеологічні порівняння: *битися, як риба об лід; ганяти, як солоного зайця*; гіперболи: *хоч з гармати стріляй; горобцеві по коліно*; тавтологічні посилення однокорінних слів: *хмара хмарою; думку думати*; евфонічні сполуки: *купило притупило; було та загуло*.

Стильова належність та стилістичне забарвлення ФО – один з виявів експресивності, це спонукає лексикографів до вживання різних ремарок, які диференціюють емотивне значення фраземи: *медові та молочні ріки*, нар.-поет.; *розпускати губи*, зневажл.

### ***Чим відрізняються фразеологічні одиниці від слова та словосполучення?***

Є риси, які зближують фразеологічну одиницю й слово. Як і слова, фразеологізми – невіддільна частина мовного фонду. Як і слова, ФО відтворюються в мовленні як готові одиниці, можуть бути базою для творення нових слів: *оскалювати зуби – оскалюватися; доносити на вухо – навуходоносор*. Як і слова, ФО вступають у системні відношення (синонімічні, антонімічні та ін.): *дремнути – кинутися навтікача, дати драпа, дати двору, дати драчки, п'ятами накивати*.

Незважаючи на певні спільні риси між фразеологізмом і словом, фразеологізм є складнішим витвором, ніж слово.

Схема 12

Фразеологізм	Слово
Фразеологізм складається з обмеженого складу слів і характеризується різноформленістю, роздільним оформленням компонентів	Слово складається з морфем, отже, є ціліснооформленим
Компоненти фразеологізмів можуть уживатися як самостійні номінативні одиниці	Слово складається з морфем, які поза словом існувати не можуть
Виконує номінативну функцію	Виконує номінативну функцію: може не мати конотативного значення

Схема 13

<b>Фразеологізм</b>	<b>і</b>	<b>словосполучення</b>
Відтворюваність ФО		Словосполучення складаються в процесі спілкування кожного разу заново
Компоненти фразеологічних зворотів самостійного значення не мають, загальне фразеологічне значення не впливає із значень складових елементів ФО		У синтаксичному словосполученні слова зберігають власні лексичні значення

***Чи завжди можна замінити фразеологізм одним словом?***

Учені довели, що значення лише незначної частини ФО можна замінити в тексті одним словом. Так, в англійській мові такі фразеологічні одиниці становлять 2% від усього фразеологічного запасу, у білоруській – 5%, за попередніми підрахунками в українській мові їх 3%, напр.: *слізьми умиватися* ‘плакати, стояти на заваді’, ‘перешкоджати’. Частіше

фразеологічні одиниці тлумачаться кількома синонімами: *саме враз* – якраз, точно, найвідповідальніше. Нерідко значення фразеологічних одиниць пояснюється розгорнуто: *сім раз одміряти* – перед виконанням якоїсь дії треба зважити на всі обставини, урахувати їх.

**Як класифікуються фразеологічні одиниці за семантичними ознаками?**

У сучасному мовознавстві за семантичними ознаками, услід за В. Виноградовим, виділяють три основні типи фразеологічних одиниць: **фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.**

**Фразеологічні зрощення** – немотивовані неподільні одиниці, у значенні яких немає ніякого зв'язку із значенням компонентів.

Нерозкладність їх викликана чотирма ознаками: 1) наявністю неживаних у наш час, або відмерлих слів – некротизмів (*у чорта на куличках*); 2) наявністю граматичних архаїзмів (*нічтоже сумняшешся*); 3) дією експресивної індивідуалізації (*чого доброго*); 4) семантичним переродженням (*сидіти на бобах*).

Фразеологічне зрощення позбавлене внутрішньої форми, найбільш однорідне зі словом. Це своєрідні складні лексичні одиниці: *бити байдики, точити яси, собаку з їсти*.

**Фразеологічні єдності** – семантично неподільні одиниці, але цілісне значення їх певною мірою мотивоване значенням компонентів: *тримати камінь за пазухою, ні пари з уст*.

Звуковою формою вони часто збігаються з вільними сполученнями. Семантичні замкнутості фразеологічних єдностей сприяє наявність контрасту (*з вогню та в полум'я*), паралелізм (*переливати з пустого в порожнє*), наявність римованих співзвуків (*було та загуло*); каламбурних зіставлень (*робої кобили сон*).

**Фразеологічні сполучення** – тип фраз, що створюються реалізацією невірних значень слів.

Слово із зв'язаним значенням допускає синонімічну підстановку: *глуна ніч* – пізня ніч; *малиновий дзвін* – милозвучний дзвін.

Значення слів-компонентів тут відокремлюються чіткіше; *страх бере, досада бере, зачепити самолюбство (гордість, інтереси).*

Часом важко визначити межу між фразеологічними єдностями й фразеологічними зрощеннями. Тому їх інколи об'єднують в одну групу – *ідіоми*.

М. Шанський, прийнявши основу концепції В. Виноградова, доповнив корпус відтворюваних одиниць четвертим типом – фразеологічними виразами. Це стійкі за складом і вживанням фразеологічні звороти – прислів'я, приказки, крилаті вислови (*вовків боятися – у ліс не ходити; апостол правди і науки*).

Класифікацію Виноградова-Шанського розширили Л. Ройзензон та І. Абрамець, виділивши п'ятий тип – фразеологічні суміщені омоніми: *махнути рукою, викинути білий прапор, зустрічати хлібом-сіллю*. У таких ФО переносне значення може співіснувати одночасно з прямим.

За структурою та граматичним складом фразеологізми досить різноманітні: одні з них становлять самостійні речення (*рука руку миє*), інші є окремими словосполученнями, що виступають у ролі членів речення.

### ***Як класифікують фразеологічні одиниці за лексико-граматичними ознаками?***

На основі лексико-граматичних ознак виділяють такі лексико-граматичні розряди фразеологізмів:

а) іменні (субстантивні), у яких стрижневим словом є іменник, вони мають узагальнено-предметне значення, у реченні виступають підметом, додатком, іменною частиною присудка: *стріляний горобець, вільний козак, добро наміри, наріжний камінь; День був ясний, сонячний, починалося бабине літо* (І. Нечуй-Левицький);

б) ад'єктивні – у реченні є означенням, іменною частиною складеного присудка: *одного поля ягода, хоч з лиця воду пий; Ні! Він (Коска) там без десятой клепки, цей хлопець* (Ю. Збанацький);

в) дієслівні – *очі відводити, тягу дати; Служив батько на економіях, крутив хвости панським волам, неповоротким був* (І. Микитенко);

г) прислівникові – *через пень ..., і вдень і в ночі; Дід говорить, що там колись водилось риби тьма-тьмуца* (М. Стельмах);

д) дієслівно-пропозиційні – *кров грає (в кого); Серце як не вискочить, б'ється, дух запинається в грудях* (Панас Мирний);

е) вигуківі – *матінко моя; хоч з мосту та в воду; Ось, тату, ні сіло ні впало, маємо собі нового читальника* (М. Стельмах).

### **Які слова в складі фразеологічного звороту є домінантами?**

Не кожне слово в складі фразеологізму має однакову вагу. Одне з них служить опорою фразеологічної одиниці. Такі слова є своєрідними домінантами ФО. Домінанти мають різну активність, напр.: нині чинними фразеологічними словниками засвідчено, що навколо слова *життя* групується біля 20 фразеологізмів; *бути* – 25; *думка* – 25; *бити* – 30; *правда* – 30; *робити* – 40; *вода* – 45; *вуха* – 50; *душа* – 50; *голова* – 60; *брати* – 80; *нога* – 100; *іти* – 120; *рука* – 300; *око* – 300.

Прислів'я та приказки також групуються навколо своїх домінант. Зокрема, у збірнику І. Франка «Галицько-руські народні приповідки» навколо домінанти *боятися* групується 39 одиниць, *вітер* – 56; *дід* – 61; *люди* – 79; *день* – 74; *іти* – 98; *хліб* – 414; *дитина* – 118; *вовк* – 124; *вода* – 129; *робити* – 135; *рука* – 144; *дорога* – 164; *гроші* – 180; *пес* – 188; *дати* – 238; *говорити* – 253; *голова* – 340.

Дуже часто домінантами фразеологізмів є слова-синоніми. Фразеологія – національне багатство кожної мови. У ній виявляється національна специфіка мови. У цих стійких висловах нерідко фіксуються цілі пласти народознавчої практики.

### **Які стилістичні функції виконують фразеологічні звороти?**

Фразеологізми – полі функційні експресивні одиниці художнього мовлення. Вони можуть використовуватися в побутовому мовленні, у публіцистиці.

У художньому тексті вони виконують: **експресивну функцію** – *на ходу підметки рвати* (явне перебільшення нереальності дії); **оцінну функцію** – *високі пороги* (тут живуть непристущі люди, горді та багаті); **функцію посилення висловлюваного** – *«Зрозуміло, знати основи теорії треба бодай для того, аби не вледарувати велосипед, не ломитися у відчинені двері* (з газ., автор ставить поряд два синонімічні фразеологізми); **функцію мовної характеристики персонажа** – *«Та це чорт зна що! Ви ударяєте на гроші – гроші всьому голова»* (І. Карпенко-Карий); **функцію створення гумористичних і сатиричних ефектів**: *«Прискочив, мов котище мудрий, до сирних в маслі пирогів»* (І. Котляревський).

Використання фразеологізму у функції заголовка. – доволі поширений прийом, яким користуються майстри слова: *«Лиха іскра спалить і сама шезне»* (І. Карпенко-Карий). *«За двома зайцями»* (І. Старицький) *«Доки сонце вийде – роса очі виїсть»*, *«Дай серцю волю, заведе в неволю»* (М. Кропивницький).

### **Які прийоми творчого осмислення фразеологізмів у тексті є найбільш поширеними?**

Звичайно, фразеологізми використовують у художніх текстах у цілісній формі. Однак існує чимало прийомів творчого використання усталених виразів. Їх нараховують до десяти.

Усі прийоми стилістичного використання ФО поділяємо на три групи:

- 1) прийоми, пов'язані зі зміною компонентного складу фразеологізмів;
- 2) прийоми, пов'язані з контекстуальним обігруванням фразеологізму або його частин;
- 3) прийоми, пов'язані із загальним образом фразеологізму.

**Розширенню компонентного складу сприяють** нововведені авторські слова, вони ускладнюють традиційну

формулу фразеологізмів, одночасно посилюють їхню експресивність: *«Я йшов, не помічаючи дороги. Тисячі кицьок дряпали моє пошматоване серце»* (В. Нестайко). Новостворений фразеологізм ужито замість традиційного: *коти дряпають на серці*.

#### **Скорочення компонентного складу фразеологізмів.**

Короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми. Це сприяє динаміці мовлення, робить її частину більш мобільною, напр., М. Стельмах у творі «Велика рідня» наводить такий діалог.

- *З празником!*
- *І тебе з празником, – строго подивилася на парубка.*
- *Катаєшся!*
- *І як сир в маслі – відбувся жартом.*

**Заміна компонента фразеологізму іншим.** Авторська заміна можлива тому, що у свідомості читача вже «відбита» нормативна одиниця. Проте заміна ця не довільна: у ній є своя мовна логіка й художня мета, напр.: синонімічна заміна – *блимнула зірка* (Остап Вишня) замість – *зійшла зірка, спалахнула зірка, загорілася зірка*; антонімічна заміна – *з баби-прабаби* (А. Головка) – частіше з *діда-прадіда*; паронімічна – *золотушина молодь* (А. Речмедін) замість *золота молодь*; метонімічна – *шапка на голові підіймається* (Г. Тютюнник) замість *волосся на голові підіймається*.

Так, А. Крижанівський, подавши вислів *один ум добре, а симпозіум краще*, мав на меті створити гумористичну ситуацію, висміяти щось.

М. Руденко напруженість при вирішенні якоїсь справи називає фразеологізмом *думки рояться в голові* ‘хто-небудь постійно, напружено думає про щось’ (*Напевне, думав зараз не про морські глибини – в його голові роїлися інші думки*). Цей фразеологізм співвідносний із загальноновживаним: *думки снуються в голові* ‘хто-небудь постійно, напружено думає про щось’ [ФС I, с. 272]).

Митець слова включає різні види актуалізації всього фразеологізму або його частин. При цьому склад не зміниться, структура не руйнується, але з’являється можливість дефразеологізації словосполучення.

У творі Ліни Костенко «Маруся Чурай» поряд ужито кілька ФО – *йти вгору та вгору, ходити в златоглаві, йти ушир та вишир*:

*Ти Вишняківна. Рід у вас гучний.  
Таких родів не густо у Полтаві.  
Твій батько, Галю, чоловік значний,  
У нього жінка ходє в златоглаві.  
Вишняк ішов угору все та в гору,  
Вишнячка йшла ушир усе та вишир.*

Вираз *йти вгору та вгору* сприймається тут подвійно – ‘займати все вище й вище становище в суспільстві’ і ‘рости, виростати’.

Григорій Бойко до поезії «Отакий у мене ніс» включив низку фразеологізмів зі словом *ніс*: *крутити носом, задирати носа, не з твоїм носом, орати носом, за носа водити, випустити з-під носа, носом клювати, свого носа не стромляти, зарубати на носі.*

*До сніданку мама й тато  
Починають умовляти:  
– Випий, золотко, хоч трошки  
жиру риб'ячого з ложки!  
Я звичайно не мовчу,  
Відвертаюсь і кричу.  
А вони до мене: – Просим!  
І чого ти крутиш носом.  
Отакий у мене ніс:  
Через нього – все навкіс!  
Все привіз мені мій брат:  
Безкозирку і бушлат,  
І тільняшку, і штани  
Отакої ширини!  
Разом з братом я крокую  
Промовляю: – Раз, два, три!  
Та спіткнувся...Раптом чую:  
– Носа вгору не дери.  
Отакий у мене ніс:  
Через нього – все навскіс.  
Впав годинник і розбився,*



*І відразу зупинився,  
Ремонтую цілий день,  
Ну, а він – анітелень!  
Як побачив тато мій,  
Наказав мені: – Не смій!  
Краще майстра ми попросим,  
Не з твоїм це, – каже, – носом!  
Отакий у мене ніс:  
Через нього – все навскіс.*

Нерідко в тексті збережено загальний зміст фразеологізму, однак структурно він не представлений тим чи тим варіантом. Так, М. Стельмах у творі «Дума про тебе» вживає фразеологізм *мало душі не позбувся*, у творі «Велика рідня» він говорить: «*Стежу зрідка за ним – чи не пішла душа хлопця в чоботи*». Тут автор по-різному передає ідею виразу *душа в п'ятах*.

### **Що вкладають у поняття багатозначність фразеологізмів?**

Багатозначністю називають властивість фразеологізмів виступати з різними значеннями, напр.: *роззявивши рота* – бути неуважним, починати говорити, починати ляяти когось.

В. Нестайко вживає цей фразеологізм у такому тексті: «*Іншим разом я б роззявивши рота, витріщився на цей дім*». Тут цей фразеологізм має значення 'захоплений, вражений чимось'.

### **Які джерела української фразеології?**

Фразеологія української мови неоднорідна за походженням. Найчастіше фраземи походять з народнорозмовної мови. Це прислів'я, приказки, образні висловлювання (*під лежачий камінь вода не тече*).

Українська фразеологія поповнює свої ресурси з багатьох джерел:

- а) з виробничо-професійної лексики (*підвести фундамент*);
- б) з політичної, наукової, публіцистичної та художньої літератури (*розбити кайдани, люди доброї волі*);
- в) з біблійних висловів (*око за око, зуб за зуб*);
- г) з античної літератури (*Геркулесові стони*).

Зокрема, із 312 фразеологізмів, використаних у творі Панаса Мирного «Повія», виділяємо такі групи:

1) уснорозмовні фразеологізми – *аж виляски пішки, аж за живіт береться*;

2) порівняльні фразеологізми – *жити як у Бога за дверима, мов таву ковтнув*;

3) фразеологізми релігійного походження: *Бог його знає; хай мене бог пошле*.

## УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

### ***Які поняття лексикографії належать до основних?***

**Лексикографія** (від гр. *lexikon* – словник і *grapho* – пишу) – це наука, яка займається укладанням словників. Вона має прикладне значення, оскільки задовольняє потреби суспільства в словниках, що здебільшого мають нормативний характер, і, отже, забезпечують уніфікацію усної й писемної мови в суспільстві.

Під словником розуміють зібрання слів або фразеологічних зворотів, розміщених в алфавітному порядку. У них можна систематизувати лексику й фразеологію будь-якої мови. Словник становить системно упорядкований склад усупільнених лінгвістичних форм, укладених за мовленнєвою практикою цієї мовної спільноти й прокоментованих автором так, що кваліфікований читач розуміє значення кожної окремої форми, а також одержує інформацію про суттєві факти, пов'язані з її функціонуванням у відповідній спільноті.

У структурному аспекті розрізняють мікро-, медіа- та макроструктуру словника. До макроструктури відносять усе те, що визначає словник як самостійну систему з її внутрішніми зв'язками та багатоплановою організацією. Макроструктурними завданнями є обґрунтування необхідності розробки конкретного словника, вивчення та відбір джерел до його укладання, визначення загальної структури словника, опрацювання принципів його побудови та укладання, способи створення реєстру та ін. До основних проблем медіаструктурного рівня належать побудова та експлікація різноманітних лінгвістичних відношень між словниковими одиницями. Вони втілюються в

об'єднанні реєстрових одиниць у поля та групи на основі морфологічних, семантичних, тематичних, асоціативних та інших ознак. На мікроструктурному рівні вирішуються питання словникової статті: її структура, форми та способи розкриття семантики реєстрових одиниць, ієрархія їх значень тощо (Широков В. А. Елементи лексикографії. Київ : Довіра, 2005. 304 с.).

До основних понять лексикографії належать також **вокабула** – заголовне слово словникової статті, **ремарка** – характеристика словникової одиниці за функційною ознакою, стилістичною приналежністю, **дефініція** – визначення певного поняття, **екземпліфікація** – з'ясування чогось методом прикладів, підтвердження документами.

---

### ***Яке значення мають словники в житті людини?***

Словники в житті й діяльності кожної освіченої людини відіграють важливу роль. Вони є її супутниками й помічниками, особливо тих, хто прагне навчитися логічно мислити, чітко й правильно висловлювати свої думки, уміло користуватися словом, хто працює над збагаченням свого словника, над піднесенням культури усного й писемного мовлення, цікавиться значенням слів, їх походженням, сферою функціонування. Відомий український поет Максим Рильський писав, що неможливо уявити собі культурну людину, яка б не відчувала потреби в словнику, ніколи б до нього не заглядала, ніколи до нього не зверталася... «Словники – справжні, путящі словники з широким ілюстративним матеріалом, – стверджує він, – є не тільки зведенням в одне місце мовних багатств, а разом з тим і свідченням розумового, духовного багатства».

На велике значення словників у житті людини вказував відомий російський учений Л. Щерба, який в одному зі своїх листів писав, що лише за годину роботи він 10 разів звернувся до словників.

Особливе значення мають словники в навчальній практиці студентів, які, здобуваючи певну кваліфікацію, повсякчасно змушені звертатися до словників різних типів. Адже словники – це не тільки найбільш достовірне джерело інформації, у них

фіксуються лексичні, орфоепічні, орфографічні та інші норми української літературної мови. Отже, словник допоможе студентові з'ясувати нормативний характер слова, його значення, походження, особливості вимови й наголошення, написання й функціонування, дасть змогу одержати кваліфіковану, достовірну відповідь на будь-яке питання з будь-якої галузі знань. Необхідно тільки знати, у якому словнику можна знайти відповідь на поставлене запитання і як відшукати потрібний словник.

У кожному словнику є дві частини: основна, у якій подано список слів, що характеризуються з певного погляду (правопис, вимова, походження, переклад іншою мовою тощо), і вступна, у якій ідеться про будову словника й правила користування ним (Януш Я. В. Сучасна українська мова. Київ, 1996).

### ***Чим відрізняються енциклопедичні та лінгвістичні словники?***

Словники бувають двох типів: **енциклопедичні** й **лінгвістичні (філологічні)**, або **загальномовні**. В **енциклопедичних** словниках пояснюють не значення слів, а подаються пов'язані з ними відомості з різних галузей науки, техніки, культури, з найважливіших надбань світової цивілізації. Енциклопедичні словники є важливим джерелом інформації, напр., дивлячись слово **Київ**, в енциклопедичному словнику знайдемо всі відомості про столицю України (географічне положення, клімат, історія становлення міста, кількість населення тощо) та ін. У «Великому тлумачному словникові сучасної української мови» (Київ, 2005) значення слова *Київ* не пояснено, проте подані його похідні: *Києво-Могилянський*, *Києво-Печерський*, у «Словнику відтопонімних прикметників і назв жителів України» В. Горпинича зафіксовано похідні *київський*, *кияни*, *киянин*, *киянка*.

Виділяють **загальні енциклопедичні словники**, у яких подано відомості з різних галузей науки, техніки, культури тощо (*Українська Радянська Енциклопедія* (УРЕ) в 17 томах і тритомний *Український радянський енциклопедичний словник*, виданий у 1966 – 1968 рр. в Україні; *Енциклопедія українознавства* у 10 т., 1955 – 1984), і **спеціальні**, присвячені

певній галузі науки: економіці, математиці, медицині, фізиці, літературі тощо (*Енциклопедія народного господарства Української РСР* : в 4 т. Київ, 1969; *Географічна енциклопедія України* : в 3 т. Київ, 1990; *Українська літературна енциклопедія* : в 5 т. Київ, 1988). Для філологів важливими є: «*Українська мова*». *Енциклопедія* / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2000. 752 с. (друге видання енциклопедії вийшло у 2005 р.); *Літературознавча енциклопедія* : у двох т. / авт.-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007; *Мала філологічна енциклопедія* / укл. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.).

Крім енциклопедичних словників, є енциклопедичні та інші довідники, бібліографічні покажчики тощо: *Енциклопедичний довідник*. Київ, 1981; *Письменники Радянської України 1917 – 1987. Біобібліографічний словник*. Київ, 1988; *Вулиці Києва : довідник*. Київ, 1975; *Телефони. Підприємства, організації, установи*. Київ, 1992. Такі видання допомагають орієнтуватися в інформації з різних галузей знань, у соціально-культурних питаннях тощо.

**У лінгвістичних, або філологічних, словниках предметом пояснення є слово.** Залежно від того, з якого погляду воно розглянуте, лінгвістичні словники бувають різних типів.

### ***Які тлумачні словники найбільш повно репрезентують словникове багатство української мови?***

**У тлумачних словниках** подано пояснення значень слів з погляду їх уживання в сучасній мові. У цих словниках фіксуються лексичні норми української літературної мови. Вони є найважливішими серед одномовних словників. Наявність тлумачного словника в будь-якій мові свідчить про високий рівень розвитку книжкової справи, і тому є однією з ознак цивілізованості суспільства. Основне призначення тлумачного словника – пояснювати значення слів, адже слово в будь-якій мові має значно більше значень, ніж знає й пам'ятає носій мови, який у повсякденному спілкуванні має прагнути так уживати слова, щоб їх значення якомога точніше передавало думку. Саме тому слід частіше звертатися до тлумачних словників, які

завжди допоможуть реалізувати семантичні й стилістичні можливості слова.

У тлумачних словниках зазвичай подано лексику літературної мови, хоча в межах можливого залучено й найуживаніші професіоналізми, жаргонізми, діалектизми. Нейтральні слова, тобто такі, які можуть уживатися в будь-яких стилях писемної та усної мови й утворюють величезну частину лексики літературної мови, у словнику подано без позначок. Біля слів, які не є нормативними, ставляться потрібні позначки, що характеризують їх місце в суспільній мовній практиці. Серед словників цього типу важливим є одинадцятитомний нормативний «Словник української мови» (скорочено СУМ: Київ, 1970 – 1980 рр.), який містить 136302 слова.

До тлумачних словників належать: *Короткий тлумачний словник української мови* (Київ, 1978; перевидання здійснювалося кілька разів); *Новий словник української мови* В. Яременка та О. Сліпушко (у 4 т., містить 42 000 слів, Київ, 1998 р), *Шкільний тлумачний словник української мови* (Тернопіль, 1955), *Словник української мови в малюнках* М. П. Коломійця (Київ, 1995) та ін.

Найповнішим на сьогодні є «Великий тлумачний словник сучасної української мови», підготовлений і опублікований в ірпінському видавництві «Перун» у 2003 році, перевиданий у 2005 р. Керівник проєкту та головний редактор – Василь Тимофійович Бусел. Словник містить близько 250 тисяч слів та словосполучень. Значну частину його реєстру становлять слова, що не були включені до одинадцятитомного словника, зокрема й нові слова, які з'явилися в українській літературній мові в останнє десятиліття.

Нині вчені працюють над укладанням нового *Словника української мови*. Його планують видати у 20-ти т. (Український мовно-інформаційний фонд НАН України). За ред. В. М. Русанівського виданий перший том словника (Київ : Наукова думка, 2010. Т.1. А – Б. 911 с.). Є онлайнвий доступ до перших шести томів. У Словнику буде зафіксовано більше 350 тисяч слів.

### ***Які перекладні словники належать до найважливіших лексикографічних праць?***

У **перекладних словниках** подано переклад слів з однієї мови на іншу. Вони є найпопулярнішими серед різних типів словників. Перекладні словники бувають двомовні (наприклад: українсько-англійський, українсько-російський, німецько-український та ін.), тримовні (російсько-німецько-французький, німецько-французько-англійський), чотиримовні та ін.

Якщо слово, яке перекладається, має кілька значень, то спочатку дається переклад основного значення, а потім – додаткових. Якщо до слова, яке перекладається, в іншій мові є кілька слів-відповідників, то більш нормативним є перше з них: наприклад, рос. *невестка* – укр. *невістка, братова, синова*.

Перекладні словники відіграють велику роль при вивченні іноземних мов. Найпоширенішими двомовними перекладними словниками є, напр., українсько-російський, російсько-український, українсько-англійський, українсько-німецький та ін. Серед перекладних словників основні такі: «Українсько-російський словник» в 6 томах (1953 – 1963 рр.), який містить 121690 реєстрових слів; «Російсько-український словник» у 3 томах (1968 – 1970; він містить приблизно 120 тис. реєстрових слів); «Новий російсько-український словник» за ред. С. Єрмоленко (Київ, 1996; у ньому перекладено 68 тис. слів); «Англо-український словник» та «Українсько-англійський словник» М. Подвезька (1955, 1957); «Польсько-український словник» (1958 – 1960); «Угорсько-український словник» (1961); «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (1960); «Українсько-російський, російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника і М. Сидоренка (1971); «Німецько-українсько-російський словник» Е. І. Лисенка (1991); «Практичний російсько-український словник» С. Ізюмова (1992), «Українсько-російський словник» (за ред. Л. Паламарчука, Л. Скрипник. Київ, 1990) та ін.

Заслужують на увагу такі перекладні словники: «Російсько-український і Українсько-російський словник» Д. Ганича та І. Олійника (1991) та «Російсько-український словник для ділових людей» О. Тараненка і В. Брицина (1992).

Останній може бути дуже корисним для працівників економічної сфери.

***Які термінологічні словники відповідають сучасним вимогам до словників-довідників?***

Термінологічні, або номенклатурні словники, пояснюють терміни з тієї чи тієї галузі науки. Вони бувають одно- і двомовні, перекладні. В одномовних термінологічних словниках пояснюються значення термінів з певної галузі знань, наприклад, словник математичної термінології, словник географічних назв, словник економічних термінів та ін. Серед одномовних термінологічних словників української мови можна назвати такі: «Терміни з автоматизації виробничих процесів. Словник» (Київ, 1992), Ю. Юцевич; «Словник музичних термінів» (Київ, 1977); «Словник технологічної термінології» (Київ, 1928); «Біологічний словник» (Київ, 1974), Г. Смик; «Корисні та рідкісні рослини України: словник-довідник народних назв» (Київ, 1991); «Ринкова термінологія ділової людини: словник-довідник» (Київ, 1992); «Філософський словник» (Київ, 1986); «Словник лінгвістичних термінів», Є. Кротевич і Н. Родзевич (Київ, 1957), «Словник лінгвістичних термінів», Д. Ганич та І. Олійник; «Українська мова. Короткий словник лінгвістичної термінології», С. Єрмоленко, С. Бибик та О. Тодор; «Фінансовий словник-довідник» за ред. М. Я. Дем'яненка (Київ, 2003).

У двомовних термінологічних словниках подано переклад термів з однієї мови іншою або дібрано наявний у цій мові відповідник. До таких словників належать: «Російсько-український технічний словник» (1961); «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963); «Короткий російсько-український словник поліграфічних та видавничих термінів» В. Бови та М. Доломіно (1969); «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (1966, містить понад 20 тисяч слів); «Російсько-український гірничий словник» (20 тис. термінів. Київ, 1991); «Російсько-український математичний словник» (Харків, 1990); «Російсько-український хімічний словник» (Харків, 1990); «Російсько-український фізичний словник» (Харків, 1990), «Російсько-український словник



соціально-економічної термінології» (Київ, 1976); «Українсько-англійський словник бізнесових термінів» (Харків, 1992); «Російсько-український загальнотехнічний словник» (Київ, 1994); «Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки» (Київ, 1994); «Словник ділових термінів (автори: Я. Гаврилишин. і О. Каркоць), «Українсько-англійський. Англійсько-український» (Київ, 1993); «Словник юридичних термінів. Російсько-український» (Київ, 1994); «Російсько-український словник з нарисної та прикладної геометрії, загального машинобудування, комп'ютерної графіки» (Київ, 1994); «Російсько-український словник-довідник. Порадник ділової людини» (Харків, 1995); «Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки з покажчиком українських термінів» (Київ, 1994); «Короткий російсько-український словник сучасної математичної і економічно-математичної термінології» (Харків, 1993) та ін.

За період 1959 – 1970 рр. в академічному видавництві «Наукова думка» видані друком російсько-українські термінологічні словники з математики, фізики, гірничої справи, машинобудування, електрорадіотехніки, теплотехніки, ботаніки, механіки, ветеринарії, металургії та ін., двомовні словники географічних назв та географічної термінології, тримовні словники медичної термінології тощо.

Термінологічні словники відіграють важливу роль в упорядкуванні й нормалізації наукової термінології української літературної мови, в освоєнні й закріпленні термінів з різних галузей знань у мовній практиці, у науковій і навчальній літературі (Януш Я. В. Сучасна українська мова. Київ, 1996. С. 89 – 91).

### ***У яких етимологічних словниках подано походження українських слів?***

**В етимологічних словниках** пояснюється походження, розвиток і первинне значення слова. Так, з етимологічного словника можна дізнатися, що слова *вітер*, *вечір*, *вечеря*, *верба*, *вішати* за походженням – спільнослов'янські, *вертоліт*, *віньстка* – власне російські, *вертикаль*, *вестибюль*, *ветеран* – запозичені з французької мови і т. ін. Упродовж 1982 – 20010

років видано «Етимологічний словник української мови» в 7 т.; у світ вийшли усі томи цього словника: I – 1982 р., II – 1985 р., III – 1987 р.; VI т., V т. – 2006 р.

### ***Які словники подають відомості про правопис слова?***

**Орфографічний словник** подає правильний правопис, правильний наголос і правильні граматичні форми вміщених у ньому слів, наприклад: *екзамен,-у; економ,-а; гурток,-тка; лілія,-ї, ор. -ею; ліхтар,-я, ор. -ем; мн. -і, -ів, д. -ям; лімітувати,-ую, -уєш* та ін. (Лозова Н. Є. Дзвона чи дзвону? Або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку : словник-довідник. Київ : Наукова думка, 2007. 168 с.).

В орфографічному словнику фіксуються правописні норми української літературної мови, тому він має велике практичне значення для її унормування. В українській мові важливе значення мали такі словники цього типу: «Правописний словник» Г. Голоскевича (Харків, 1929), «Орфографічний словник» І. М. Кириченка (1965), «Орфографічний словник української мови» за редакцією С. І. Головащука і В. М. Русанівського (1977), «Словник-довідник з правопису та пунктуації» С. І. Головащука (1989), «Словник труднощів української мови» (Київ, 1989). Сьогодні ці видання слід використовувати творчо, оскільки норми правопису дещо змінені, тому ці лексикографічні праці можуть фіксувати застарілі свідчення.

Відомості щодо правопису слів української мови можна знайти в «Українському правописі» (Київ, 2019), а також у виданнях орфографічних словників, що були здійснені після 2019 року.

Ірпінське видавництво «Перун» опублікувало також у 2003 році й найповніший на сьогодні орфографічний словник української мови (Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. Київ, Ірпінь, 2003), обсяг якого становить 253 тис. слів.

Цей словник, укладений на основі «Українського правопису» 1993 року, ураховує лексичний матеріал, представлений майже у всіх орфографічних, тлумачних, енциклопедичних, термінологічних, фахових, галузевих

словниках та енциклопедіях (їх понад 40), виданих в Україні у другій половині ХХ – у першій половині ХХІ століть. Джерельна база словника позначилася на його назві – «Великий зведений орфографічний словник». Проте жоден із сучасних словників, навіть найбільші з них за кількістю наведених у них слів, не віддзеркалює у всій повноті сучасну українську літературну мову. «Зведений словник...» певною мірою розв'язує питання повнішого відображення лексики сучасної української літературної мови.

На початку ХХІ ст. видано комп'ютерну версію «Інтегрована лексикографічна система «Словники України», що нараховує більше 200 тис. слів. Предметом уваги інтегрованої лексикографічної системи є словозміна слова, транскрипція (звуковий запис) усіх словоформ, фразеологія, синонімія, антонімія. Це стало основою для створення бази даних з української словозміни та транскрипції. З огляду на значний обсяг лексики – 200 тисяч одиниць – база даних нараховує більше 4 мільйонів словоформ.

Серед нових словників цього типу важливою працею є така: *Український орфографічний словник* : близько 172 000 слів / уклали : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун; за ред. В. Г. Скляренка. Вид. 7-е, переробл. і доп. Київ : Довіра, 2008. 983 с. (Словники України).

### *У яких словниках репрезентовано норми української орфоєпії?*

**Орфоєпічні словники** дають одночасно і властиву слову правильну вимову, і наголос. Такі словники фіксують орфоєпічні норми української літературної мови. Як і орфографічні словники, вони мають велике практичне значення, оскільки сприяють унормуванню української літературної мови й піднесенню культури усного мовлення. До орфоєпічних словників належать: «Словник наголосів» М. Погрібного (1964) і словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» за редакцією М. Жовтобрюха (1976); «Русско-украинский орфоэпический словарь» (Київ, 1992); «Орфоєпічний словник української мови» у 2 т. (уклад. М. Пещак та ін., Київ : Довіра, 2001. Т. 1 – 2).

### **Які словники іншомовних слів належать до найважливіших?**

**Словники іншомовних слів** пояснюють слова й терміни, засвоєні з інших мов. У таких словниках велику увагу приділено іншомовним термінам, які стали інтернаціональними у зв'язку з розвитком науки, техніки, культури й міжнародних контактів. У словниках іншомовних слів указано походження слова, його первісне значення й значення, з якими воно вживається, напр.: *банк* (з італ. *banco* – лавка, конторка, стіл мініяйла): 1) особливий економічний інститут, що акумулює тимчасово вільні кошти, надає кредит, здійснює грошові розрахунки, випускає в обіг гроші, цінні папери; 2) ставки у картярських іграх.

*Університет* (від лат. *universitas* – сукупність): 1) вищий освітньо-науковий заклад, який готує спеціалістів з багатьох галузей знань і проводить науково-дослідну роботу; 2) назва освітнього закладу для підвищення загальноосвітніх і політичних знань; 3) приміщення університету.

Автентичною працею авторів вважають «Словник чужомовних слів» І. Бойківа, О. Ізюмова, Г. Калишевського та М. Трохименка, виданий уперше 1932 р., перевиданий у Нью-Йорку 1955 р. та у Львові 1996 р. Доля авторів словника була драматичною, усі вони належать до доби розстріляного відродження. Словник, що був на час появи найбільшим досягненням українського словникарства, відображає тогочасний рівень лексикографії та правопису.

До важливих словників цього типу належать: «Словник іншомовних слів» (1951) і «Словник іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (1974). Цей словник має особливе значення в навчальній практиці, оскільки включає терміни з різних галузей знань. Він належить до широковживаних словників української мови. «Словник іншомовних слів» С. Морозова та Л. Шкарапути містить близько 10 тис. слів, запозичених українською мовою з інших мов головним чином у XVIII – XX ст. У словнику подано довідку про походження наведених одиниць, написання слів та їх наголошення узгоджено з новим українським правописом.

Серед нових лексикографічних праць цього типу важливою є така: *Новий словник іншомовних слів* / укл. і передм. О. М. Сліпущко. 20 000 слів. Київ : Аконіт, 2007. 848 с.

***Яку інформацію подано в історичних словниках української мови?***

**В історичних словниках** подано й пояснено слова, уживані раніше. Укладені ці словники на основі вивчення словникового складу мови минулих часів з певними науковими настановами тощо. До історичних словників належать: «Історичний словник української мови» Є. Тимченка (1930 – 1932), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Матеріали для словаря древнерусского языка» в 4 т. І. Срезневського (1893 – 1912; 1958) та ін. Останній словник містить цінний матеріал, яким можуть користуватися українці, росіяни й білоруси.

Значним досягненням українських лексикографів ХХ ст. є «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.» (у 2 т. Київ, 1977 – 1978), «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (вип. 1 – 14, Львів, 1994 – 2007 pp.).

***Які синонімічні словники найбільш повно репрезентують словникове багатство української мови?***

**У синонімічних словниках** подано синонімічні ряди, або гнізда, повнозначних слів певної мови. У них також за допомогою одних слів пояснено значення й експресивно-стилістичні властивості інших, синонімічних. Синонімічні словники належать до словників тлумачного типу. У них, з одного боку, фіксуються лексичні норми української мови, з іншого – вони свідчать про словникове багатство мови. До синонімічних словників належить «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача (Львів – Краків – Париж, 1993), «Практичний словник синонімів української мови» Святослава Караванського (Київ, 1993), «Словник синонімів української мови» (у 2 т., Київ, 1999), «Російсько-український словник синонімів» за ред. М. Пилинського (Київ, 1995). У словнику С. Караванського подано найбільшу кількість синонімічних груп (15 тис.), у *Словнику синонімів української*

мови найповніше подано семантичні, граматичні та стилістичні характеристики кожної реєстрової одиниці, уживання синонімів проілюстровано типовими для них контекстами.

Заслуговує на увагу також праця: Полюга Л. М. *Словник українських синонімів і антонімів*. Київ : Довіра, 2007. 575 с.

### ***Яку інформацію про слово містять діалектні словники?***

У **діалектних словниках** подано лексику, уживану в певній місцевості, на певній території, незалежно від того, поширена вона в літературній мові чи ні. Діалектні словники мають велике наукове значення. Серед діалектних словників класичними працями є такі: «Говір батюків» І. Верхратського (1902), «Словник специфічної лексики говірки села Писарівки Колимського району Одеської області» О. Мельничука (1952), «Словник полтавських говорів» В. Ващенко (1960) та ін.

Сьогодні до найважливіших діалектних словників відносять такі праці сучасних учених:

– Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : в 2 т. Т. 1 – 2. Луцьк : Вежа, 2000; Брилінський Д. Словник подільських говірок. Хмельницький, 1991. 116 с.; Словник назв одягу та взуття середньополіського і суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.; Гнатишак Ю. Слова з Болехова. Львів, 2017. 636 с.; Голянич М. І. Мовний портрет с. Тюдів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 1000 с.; Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.; Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини. Суми, 1991; Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 62 – 267; Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ : Шлях, 1999. 76 с.; Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1972. 260 с.; Мартинова Г. І., Щербина Т. В. Словник середньонадніпрянських говірок. Черкаси, 2020. 505 с.; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наукова

думка, 1984. Т. 1 – 2; Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.; Сизько А. Г. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. 99 с.; Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.; Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2003. 234 с.; Сікорська З. С., Шевцова В. О., Шугова Л. І. Словник діалектної лексики Луганщини / за ред. З. С. Сікорської. Луганськ : Шлях, 2002. 224 с.; Ужченко В. Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 1993. 112 с.; Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.; Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 1992. Т. 1 – 4. Це переважно словники тлумачного типу, у яких пояснено значення слів, що поширені на певній території України, є серед них і словники етнолінгвістичного типу, які містять культурологічні свідчення про предмет чи поняття, що стало об'єктом опису в словнику.

***Які фразеологічні словники української мови належать до найважливіших праць?***

**У фразеологічних словниках** подають пояснення значень фразеологічних зворотів (тлумачні фразеологічні словники) або їх переклад з однієї мови на іншу чи вказують на відповідник в іншій мові (перекладні фразеологічні словники). Фразеологічні словники систематизують матеріал народнорозмовної й книжко-літературної фразеології. Вони допомагають оволодіти фразеологією української мови, яка і є її окрасою й разом з тим могутнім стилістичним засобом влучної та дохідливої передачі думки. Знання фразеологічного багатства мови, уміле його використання є невід'ємним складником високої мовної

культури людини. Оскільки наявну в українській мові фразеологію можна поділити на народнорозмовну й книжно-літературну, фразеологічні словники теж поділяють на дві групи; в одних представлена народнорозмовна фразеологія, зокрема в таких: Номис М. «Українські приказки, прислів'я і таке інше...» (1864), Франко І. «Галицько-руські народні приповідки» (1901 – 1910), «Словник українських ідіом», укладений Г. М. Удовиченком (1968), «Українські народні прислів'я і приказки» (1955, 1961, 1963) тощо, в інших – книжно-літературна, а саме: А. Коваль, В. Коптілов, «1000 крилатих виразів української мови» (1964), їх же «Крилаті вислови в Українській літературній мові» (1975), «Латинські вислови» (1976) тощо. До фразеологічних словників належать «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника і М. Сидоренка (1991); «Фразеологічний словник української мови», у 2 книгах (1993); «Словник стійких народних порівнянь» (автори Юрченко О., Івченко Н., 1993), «Фразеологічний словник української мови» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка (Київ, 1998).

### *Яку інформацію про слово репрезентують частотні словники?*

У частотних словниках фіксується частота вживання слів і слівформ на підставі обстеження текстів (художніх, наукових та ін.) або записаних уривків усного мовлення. Частотність використання слів можна зобразити у вигляді піраміди, на вершині якої перебуває слово з найбільшою частотою вживання в текстах мовлення, а в основі піраміди – тисячі слів, які поширені в обстежуваному тексті по одному разу. Усі інші слова розміщуються між вершиною й основою, чим частіше вживається слово, тим ближче воно до вершини піраміди. Так, на вершині піраміди в українській мові розміщений сполучник *і*, в англійській – сполучник **and**, у німецькій – артикль **die**, у російській – сполучник **и**, у польській – прийменник **w** (**e**) та ін. У процесі розробки методики вивчення іноземної мови принцип «піраміди» є вихідним: спочатку засвоїти невелику кількість слів, розміщених на вершині піраміди, а потім переходити до засвоєння слів з



невисокою частотою вживання, далі – до рідковживаних, що перебувають у нижній частині піраміди. Отже, частотні словники мають велике практичне значення, оскільки допомагають відібрати потрібну лексику за принципом піраміди для вивчення іноземних мов. Крім того, вони використовуються для написання підручників і словників-мінімумів, у роботі над машинним перекладом, при вивченні деяких теоретичних питань лексикології та ін. До словників такого типу належить «Частотний словник сучасної української художньої прози» (1969), створений на основі 100 тис. слововживань у текстах 10 авторів (Януш Я. В. Сучасна українська мова. Київ, 1996. С. 94 – 95).

### ***Які власні імена відображені в словниках?***

**У словниках власних імен** фіксуються вживані в цій мові власні імена. Такі словники є важливим засобом урегулювання написань найпоширеніших в українській мові власних імен. Отже, вони мають велике практичне значення, оскільки можуть служити довідниками не тільки для з'ясування правильного написання власних імен, а й для вибору їх народженим дітям, для наукових досліджень тощо. Крім того, наймення людей, що, як і більшість географічних назв, утворилися переважно з імен (напр.: назва столиці України Київ походить від імені слов'янського князя Кия), є одним з найдавніших прошарків нашої мови, своєрідним дзеркалом, у якому відбито певні риси історії, життя й культури народу, його зв'язки з іншими народами світу. Саме тому власні імена, які вивчає наука антропоніміка, допомагають краще засвоїти лексику рідної мови, визначити місця розселення давніх племен і народностей, виявити давні звичаї й сімейні стосунки свого народу та ін. До словників, що подають наймення людей, належить «Словник власних імен людей», який витримав чотири видання (1954, 1961, 1967, 1972). У ньому подано переклад власних імен з української мови російською та з російської українською. Два видання витримав словник «Власні імена людей» Л. Скрипник та Н. Дзятківської.

Цінним є видання словника І. Трійняка «Словник українських імен» (Київ, 2005), у якому автор зібрав велику

кількість особових імен, прізвищ, прізвиських, опрацював численні писемні джерела, послуговувався відомостями багатьох кореспондентів з різних областей України, що дозволило йому оволодіти багатим достовірним матеріалом. Словник за фактажем і структурою є оригінальною лексикографічною працею.

Прізвища, поширені на певній території, зібрані в багатьох словниках, як-от: Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців. історико-етимологічний словник : [монографія]. – Львів : Світ, 2005; Словник прізвищ північно-західної України та суміжних земель / упоряд. Г. Л. Аркушин. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 356 с.; Глуховцева К. Д., Глуховцева І. Я., Леснова В. В. Словник прізвищ жителів Луганщини : у 2-х т. Луганськ : Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2011.

Цікавий матеріал про історію найвідоміших і найпоширеніших в Україні імен і прізвищ містить праця І. Глинського «Твоє ім'я – твій друг» (1970). Так, з його книжки ми дізнаємося, що з грецької мови в українську прийшли імена Олександр, Василь, Макар, Євген, Микола, Григорій, Зиновій, Оксана, Катерина, Лідія, з латинської – Віталій, Костянтин, Сергій, Максим, Наталка, Варвара, Валентина, зі скандинавських мов – Олег, Ольга, Ігор, слов'янськими за походженням є імена Людмила, Надія, Віра, Любов, Володимир, Ярослав, дізнаємося, що власні імена означають (напр.: Григорій – бадьорий, пильний; Катерина – чиста, непорочна, свята; Олександр – захисник людей та ін.).

**У топонімічних словниках** описано назви географічних об'єктів (топоніміка – це розділ мовознавства, що вивчає географічні назви). Топонімічні словники допомагають краще вивчити історію рідного краю, рідного міста, країни, дістати необхідну інформацію про географічні назви, країни, міста, району тощо. До словників такого типу в українській мові належать «Топонімічний словник-довідник Української РСР», укладач М. Янко (Київ, 1973) та «Словник гідронімів України» (Київ, 1979). Матеріал з топоніміки можна також знайти в енциклопедичних довідниках (наприклад, про історичні й адміністративні райони Києва, його житлові масиви, нові й давні вулиці та площі Києва можна дізнатися з енциклопедичного

довідника «Київ» (Київ, 1982), з довідника «Вулиці Києва» (Київ, 1975). Необхідні відомості з топоніміки України можна взяти з книги В. Ковтуна й В. Степаненка «Города Украины» (экономико-географический справочник) (Київ, 1990). У пригоді українцям можуть стати й такі російські топонімічні словники, як «Краткий топонимический словарь» В. Никонова (Москва, 1966), «Школьный топонимический словарь» Є. Пospelова та ін.

Словник В. Горпинича «Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України» (Дніпропетровськ, 2000) подає і правильні назви топонімів України, і ті слова, що безпосередньо від них утворені.

### ***Яку інформацію подають зворотні словники?***

**Обернені, або зворотні,** словники подають слова, розміщені за алфавітом у зворотному порядку літер: не з початку слова, а з кінця, тобто за «оберненим алфавітом», напр.: *а, ба, баба, жаба, лаба, раба* і т. п. Призначення цього словника – бути базою для дослідження структури сучасної української літературної мови. У першу чергу він є необхідним посібником при вивченні суфіксального й префіксального словотворення української мови при практичних словотворчих пошуках, зокрема при утворенні нових термінів, що особливо важливо в наш час, коли українська мова стала державною й потреба в нових термінах у різних галузях наук значно зросла. Оберненим, або зворотним, словником можна користуватися як словником рим української мови. Зразком словника цього типу може бути «Інверсійний словник української мови», укладений лінгвістами Одеського університету (1971) на основі 6-томного «Українсько-російського словника».

### ***Словники мови яких українських письменників створені науковцями?***

У **словниках мови окремих письменників** подано й пояснено всі вживані у творах того чи того письменника слова. Можна укласти й словники окремих творів письменника, якщо вони відіграли значну роль у розвитку української літературної мови (напр., словник до «Енеїди» І. Котляревського). Словники

мови окремих письменників мають велике значення для вивчення лексичного й фразеологічного складу української літературної мови. Серед словників цього типу найвагомішим є «Словник мови Шевченка» в 2 т. (Київ, 1964), яким покладено початок справді наукового аналізу слововживання окремого письменника. Сюди ж належить «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» в 3 т. (Харків, 1979).

подаємо перелік основних словників мови творів одного автора:

Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського / уклад. В. С. Ващенко та ін. Харків, 1955. 208 с.

Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег : Інститут Дослідів Волині. 1961. 257 с.

Словник мови Шевченка : у 2-х т. / редкол.: В. С. Ващенко (відп. ред.). Київ : Наукова думка, 1964. 484 с., 566 с.

Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. / ХДУ. ред. Л. В. Венєвцева. Харків, 1979.

Лексика поетичних творів Івана Франка / упоряд. І. І. Ковалик та ін. Львів : ЛДУ, 1990. 263 с.

Бук С., Ровенчак А. Он-лайн конкорданс роману Івана Франка «Перехресні стежки».

Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник. Київ : Довіра, 2003.

Словник мови Стуса на сайті «Словопедія».

Частотні словники по авторах (Леся Українка, Іван Франко, Ліна Костенко, Василь Стус та ін.).

### ***Чому Словарь української мови належить до видатних лексикографічних праць?***

Серед найважливіших словників української мови, що є великим досягненням української національної лексикографії, слід передусім назвати «Словарь української мови» (Т. 1 – 4, 1907 – 1909 рр.), упорядкований Б. Грінченком, який при укладанні словника використав великий лексичний матеріал. У цьому словнику близько 70 тис. слів. Українські слова в ньому пояснено російською мовою, нерідко подано приклади їх уживання в живій народній або українській літературній мові;

до слів, що є ботанічними та зоологічними термінами, подано латинські відповідники. Словник, упорядкований Б. Грінченком, є тлумачно-перекладним. Він вважається найвизначнішим явищем у лексикографії початку ХХ ст. Цей словник дістав високу оцінку мовознавців і був удостоєний премії ім. М. Костомарова. Він відіграв велику роль у розвитку української літературної мови.

### ***Які сучасні вчені зробили значний внесок в українську лексикографію?***

Є. Карпіловська є автором першого в українській лексикографії «Кореневого гніздового словника української мови» (Київ, 2002), за створення якого її у 2003 р. нагороджено почесною відзнакою Українського фонду культури «За подвижництво в культурі». Ця оригінальна за своєю концепцією й способом виконання праця не має аналогів у слов'янській лексикографії. Є. Карпіловська є також одним з авторів «Словника афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998) – першого в українській лексикографії словника, укладеного з допомогою комп'ютера, «Оберненого частотного словника сучасної української художньої прози» (Київ, 1998) та «Шкільного словотвірного словника сучасної української мови» (Київ, 2005). У монографіях «Конструювання складних словотворчих одиниць» (Київ, 1990) та «Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація» (Київ, 1999) Є. Карпіловська розробила нові моделі мовних об'єктів і процесів, заклала підґрунтя до укладених словників. Її ідеї здобули схвальну оцінку наукової громадськості в Україні та за її межами.

В. Широков є відомим фахівцем з математичної та прикладної лінгвістики й лексикографії, теорії інтелектуальних мовно-інформаційних систем та фактичним засновником української наукової школи в галузі лінгвістичної технології. Автор інформаційної теорії лексикографічних систем, яка за своїм логіко-лінгвістичним статусом може бути прирівняна до теорії формальних граматик. Теорія лексикографічних систем, а також побудовані В. Широковим та його учнями узагальнення – лексикографічні середовища,

лексикографічні числення та лінгвістичні системи тощо – склали підґрунтя сучасної лінгвістичної технології. Із використанням названих теоретичних конструктів В. Широковим виведено принципово нові, нетривіальні класифікації українських дієслів та іменників. Учений створив теорію семантичних станів, яка становить базу для формалізованого опису широкого кола мовних явищ, об'єднуючи граматичний та лексикографічний різновиди опису мовної системи.

За його безпосередньою участю та під його керівництвом створено перший в Україні лінгвістичний корпус, який зараз налічує понад 42 мільйони слововживань і становить сучасну експериментальну основу для проведення фундаментальних мовознавчих досліджень та створення лексикографічних праць нового покоління.

В. Широков є автором та координатором програми «Словники України», ініційованої Указом Президента України від 07.08.1999 р. «Про розвиток національної словникової бази» (наразі серія «Словники України» налічує понад 50 видань). Унаслідок виконання зазначеної програми Національну словникову базу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, створену під керівництвом та за безпосередньою участю В. Широкова, рішенням Кабінету Міністрів України внесено до Державного реєстру наукових об'єктів, які становлять національне надбання України. В. Широков розробив концептуальні засади сучасної тлумачної лексикографії, що склала основу для створення інструментального комп'ютерного комплексу, застосування якого дозволило всього за 4 роки укласти новий 20-томний тлумачний Словник української мови.

Значним здобутком В. Широкова та його наукової школи є створення та видання п'яти версій першого повномасштабного українського електронного словника – Інтегрованої лексикографічної системи «Словники України», який, за свідченням фахівців, належить до числа найбільших лексикографічних об'єктів у світі. Він є автором Українського лінгвістичного порталу, завдяки якому забезпечено поширення української мови в Інтернеті. Він висунув та науково

обґрунтував ідею Всеукраїнського лінгвістичного діалогу – скоординованого лексикографічного процесу, за допомогою якого буде забезпечена безпосередня участь усіх мовознавців України в розвитку фундаментальної української лінгвістики та лексикографії з використанням можливостей Інтернету.

В. Широковим розроблено основні концептуальні та системотехнічні засади лінгвістичної технології експертизи політико-правових документів та законодавчих актів, системи логіко-лінгвістичного моніторингу законодавства України. Він є автором понад 100 друкованих наукових праць, зокрема монографій «Інформаційна теорія лексикографічних систем» (1998 р.), «Феноменологія лексикографічних систем» (2004 р.), «Дієслово в лексикографічній системі» (у співавт., 2004 р.) «Корпусна лінгвістика» (колектив, 2005 р.) «Елементи лексикографії» (2005 р.), низки авторських свідочств та електронних публікацій.

В. Широков – лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Він проводить значну громадську роботу. Його пропозиції були враховані в рішеннях двох парламентських слухань: «Про функціонування української мови в Україні» (постанова Верховної Ради України від 22.05.2003 р. № 886-ІУ) та «Про розвиток інформаційного суспільства в Україні» (постанова Верховної Ради України від 01.12.2005 р. № 3175-ІУ).

## Список рекомендованої літератури

### Підручники, посібники

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. Київ : Вища шк., 1986. 199 с.

Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища шк., 2002. 439 с.

Сучасна українська літературна мова : у 5-ти кн. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969 – 1973.

Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 1994. 413 с.

Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. 4-те вид. Київ : Либідь, 2008. 488 с.

Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ : Вища школа, 1995. 183 с.

Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. Київ : Літера, 2000. 688 с.

Юшук І. П. Українська мова. Київ : Либідь, 2004. 640 с.

### Наукова та науково-популярна література

Аркушин Г. Л. Уживання мисливської лексики в переносному значенні. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 12. С. 63–67.

Беляєв Р. С. Поняття терміноелемента з погляду теорії номінації. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 64–65.

Білецький А. О. Про мову і мовознавство : навч. посіб. для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. Київ : АртЕк, 1997. 224 с.

Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ : Радянська школа, 1988. 128 с.

Бойко Н. Експресивна лексика та її лексикографічна інтерпретація. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 19–23.



Борисюк І. Явище синонімії в термінології. *Дивослово*. 2000. № 4. С. 27–28.

Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Київ : Наукова думка, 1983. 247 с.

Бурячок А. А. Що змінилося в «Українському правописі». Київ, 1997. 51 с.

Винницький В. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів : Біблос, 2002. 576 с.

Винницький В. М. Наголос в сучасній українській мові. Київ : Радянська школа, 1984. 160 с.

Георгієва-Кириленко М. В. Деякі спостереження над мовною омонімією. *Мовознавство*. 1989. № 6. С. 52–54.

Герман В. Неологізми в поезії Івана Драча. *Дивослово*. 1998. № 5. С. 13–15.

Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ : Альма-матер, 2005. 592 с.

Глуховцева К. Д., Глуховцева І. Я., Барилова Г. К., Ковальова Н. В. Українська мова. Матеріали до вивчення орфоєпії : посіб. для студ. II курсу. Луганськ, 2007. 138 с.

Данилюк Н. Культурологічна лексика сучасної української народної мови. *Дивослово*. 1999. № 8. С. 12–13.

Диб'як Н. Дещо про формування сучасної української літературної лексики. *Дивослово*. 1996. № 1. С. 14.

Дорошенко С. І. Про звук [в]. *Культура слова*. Київ, 1993. Вип. 44. С. 50–52.

Задорожний В. Наголошення в полісемічному слові. *Дивослово*. 2003. № 2. С. 28–30.

Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 48–58.

Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 51–62.

Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства : підручник. Київ, 2004. 128 с.

Історія української мови. Лексика і фразеологія / Винник В. О., Горобець В. Й., Карпова В. Л. та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 739 с.

Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

Карпенко Ю. О. Класифікація звуків сучасної української літературної мови. *Щорічні записки з українського мовознавства*. Вип. 3. Одеса, 1996. С. 22–30.

Карпова В. К. Проблеми вивчення історії словникового складу мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. – Київ : Наукова думка, 1983. С. 5–14.

Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. 174 с.

Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). Київ : «К.І.С.», 2004. 167 с.

Куляс П. Мода на архаїзми. *Дивослово*. 2002. № 1. С. 17.

Левицький В. В. Символічні значення українських голосних і приголосних. *Мовознавство*. 1973. № 2. С. 36–49.

Лисиченко Л. А. Лексикологія української мови. Семантична структура слова. Харків : Вища школа, 1977. 108 с.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків, 1997. С. 4–16.

Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ : Академія, 2004. 163 с.

Мацько Л. Українська мова як державна. Педагогічна газета. 1998. № 2.

Мойсієнко А. Перифраза в Шевченківському тексті. *Дивослово*. 1997. № 3.

Москаленко Н. А. Сучасна українська літературна мова: Лексичний, фонетичний, граматичний аналіз слів. Київ, Одеса, 1980.

Муромцев І. В. Про системну організацію лексики сучасної української мови. *Українська мова і література в школі*. 1987. № 12. С. 45–49.

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. Харків, 1995.

Неліна Т. Хай живуть синоніми! *Дивослово*. 2001. № 11. С. 20–24.

Непийвода Н. Синонімія виражальних засобів наукового стилю. *Дивослово*. 1997. № 2. С. 18–21.

Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису. *Освіта України*. 24 січня 2001 р.

Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.

Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови. *Дивослово*. 1998. № 5–6. С. 16–23.

Огієнко І. Про українські приголосні. *Мовознавство*. 1990. № 1. С. 67–70.

Павлова І. Лексика конфесійного стилю. *Дивослово*. 2001. № 1. С. 18–23.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. Київ : Наукова думка, 1973. 202 с.

Пасемко І. Лінгвопуризм і сучасні мови. *Дивослово*. 2000. № 12. С. 17–19.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1995. 159 с.

Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ђ і Ѓ його вплив на формування фонологічної системи української мови. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 78–91.

Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові. Київ : Просвіта, 2005. 127 с.

Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич : Відродження, 1997. 358 с.

Рогач О. Відіменні фразеологізми. *Дивослово*. 1997. № 4. С. 15–18.

Свердан Т. Народна фразеологія та екологічна свідомість українців. *Дивослово*. 1999. № 10. С. 16–18.

Свердан Т. Усічені фразеологізми у трилогії Б. Лепкого «Мазепа». *Дивослово*. 1999. № 1. С. 14–17.

Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ, 1999. 148 с.

Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.

Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці. *Дивослово*. 2004. № 1. С. 14–16.

Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.

Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 10–12.

Тоцька Н. І. Голосні фонемі української мови. Київ : Вид-во КДУ, 1973. 193 с.

Ужченко В. Д. Актуальні завдання східноукраїнської фразеологічної ареалогії: Семантичний і лінгвокультурологічний аспекти. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка : Філологічні науки*. 2001. № 12. С. 176–184.

Ужченко В. Д. До фразеологічних джерел. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка : Філологічні науки*. 2002. № 10. С. 84–92.

Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ : Радянська школа, 1988. 279 с.

Ужченко В. Д. Образи рідної мови. Луганськ : Знання, 1999. 216 с.

Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ : Альма-матер, 2003. 362 с.

Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 168 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : посібник для студ. філол. фак. вищ. навч. закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упоряд. Л. Івасенко. Київ ;, 2005. 399 с.

Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>.

Український правопис. Київ, 2003.

Український правопис. URL : <http://litopys.org.ua/pravopys/pravopys2012.htm>.

Український правопис (2019). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>.

Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 656 с.

Фаріон І. Правопис – корсет мови. Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів, 2004. 115 с.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

Чак Є. Рука – ручка – на руці; нога – ніжка – на нозі. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 3. С. 62–65.

Широков В. А. Елементи лексикографії. Київ : Довіра, 2005. 300 с.

Ярова А. Дієслівна синоніміка у прозових творах Івана Багряного. *Дивослово*. 2000. № 10. С. 16–21.

### Словники

Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ Перун, 2008. 896 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник. Київ : Либідь, 1995. 192 с.

Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1994.

Городенська К. Граматичний словник української мови: сполучники. Київ; Херсон, 2007. 340 с.

Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. Киев : Освіта, 1992. 253 с.

Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. Київ : Радянська школа, 1986. 220 с.

Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Львів; Краків; Париж : Просвіта, 1993. 209 с.

Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред) та ін. Київ : Наукова думка, 1983–2006. Т. I–V.

Ермоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 223 с.

Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Щукіна І. А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. Донецьк : ТОВ ВКФ, 2007. 416 с.

Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ : Довіра, 2004. 284 с.

Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Короткий словник перифраз. Київ : Радянська школа, 1985. 149 с.

Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. Київ : Радянська школа, 1988. 198 с.

Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – Київ : Академія, 1997. 400 с.

Куньч З. Й. Риторичний словник. Київ : Рідна мова, 1997. 345 с.

Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2005. 848 с.

Мала філологічна енциклопедія / уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

Новий словник іншомовних слів / укл. і передм. О. М. Сліпушко. 20 000 слів. Київ : Аконіт, 2007. 848 с.

Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ : Довіра, 1994.

Орфоепічний словник української мови : у 2 т. / уклад. М. М. Пещак та ін. Київ : Довіра, 2001. Т. 1–2.

Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ : Вища школа, 1986. 629 с.

Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1964. 639 с.

Полюга Л. М. Словник антонімів. Київ : Радянська школа, 1987. 173 с.

Полюга Л. М. Словник українських синонімів і антонімів. Київ : Довіра, 2007. 575 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.

Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. Київ : Довіра, 1998. 431 с.

Словник іншомовних слів / укл. Л. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 180 с.

Словник скорочень в українській мові / укл. Н. Д. Гула та ін. Київ : Вища школа, 1988. 512 с.

Словник-довідник уживання літери «г». Львів, 1993. 16 с.

Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. Т. I–II. Київ : Вища школа, 1984.

Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і східностепових говірок Донбасу. Луганськ, 2002. 552 с.

Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.

Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ : Наукова думка, 1973. 724 с.

Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.

Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / уклали : В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун; за ред. В. Г. Скляренка. Вид. 7-е, переробл. і доп. Київ : Довіра, 2008. 983 с.

Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / укл. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1999. Кн. 1–2.

## З М І С Т

Передмова	3
Вступ	5
Фонетика	24
Фонологія	62
Орфоепія	89
Морфонологія	99
Графіка	115
Орфографія	129
Лексикологія	138
Фразеологія	218
Українська лексикографія	234
Список рекомендованої літератури	256



Навчальне видання

**Глуховцева Катерина Дмитрівна**

**СКЛАДНІ ПИТАННЯ  
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ  
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.**

**Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.  
Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія.  
Фразеологія. Лексикографія**

*Навчальний посібник для здобувачів освітніх ступенів  
«бакалавр», «магістр» освітньої програми «Українська мова і  
література»*

*Видання друге*

Підписано до друку 25.06. 2021. Формат 60x84 /16  
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.  
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,4.  
Наклад 100 примірників.